

دودو جنس

لوڪاري جي موقوفي ادارو اسلام آباد

دند چیس

نیشنل انسٹیٹیوٹ آف فوک اٹنڈ ٹریڈیشنل هیریتیج،

ٹیلیفون ۲۱۲۴۹

اسلام آباد

110_F7/4

ناشر۔ عڪسي مفتي، ايگزيڪيوٽو ڊائريڪٽر.

پرنٽر۔ سنڌ پريس، حيدرآباد سنڌ.

پهريون ايڊيشن۔ مارچ، ۱۹۷۵ع.

تعداد۔ هڪ هزار.

قيمت ۱۲ روپيا

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

هن ڪتاب جا سمورا حق ”لوڪ ورثي جي قومي اداري“
وٽ محفوظ آهن.

دودو چنيسر

سنڌ جو عظيم رزميه داستان

(اردو ترجمي سميت)

ترتيب ۽ ٽرانسڪرپٽ:- اقبال جتوئي.

ريڪارڊنگ:- غلام حسين شيخ ۽ رياض محمود.

فنڪار:- فقير دوست علي ۽ سائي.

- تعارف۔ نصر اللہ ملے
- مقدمو۔ پروفیسر محرم خان
- اردو ترجمو۔ امداد حسینی

تعارف

پاڪستان جا رهواسي ظاهري طرح سان پنجابي، سنڌي، پڻون ۽ بلوچ آهن؛ انهن جي شخصيت جا آهي مختلف پهلو سطحي طرح تي ڏسڻ وارن لاءِ حيرت انگيز آهن، ڇاڪاڻ جو ان طرح سان انهن جا هڪجهڙائي وارا اصول ۽ پهلو نظر نٿا اچن، جن کي سمجهڻ جي لاءِ پاڪستان جي سڀيتا جي باهرئين ۽ باطني مزاج ٻنهي کي سمجهڻ جي ضرورت آهي. نظر ايندڙ ڪثرت ۾ اڪل وحدت پاڪستاني سڀيتا جو هڪ خصوصي پهلو آهي.

ظاهر ڪان باطن ڏانهن يعني ڪثرت ڪان وحدت ڏانهن اهو سفر هن اداري شروع ڪيو آهي. 'دودي چنيسر' جو اردو ترجمو ان لاءِ پيش ڪيو پيو وڃي ته جيئن پاڪستان جي هڪ پرکڻي جو لوڪ ورثو ملڪ جي ڪنڊڪڙڇ ٺاڻڻ پهچائي سگهجي.

پاڪستاني تاريخ جو جيڪو هلندڙ دور آهي، ان ۾ ماڻهو آسماني خوابن کان منهن ڦيرائي ڌرتيءَ سان ناتا ڳنڍي رهيا آهن، ۽ هاڻي انهن کي پاڪستاني سڀيتا مٿيءَ جي مٿڙيءَ مٿڙيءَ مهڪ ۾ ساهه کڻندي محسوس ٿي رهي آهي. لوڪ ورثي جي تلاش هڪ هلچل ٻنجي اڀري رهي آهي. وطنيت جو تصور جنم وٺي رهيو آهي، جن اسان جي تاريخ دنيا جي ٻين ملڪن جيان جديد دور ۾ داخل ٿي رهي آهي، نوان واولا، نيون تقاضائون جيڪي پهرين رکڻو خيالن جي روپ ۾ هيون، سي هاڻي حقيقي روپ وٺي اڀري رهيون آهن.

انهن تقاضائن کي پوري ڪرڻ لاءِ ان جذبي کي سمجهڻ، مڃڻ، ۽ ان کي صحيح لفظن ۾ بيان ڪرڻ جي گهرج آهي، جيئن ان کي اسان جي قوم جي فڪر ۽ سوچ ۾ سمويو وڃي. اهڙيءَ ريت اردو زبان ۾ فڪر ۽ جذبي جي نئين افق سان گڏ نون ۽ جاندار لفظن ۽ قوت اظهار جي گنجائش پيدا ٿيندي.

اسان انهن تاريخي گهرجن کي پوري ڪرڻ جي ڏس ۾ ’دودي چنيسر‘ کان پهريون ٻه ٽي ڪتاب ڇپائي چڪا آهيون. ”بن ڦلوري“ ٻوٽوهار جي لوڪ گيتن جو هڪ اهڙو مجموعو آهي، جنهن ۾ ان پرڳڻي جي عوام جي اُپار، نفرتن، اسيدن، نراساين، جذبن ۽ آڏمن کي ڏيکاريو محسوس ڪري سگهجي ٿو. ٻيو ڪتاب ’لوڪ واران‘ آهي، جنهن ۾ پنجاب جي داستان گوئيءَ جي جهونيءَ روايت جو هڪ جاندار ۽ نازو اظهار ملي ٿو. ”سرحد کي لوڪ گيت“ اسان جو ٽيون ڪتاب آهي، جيڪو سرحد صوبي جي مختلف علائقن جي عوام جي رنگارنگي ٻولين جو هڪ رنگو مجموعو آهي. ۽ هاڻي سنڌ جي عوام جي هڪ لوڪ ڪٿا اوهان جي سامهون آهي، جيڪا ڇهن سؤ سالن کان ماڻهن ۾ هڪ نسل کان ٻئي نسل تائين سفر ڪندي آئي آهي. هينئر ان کي ڪتابي صورت ۾ اسين سڄيءَ قوم جي اکيان سنڌ جي عوام جي همت، وطن جي محبت ۽ غيرت جي هڪ لازوال رزميه داستان طور پيش ڪري رهيا آهيون. ان يقين سان ته هڪ رنگ ۾ رنگجن سان ئي اسان کي پنهنجي پاڪستاني قوميت جي مڃاڻپ جا اهڃاڻ نظر ايندا.

اسين اها ڳالهه خاص طرح تي عرض ڪرڻ گهرون ٿا ته اسان جو لوڪ ورثو اڃا تائين هڪ جيئري جاگندي حقيقت آهي؛ اها رڳو تاريخ جي صفحن جي سونهن ئي نه، پر اسان جي ڳوٺاڻي زندگيءَ جو هڪ پيوڙهائو ڀاڱو آهي. صنعتي ترقيءَ جي ڪري، جديد تاريخ پهرين اولهه جي دنيا ۽ هاڻي سڄيءَ رهيل دنيا ۾ علائقي رنگارنگيءَ کي جذب

ڪري هڪ رنگو شعاع ڪري ڇڏيو آهي. پر اسين ڏسون ٿا ته اسان وٽ صورتحال بلڪل مختلف آهي. لوڪ ادب اسان جي ديس واسين جي اڪثريت لاءِ اڃا زندگيءَ جو ”ماضيءَ وارو ورثو“ به نه آهي. ان ڪري ئي اسان جو ماضي اسان جي به ڪيترن ئي علائقن ۾ اسان جي اڄ جي تاريخ سان جيئري جا ڳنڍي روپ ۾ ڇٽيو پيو آهي، پر ساڳئي وقت اهو به چوڻ صحيح ٿيندو ته پاڪستان جي گهڻي تاريخ مصري تاريخ آهي - يعني اسان جو ماضي، حال ۽ ڪنهن حد تائين آئيندو به اڄ اسان وٽ موجود آهي - منهنجي ان ڳالهه تي ممڪن آهي ته اولهه جا مبصر يا اولهه جي حوالن سان ويچارڻ وارا حيران ٿين، ڇو ته اولهه جي سڀيتا جي تاريخ ۾ ماضي، حال ۽ آئيندو ايتري قدر ڌار آهن، جو ان جو هڪ اڪائيءَ ۾ سمجهڻ ڏکيو آهي. پر اچو ته هتي ٿورو غور سان ڏسون.

ڳوٺن ۾ رهندڙ اسان جا ڀائر گهڻو ڪري سوين سال پهرين اسان جي اهن، ڏاڏن جيان اڄ به ان ريت ئي رهن ٿا، سوچين ٿا، ۽ هلن چلن ٿا. ڌرتيءَ تي سندن چرندڙ ڦرندڙ جانور ۽ پوکجندڙ وڻ ۽ گل ٻوٽا اهي ئي آهن، سندن سماجي رسمون اهي ئي آهن. سنڌ ۾ دودي چنيسر جي ڪتا ٻڌي ڳوٺاڻا اڄ به ان ريت مست ٿين ٿا، جيئن ڪئين ڳڙگ پهرين چارڻ انهن کي اها ڪتا ٻڌائي مست ڪندا هئا.

ڇا اسان وٽ ماضي ۽ حال گڏوگڏ نٿا هلن؟ ڇا ڏکي گاڏيون، ان گاڏيون ۽ موٽر گاڏيون گڏوگڏ هڪ رستي تي نه هلي رهيون آهن؟ پر اها صورت گهڻو وقت نه رهندي. صنعتي ترقي ۽ شهري سڀيتا تيزي سان پکڙجي رهي آهي. ان کان سواءِ ”نئين سڀيتا“ جي چشمي اسان کان اسان جو ماضي کسي ورتو آهي. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته اسين پنهنجي سڀيتا کي نين سائنسي ڪوجنائن جي پٽاندر سمجهون ۽ پاڻ وٽ سانڍيون. رڳو ان لاءِ نه ته ايندڙ پيڙهيون ان کي ميوزيم جي

روپ ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته نئين پاڪستاني سڃاڻپ جي اڏاوت ۾ اسان جو لوڪ ورثو پنهنجو صاف سڃاڻپ ڪرڻ ادا ڪري سگهي ۽ پاڪستاني شخصيت جي سڃاڻپ ۾ ايندڙ آئيندي لاءِ قائم رهي.

اسان جو ادارو ان قسم جي خدمت سرانجام ڏيئي رهيو آهي. اڃا ان جي شروعات ٿي آهي، ۽ پنهنجن محدود وسيلن سان اسان پاڪستاني لوڪ سڃاڻپ تي ايترو مواد گڏ ڪري ورتو آهي، جو اسين اڄ ملڪ جي عالمن کي دعوت ٿا ڏيون ته اهي ان کوجنا ۾ اسان جو هٿ وٺين. اميد اٿون ته اسين ڪتابن، رسالن ۽ رڪارڊن وغيره جي صورت ۾ اوهان تائين پنهنجي کوجنا پهچائيندا رهنداسين.

ادارو محترم محترم محمد ابراهيم جويي جو شڪرگذار آهي، جنهن ڪتاب جي ڇپائيءَ ۾ اسان جي مدد ۽ رهنمائي ڪري، اسان تي وڏا وڙ ڪيا.

نصير الله ماک

ڊئريڪٽر،

انسٽيٽيوٽ آف فوڪ انڊ نريڊيشنل

هيريٽيج، اسلام آباد.

مقدمه

دودي چنيسر جو داستان، سنڌ جو هڪ عظيم ۽ مقبول عام جنگي داستان آهي، جيڪو اسانجي عوامي ۽ قديم شعر گوئي جو ڪهنو يادگار، ۽ سنڌ جي رزميه شاعريءَ جو هڪڙو منفرد مثال آهي. سنڌ جو هيءَ عظيم جنگ نامون، گذريل پنجن ستن صدين کان وٺي، سنڌ جا سڃاڻ راوي پنهنجي سيني ۾ سانڍيندا پئي آيا آهن. پر علمي دنيا ۾ ته اڄ تائين به هن جي ڪا اپٽار نه ٿي آهي ۽ نه ئي وري ڪا هن جي ادبي چنڊڇاڻ به ٿي آهي. سنڌ جو هيءَ مشهور واقعو تاريخ جي هڪ عظيم حادثي جو يادگار آهي. اهو المناڪ واقعو جيئن ته سومرن جي ٽي راڄ ۾ رونما ٿيو هو، تنهن ڪري قصي جي تفصيل ۾ وڃڻ کان اڳ، اول ته سومرن جي سياسي تاريخ جو پس منظر ڏسڻ ضروري آهي.

سومرا قوم جو اوائلي احوال: ٽاينيسر جي راجا هرش (647ع)

ڪانپوءَ، ريگستان ۾ هڪڙي نئين قوم وجود ۾ آئي، جنهن کي راجپوت چئجي ٿو. سومرا به اصل ۾ راجستان جا رهاڪو هندو راجپوت آهن، جيڪي ڀرمار قوم جو هڪڙو مک پاڙو مڃيا ويا آهن. سندن اوائلي راڄ: مالوا، گجرات، بيڪانير، آيو، لڊاڻي ۽ ڍٽ ۾ هئا. سرهينري ايلٽ ته پنهنجي تحقيقي تاريخ (History of India, Vol. I) ۾، تاريخ طاهريءَ جي تاعيد سان، الور (اروڙ) جي شاهي خاندان کي به سومرا ثابت ڪيو آهي. عربي دور خلافت ۾، سنڌ اندر به سومرن جي اسرڻ لاءِ ڪي سياسي سبب پيدا ٿيا. دمشق ۽ بغداد جي مرڪزي خلافتن کي ڊاهڻ لاءِ جيڪي خفيه منصوبا ستجڻ لڳا، انهن جو اثر سنڌ ۾ به ظاهر ٿيو.

هتي جا اسماعيلي ۽ قمرطي اعڙين سازشن ستن ۾ سدائين رڌل رهندا هئا. هنن هتي جي هندو سومرن سان ساز باز ڪندي، سنڌ ۾ به هڪڙا هنگامي ماحول پيدا ڪري وڌو. چنانچہ خليفي هشام جي زماني ۾، جڏهن تميم بن زهد عتبي سنڌ جو ناظم اعليٰ هو، ته اروڙ (الور) ۾ نزارين بغاوت ڪڙي ڪئي. انهي ۽ افراتفري ۽ بدنظمي جي ماحول کان، تميم عتبي شهر خالي ڪري ٻاهر نڪري ويو. هن خالي ٿيل شهر ۾، سومرن جو مڪي دلوراءِ پهريون مڪي مقرر ڪيو ويو. هيءُ واقعو اندازاً 733ع جو آهي. انهيءَ وقت سنڌ ۾ عربي حڪومت جا ٻه علائقا مرڪز، ملتان ۽ منصوره ۾ قائم ٿيا. هنن ٻنهن رياستن جي دنگ تي الور جو شهر وري نيم آزاد حيثيت ۾ رهيو.

سلطان محمود غزنويءَ جي زماني (997-1030ع) ۾، ملتان جو آخري والي (دائود بن نصير بن حميد شيخ) ته اسماعيلي قمرطين مان هو، ۽ منصوره ۾ وري عمر بن عبدالعزيز هباريءَ جي خاندان مان، شايد ڪو آخري عرب امير اڃا تائين به ٽڳي رهيو هو. ملتان جي واليءَ کي ته ملحد چالي، محمود مارائي ڇڏيو. مگر سنڌ ۾ جڏهن سومناڪ کان موٽندي هو منصوره ۾ پهتو، تڏهن (1025ع) اتي جو حاڪم هن کان پاڻ بچائي ڪنهن پاسي ٽري ويو.

سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت: سومرن جي سنڌ تي حڪومت، حقيقي معنيٰ ۾ ته محمود غزنويءَ کان به گهڻو پوءِ شروع ٿي آهي. جڏهن غزنوي سلطنت جو تائون نمبر شهنشاه، سلطان عبدالرشيد (1051-1053ع) سنڌ جي انتظام کان لاپرواه ٿي ويو. تڏهن دلوراءِ ٻئي جو پٽ همير (متوفي 1055ع)، پاڻ کي سنڌ جو خودمختيار حاڪم سڏائڻ لڳو. انهيءَ زماني تائين به سومرن پنهنجي سياسي حڪمت عمليءَ سبب ۽ وقت جي مصلحت خاطر، اڃا فقط اسماعيلي مٽي جا ڪي اصول ئي پنهنجي سياسي مذهب جي طور تي اختيار ڪيا هئا. مگر بعد ۾، ملتان واري غوث بهاءُ الدين ذڪريا (1170-1267ع) جي فيض برڪت

سان، هنن شرع اسلامي ۽ جو مرڪزي عقيدو قبول ڪيو ۽ حڪمران قوم جي ڪيترن ئي قبيلن جي دل تي اسلام جي حقيقت ۽ سچائي جو پختو يقين ويهي ويو. انهيءَ سلسلي ۾ سومرن جي پٽڪيل قافلي (چچ) کي ’رڻ پٽ‘ ۾ پاڻي پيارڻ واري غوث پاڪ جي ڪرامت پڻ مشهور آهي. تنهن ڪري هاڻي هر مشڪل مرحلي تي ۽ بقول يادگار پاڻ جي نه هر مشڪل محاذ تي هو بار بار

غوث بهاولالحق جو، ٿانر هٿن نعرو،
رات وهامي ڏينهن ٿيو، ۽ اڀريو تارو.

(هيءَ بيت ڇپيل ڪتاب جي ڪهڙن صفحن تي ايندا، سا خبر نه آهي. هي مقدمو ڪتاب تيار ٿيڻ کان اڳ ۾ لکيو ويو آهي.)

سنڌ ۾ سومرن جا تخت گاهه: سومرن جا ڪي اوائلي ماڳ مڪان نه اڳيئي مٿي بيان ٿي چڪا آهن. سندن پوري تاريخ تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ به هنن جا تخت گاهه هميشه ڦرندا گهرندا ئي رهيا آهن. انهن جو ڪوبه هڪڙو ۽ مستقل تخت گاهه ڪڏهن به قائم نه رهيو آهي. الور ۽ ان بعد برهمڻ آباد ڇڏڻ کان پوءِ ٺريءَ ۾ اچي گڏ ٿيا. محمد سومري (1251-1256ع) پنهنجو تخت گاهه وري مهاتم تور (محمد طور) ۾ قائم ڪيو. تيرهين صديءَ ۾ وري سومرن جي طاقت جو خاص مرڪز، ڪڇ ۽ سنڌ جي سرحدن تي ’وگهه ڪوٽ‘ واري مشهور قلعي ۾ قائم ٿيو. انهيءَ جي قريب ئي ’ڪوٽل سر‘ جي قديم ڳوٺ ۾، جيڪا اڳي ڪڇرن جي هڪ ننڍي بستي هوندي هئي، هنن اني پنهنجا محل ماڙيون تعمير ڪرايا ۽ اها ’روپهه ماڙي‘ جي نالي سان مشهور ٿي. اتي سندن عيال رهندا هئا. هن ئي دارالحڪومت جي حفاظت ڪندي، دودو راءِ دلاور، سنه 1300ع (۽ ڪن جي اندازي مطابق وري 1313ع) ڌاري علاؤالدين جي افغان لشڪر هٿان شهيد ٿيو هو.

مگر ڪو اني ئي معاملو ختم ڪونه ٿي ويو. هن لڙائي کان

سگهوئي پوء (چوڏهين صديءَ ۾) سومرن وري عمرڪوٽ کي ٻيهر آباد ڪيو. جتي عمر سومري، جنهن ماروئي قيد ڪئي هئي، تنهن سنه 1355ع کان وٺي 1390ع تائين حڪومت ڪئي. هن بعد پونگر 'ٽيون' (1390-1400ع)، ۽ همير، جيڪو مومل واري 'مينڌري' جو پيٽويو هو، تنهن 1400ع کان 1440ع تائين حڪومت ڪئي. عمرڪوٽ جو ته هيءَ آخري بادشاهه هو. پر ڏيٽ جي مڙتند سومرن سان ته محمود ٻيگڙي جون، سنه 1471ع تائين به تاريخي لڙايون ثابت آهن. اهڙيءَ طرح سندن ٻيا به ڪي خاندان ۽ انهن جا تختگاهه تاريخن ۾ ملن ٿا. تنهن ڪري هن ساري جائزي وٺڻ کان پوءِ به هيءَ محسوس ٿئي ٿو، ته سومرا حڪومت جو مڪمل سلسلو جوڙي بيهارڻ قدري ڏکيو ڪم آهي. انهيءَ جو غالباً هڪڙو ئي سبب هي آهي ته: هن حڪمران قوم جي متعدد خاندانن، مختلف اوقتن ۾ ۽ جدا جدا جاين تي پنهنجيون پنهنجيون الڳ حڪومتون پئي قائم ڪيون ۽ بدلايون آهن. هيئن به آهي ته ساڳئي وقت ۾ ئي، هڪ کان وڌيڪ سومرا حڪمران، هڪ ٻئي جا ڏنگئي يا پاڙيسري حاڪم پڻ رهيا هجن!

دوداڻي خاندان: هنن مان وگهه ڪوٽ واري گهراڻي جي ڪڇ ۾ ڪيئن ۽ ڪڏهن حڪومت قائم ٿي آهي، تنهن لاءِ ٻي تاريخن ۾ مختلف رايا ۽ روايتون آهن. ڪن هندو تاريخ نويسن ته لکيو آهي ته: سومرن ۾ روبرو ۽ ويڳو ٻئي ڀائر هئا، جن روپام ماڙي ۽ وگهه ڪوٽ قائم ڪيا هئا. پر هيءَ ڳالهه فرضي نظر اچي ٿي. ڇو ته پونگر راڻو جي راڻيءَ جو نالو، مشهور عام روايتن توڙي تاريخن ۾ 'رؤپا' اچي ٿو. جنهن لاءِ مشهور آهي ته هن جي محلات 'روپا ماڙيءَ' جي ڪريئي سڃي شهر تي به اهو نالو پئجي ويو.

هن گهراڻي کي پاڪو ڀان ته پنهنجي رزميه داستان ۾ بار بار دوداڻي سڏيو آهي.

والي وگه ڪوٽ جا، دودائي دونڪن،
جي ڪنهن ٻڌا هئا سومرا، تن ڏنل اکئين ڏسجن.

ممڪن آهي ته اها نسبت دودي 'پهرئين' سان هجي، جيڪو
هڪ مشهور ۽ مڃيل ڏاڍو مڙس ٿي گذريو آهي. دودو 'ٻيو' توڙي
'ٽيون' ته يقيناً هن ئي خاندان ۾ ٿيا آهن. ائين ٿو لڳي، ته هن کان پوءِ
سومرا قوم جي ساري شجاعت ۽ دليريءَ، ڄڻ ته سميتجي اچي هن ئي
ڪهراڻي ۾ پنهنجو واسو ڪيو هو.

عام طرح سان هن خاندان جو ذڪر پونگر راءِ سان شروع ٿئي
ٿئي ٿو. دودو ٻيو، جيڪو عام روايتن ۾ 'نهرئي' دودي جي لقب
سان مشهور آهي، سو هن پونگر راءِ جو اڪيلو ئي پٽ هو. هن ٻه
شاديون ڪيون هيون. پهرين لوهڻ ڪوٽ جي گجرن مان، جيڪي
لوهارڪو ڏندو ڪندا هئا، انهيءَ مان اول ٻاگهي ۽ پوءِ چنيسر ڄائو.
ٻي راڻي وري سندس ئي خاندان مان، ڏاڍي پوٽي پرڻيو. انهي ڏاڍي
پوٽيءَ کي ته اڃا فقط اميدواري ٿي هئي، ته نهرئي دودو پنهنجي پيءُ
پونگر جي جيتريئي، گجر ۽ تومار (تنور) قبيلن سان وڙهندي
مارجي ويو. ستت ئي ڏاڍي پوٽيءَ به ٻار ڄڻيو. پونگر راءِ پنهنجي هن
پياري پٽ (دودي) جو نالو قائم رکڻ لاءِ، پنهنجي پوٽي جو نالو پڻ
دودو رکيو، جيڪو دودو 'ٽيون' سڏجي ٿو ۽ هن داستان جو مرڪزي
ماڻهجي آهي. (پيءُ جو نالو پٽ تي رکڻ جو رواج شايد انهيءَ وقت
وڌن گهرن ۾ هلندڙ هو. جيئن ته سمن جو ڏاڏو انڙ ڄام، سو به انڙ
جو ئي پٽ هو. انهيءَ ڪري انڙ 'انڙائي' سڏجي ٿو). هيءُ انوکي
حقيقت ڀاڳو ڀان به پنهنجي بيتن ۾ بيان ڪئي آهي.

دودو چنيسر پاڻ ۾، ٻئي پٽ دودي سڏجن.
سي پڙ ٻوٽا پونگر جا، ٿا رونشي راند رهن.

پونگر راءِ تمام وڏي ڄمار ماڻي ۽ پنهنجا اهي پڙ بهادر ٻوٽا ٻالي
پرڻائي، انهن جو اولاد به اکين سان ڏٺائين. مگر جيئن ئي پونگر راءِ

اک پوري، ته سندس خاندان تي به ڪو بدبختيءَ جو ستارو، علاؤالدين خاجيءَ جي صورت ۾ اچي نازل ٿيو.

جنگ جا اسباب: يونگر کان پوءِ سندس ئي حق وارث هئا. سڀني کان وڏي ڀاڱهي ۽ ان کان پوءِ هن جو ڀاءُ چنيسر هو. دودو سڀني ۾ ننڍو هو. يونگر جي وفات کي اڃا به ٽي ڏينهن گذريا ئي هئا، ته سردن اچي ڀڳ تي معاملو ٻڌو. دودي راه، دستار بنديءَ جي رسم اڏائي لاءِ دعوت ناما جاري ڪيا. ”خوني خط خلل جا، ويهي لکيا دودي راه.“ تن ۾: ٻاهر ۾ير جا سومرا، اجمير مان چوهاڻ، جيسلمير کان ڀٽي، ماڻلي مان راجڙ، دت کان سوڍا، ڪڇ ڀڄ کان سما ۽ جاڙيجا، ۽ ڪاڇي مان چنا وغيره، سڀئي هن ڪاڇ کي نڀائڻ لاءِ اچي ڪٺا ٿيا. اول ته سڀني گڏجي، ڪراڻ ٿي ڀاڱهيءَ جو حق تسليم ڪيو. پر ڀاڱهي وري چنيسر جي حق ۾ دستبردار ٿي ويئي. ڀاڳو ڀان به انهيءَ فيصللي سان متفق ٿيو.

دودو اگرچ مڙني ۾ ننڍو هو، مگر ڏاڏي ٻوٽيءَ جي پيٽان هئڻ سبب، گهڻن وري سندس فائدي ۾ راه ڏني. فضا جو رخ ڦريل ڏسي، چنيسر شڪار جي بهاني سان، في الحال ’بڪار‘ ڏي ٿري وڃڻ مناسب سمجهيو. ڀاڱهيءَ جي بڪار تي دودي راه، هن کي حيدر هالاڻيءَ جي هٿان ڀڳ آڇي، ٻوٽي موٽڻ لاءِ مجبور ڪيو. چنيسر موٽيو ته سهي، پر ڪچهريءَ ۾ هن جو پوريءَ طرح سان استقبال نه ٿيو. چنيسر اتي ٻڌو ته ۾ پنججي ويو ته ’جڏهن سڀئي راج اتفاق راه نٿا رکن، ته پوءِ اڪيلو دودو ڪيئن ٿو مونکي ڀڳ ڏيئي سگهي!‘ هاڻي ڪنهن هڏ ڏوڪيءَ کان صلاح پڇان، ’اما همدرد ته جيڃل ماءُ آهي، جنهن چئي هيءَ ڏيڻ ڏيکاريو اٿم. انهيءَ کان وڌيڪ ٻيو حال پائي ڪير ٿي سگهي ٿو؟‘ — چنيسر اڃا جويليءَ ڏي روانو ٿيو ئي هو، جو پٺيان دودي کي منجهيءَ تي ويهاري، ڀڳ ٻڌائي ڇڏيائون. اڳيان وري اسر جيڪو جواب ڏنس، ته

هاڻي ڊڊا ڊاڪر وڪڻي، وڃي ڏن رڍن جو ڌار،
 رڍون چرن تنهنجيون رڍن تي، تون ڪهڙو ڪهڻا وار،
 ڪهڙو لڪن هٿ ۾، پٺ ڏيڻو ڏيري ڀار،
 پوءِ ماڻهين ماهياڙو ڪندي، وڃي دودي جي دربار.

”آبا! اهي خچر ڪهڙا نه هاڻي خالي خرچ بيٺا ڪائيندا، نن ڪي نه
 ڪپائي ڇڏ. باقي پنهنجي پيٽ گذر لاءِ، هاڻي رڍون پڪريون ڪئي
 ڌار. اهو ڌنڌو تنهنجيءَ طبيعت وٽان به آهي. دودي راءِ سان ٿيٺ ٻڌي
 ڇڏينداسون. تنهنجي ماءُ ٻانهي ماڻهون ڪئي محلات ۾ پچائي ايندي.
 ڪير ڦيل تي پيو گذر ٿيندو. بک ڪونه مري وينداسون.“ هيءُ نه
 چنيسر جي زخمن تي لوڻ وجهڻ جي برابر هو. هاڻي بدحواسيءَ جي
 عالم ۾ هو دلريءَ ڏي دانھين ٻڄي نڪتو. اهو ته سڀ ڪجهه وڳهه
 ڪوٽ ۾ ئي ويٺو واپريو. تنهن ڪري هن حد تائين ته حقيقتون بالڪل
 برابر آيل آهن.

ليڪن هن جي دهليءَ رواني ٿيڻ کان وٺي وري واپس اچڻ تائين،
 سندس پرڻت وارا واقعات ڪجهه قياسي آهن. مثلاً: دهليءَ جي رستي
 ۾ آدم خور کي پاڪر ۾ ڇپائي مارڻ، اٻڙي ڄام جي ملڪ ۾ شينهن
 جو مڇاڻو مڪه سان پيڇڻ، وات تي مسٽ اُن کي هڪڙيئي لڪڻ
 سان به اڌ ڪري وجهڻ، دهليءَ ۾ ساڳئي لڪڻ سان مسٽ هاڻيءَ
 کي به اڌ ڪري ڇڏڻ، شاهي باغ مان شينهن جي جوڙي کي مڪن
 سان ماري مات ڪرڻ، ۽ دهليءَ تي حملو ڪندڙ ديو راڪاس کي
 خالي هٿين ماري ختم ڪرڻ وغيره. اهي اهڙيون ته افسانوي قسم جون
 ڳالهيون آهن، جيڪي هن تاريخي واقعي کي به هڪڙي نيم تاريخي
 ڪهاڻي بنايو ڇڏين. (ممڪن آهي ته اهڙا چٽ گل پوءِ جي پيشه ور
 ڪاٺين ڪنڊيا هجن) قصو ڪوٺاهه، نيٺ ناسدار نذر بيگ ۽ مانڌن راءِ
 وزير جي سفارش سان، هن لاءِ فوجي امداد منظور ٿئي ٿي ۽ سلطان
 علاؤالدين جو لشڪر اچي ويڙها واه تي خيم زن ٿئي ٿو.

علاؤالدین جون فوجي سرگرميون: سلطان علاؤالدین خلجي،

پنهنجي حڪومت جو سڄو ئي عرصو (1297-1316ع)، مختلف محاذن تي جنگين ۾ رڌل رهيو. ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات جي لڙاين، ۾ سندس بني وڏا سڀه سالار، الغ خان ۽ نصرت ملڪ موجود هئا. تنهن کان سواءِ نمر بيگ، نذر بيگ، نامدار، ظفر خان، محمد خان پٺاڻ ۽ ماڏن راءِ به هن محاذ تي مشغول هئا. ڪاٺياواڙ جي سومنات مندر ۾، محمود غزنويءَ کان پوءِ وري الغ خان ’بت شڪن‘ بڻيو. سندس ٻئي مشهور جنرل، ملڪ نصرت خان وري گجرات فتح ڪيو. ماڏن راءِ (مادوراءِ)، جيڪو اصل ۾ ڪرن واکهيلي جو وڏو وزير هو، تنهن (سنڌ جي ڄام جوڻي وانگر) غداري ڪري، وڃي پٺاڻن جو پاسو ڪيو ۽ سلطان علاؤالدین جو فوجي مشير مقرر ٿيو. هنن جنگين ۾، ڪماري ڪنولا ديوي قيد ٿي خاجي چانوڻيءَ ۾ پهتي، جتي علاؤالدین سان سندس نڪاح ٿيو.

هنديءَ ۾ جيئن ته ’ڪنول‘ کي پداموت چئبو آهي، تنهن ڪري ملڪ محمد جائسي نالي هندستان جي هڪڙي عظيم شاعر، هن ئي ساگر ديب جي سُندريءَ کي پوءِ (1540ع) ۾ ’پدمي‘ جو لقب ڏيئي، ’پداموت‘ نالي سان پنهنجو مشهور منظوم افسانو اسرايو. تنهن ۾ تاريخي اسباب کان قطع نظر ۽ افساني جي تقاضائن جي مدنظر، ڄڻ ته سلطان جي هن سڄيءَ مه ۾ جو مقصد ئي محض پدميءَ کي حاصل ڪرڻ جو هو.

سومرن سان لڙائي ڪٿي لڳي: هي تاريخي حقيقتون هن لاءِ

پيش ڪيون پيئون وڃن ته جيئن اندازو ٿي سگهي ته وڳهه ڪوت واري واقعي وقت علاؤالدین جو لشڪر ڪهڙي پيڻيءَ تي موجود هو. ڇو ته عام طرح سان ائين سمجهيو ويندو آهي ته علاؤالدین دهليءَ کان لاهور واري وات وٺي، ملتان وٽان اچي سنڌ ۾ وارد ٿيو ۽ هيءَ جنگ ماٿيلي ۾ لڳي هئي.

مٿي اشارو ڪيو ويو آهي ته هيءَ لشڪر مادوراءِ (مانڌن وزير)

حي سونهپ سان سنڌ ۾ بهتو- واضح هجي ته ماتو راء هتي جو مقامي باشندو ۽ گجرات جي راجا ڪرن واگهيلي جو وڏو وزير هو. تنهن کان سواءِ چنيسر ناراض ٿي نڪرڻ وقت به پهريائين شڪار جي بهاني سان 'بڪار' جي ٻيلي ڏانهن وڃڻ جو خيال ظاهر ڪيو هو. اهو بڪار وارو شڪار گاهه به موجوده ننگر پارڪر تعلقي ۾، مارويءَ جي ملير وارو ٿي چراگاهه سمجهڻ ڪري. خود ڀاڳو ڀان جي بيان مطابق به اول 'وبراواهه' وٽ ٿي جنگ چالو ٿي آهي- جغرافيائي اعتبار کان، ويراواهه جو محل وقوع پڻ ڪڇ- گجرات جي سرحد لڳ، ننگر پارڪر تعلقي (ضلعي ٿرپارڪر) ۾ آهي.

ممڪن آهي ته چنيسر جي دل ۾ فوراً فوجي امداد وٺڻ وارو خيال پڻ، سرحد جي لڳ لشڪر جي موجودگيءَ سبب ٿي پيدا ٿيو هجي ۽ دودي راء جو به هڪدم هن جي پٺيان ماڻهو موڪلي، کيس پوئتي موٽائڻ ۾ شايد هن فوري فساد کي ٿي روڪڻ جي هڪڙي ڪوشش هجي! عين ممڪن آهي ته چنيسر پنهنجو پهريون فرياد به هن ئي ڇاوڻيءَ ۾ داخل ڪرايو هجي! جڏهن ته ماتو راء به هن موقعي تي چنيسر جي وڏي مدد ڪئي ۽ غنيم جي اڳيان زوردار لفظن ۾ هن جي سفارش ڪئي هئي. پر ڪٿي فوض ڪجي، ته علاؤالدين هن ڪئمپ تي موجود ڪونه هو، ته به چنيسر کي دهليءَ ۾ فقط جنگ جي آخري منظوري وٺڻ لاءِ ٿي وڃڻو پيو هوندو. ظاهر آهي ته دودي ۽ چنيسر جي وچ ۾ نزاع پيدا ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي، وگهه ڪوت خلجي فوجن جي نظرن ۾ هو ۽ ماتو راء هنن کي اڳتي وڌڻ لاءِ آماده ڪري رهيو هو. چنيسر جي فرياد وٽر هنن جو حوصلو وڌايو.

جنگ جي صورتحال ۽ انجام: هاڻي شاهي ڪٽڪ اچي ويراواهه وٽ ڪٿا ٿيا آهن. تن ۾ تمبر بگهه، ملڪنصرت، نامدار بيگ، الغ خان، ظفر خان، محمد خان 'هنبس' پٺاڻ، چنيسر ۽ مانڌن وزير وغيره، مڙيئي موجود آهن. انهن شاهي فوجن کي سامهون ٿيڻ لاءِ وري چنيسر جي

پت ننگر راو جو نالو يڪراء تجويز ٿئي ٿو. تنهن سان گڏ سڄي سٺ جا بهادر بانڪا ۽ جنگي جهونجهار: محمد خان ۽ سپڙ سومرو، چٽو جاڙيجو، سوائي سميجو، ڪهڻو راجڙ، هاسو سوڍو ۽ ٻيا ڪئين بهڳڻ؛ پنهنجي پنهنجي راجن مان سورمن جا سٿا ساڻ ڪري، اچي هن جي جهنڊي هيٺ جمع ٿين ٿا. تن سان وري پاڳو ڀان به فوجي مشر ۽ سياسي سفير جي حيثيت ۾ گڏ هلي ٿو.

پاڳو فقير بهريائين ته سمجهوتي جون ڪوششون ڪري ٿو ۽ نامدار بيگ جي هٿان چٽ نه صلاح ٿيل وارو ٿي هو، ته:

”ويهي وڃ ڪچهريءَ ۾، ماڌن ڪيو ڪالهه.“

ماڌو راءِ ٻاگهيءَ جي ٻانهن گهري. ڇي:
آءٌ ته علاؤالدين جو، ڪڏهن آهينير ٿي ايندوس،
سوا لک مان سومري، آءٌ نيڪوڙي نيندوس.

اگرچ ٻاگهي نه اک ۾ ٿي اهڙي رضامندي ڏيئي به چڪي هئي ته:
پاڻيا تون ٻاگهيءَ جا، ڪا ڪهل م ڪر هيج،
جا ڏر پائين ڏڪڙي، تنهن ڏي مونکي ڏيڇ،
مون ڏني جڳ چٽي، ته مڙس نه مارائج.

ليڪن اهڙو شرط ننگر ڪٿي ٿو سهي سگهي!

”ڏيان نه واهياڻي وڪهه جي، ڪٿي ڏيهه ڏئي بخشاءِ“

سو علاؤالدين جي آڏو

ويهي وڃ ڪچهريءَ ۾، ننگر نر ڪالهه،
ته پاڻيجي هڃئي پاڻئي، منهنجي منگر ڪي پڙاءِ،
جيڪا دليءَ ۾ اٿئي دادلي، مونکي مرڪي موڙ ٻڌاءِ،
تون سالو دودو پيئو، اهڙو جوڙ جڳاءِ.

هاڻي ته جنگ ناگزير هئي، پير ني ڏونڪو لڳي ويو ۽ جنگ جا خوني طبل وڄڻ لڳا. ننگر راڻ جي مقابلي تي علاؤالدين هر نئين روز پنهنجا نوان ڪمانڊر آزمائيندو رهيو. پهرئين ڏينهن ته چوٽ ۾ ڪٿي

پنهجي شڪارين کي ٻچ ڪيائين. پوءِ وري بانڌو ٻرڻ واري پنهنجا حبشي دستا وٺي ميدان ۾ لتو. آخر هنبس پٺاڻ به مقابلي تي آيو. نيٺ جڏهن اهو به مارجي ويو، ته آخرڪار نامدار بيگ سڄوئي سپاهه ميڙي کڻي ميدان تي آندو. پندرهن ڏينهن جي هن خونخوار جنگ ۾ جوڻون ڏيندي، نيٺ ننگر گهوت پنهنجي لهنڪ ريفيقن سميت شهيد ٿي ويو.

افغان هاڻي وڳهه ڪوٽ ڏي وڌيا. هتي وڳهه جي وير وريام، دودي راءِ دلير پنهنجي دارالحڪومت جو دفاع بيهڻ بهادريءَ سان ڪيو. پنهين هٿن ۾ به تلوارون کڻي دشمن جي ڪٽڪ اندر ڪاهي پيو ۽ پنهين ٻانهن سان وڙهندو ٿي رهيو. آخرڪار پٺاڻن جي نرغي ۾ اچي، هو به حويليءَ جي دهليز اڳيان ئي اسر پيو. انهيءَ وچ ۾ ڀاڳو ڀان، حرمسراءِ جون بيگمون ساڻ ڪري وڃي اٻڙي ڄام جي سام وڌيون. پٺاڻ حرمسراءِ کي سڄو ڏسي، ابل ڄام اٻڙي ڏي روانا ٿيا.

اٻڙي ڄام 'لڄ پال' پنهنجيءَ پناهه هيٺ آيل سامون سپرد ڪرڻ جي بجاءِ، مرڪي مقابلو منظور ڪيو. ساحل سومرو (سائل سومرو) اٻڙي کان اڳي ئي مقابلي تي آيو ۽ ننگ جو نذرانو بڻجي ويو. سمن مان اول ڄام راءِ ۽ پوءِ ممت ڄام (ممت سمن) سامهون ٿيا ۽ ٻئي ميدان ملهائي موچارا ٿي ويا. پٺاڻن مان سالار خان ۽ سمن مان ميهڙ ڄام ۽ پنهين گڏجي، هڪئي وقت، هڪٻئي تي وار ڪيو ۽ گڏوگڏ، هڪٻئي تي ڪري قربان ٿيا (پورت ڪيائون پاڻ ۾). آخرڪار اٻڙو اڙپنگ پنهنجي سر ميدان ۾ ڪڍي پيو ۽ هو پڻ ڪنڌ ڪپائي ننگ پال بڻيو. انهيءَ وچ ۾ اٻڙي جي آخري پٽ ڏونگر ڄام، سامون ڪڍي وڃي رڻ پٽ ۾ رسايون. اتي ڪنهن اوڙاهه ۾ سمائجي هو غرق ٿي ويئون. آخر ۾ علاؤالدين جا باقي بچيل پٺاڻ، پوءِ ناڪاسي ۽ ناسراديءَ جي حالت ۾ هٿ مهيندا هليا ويا. اهو ته تاريخي واقعات جو ٻاهرڀون خاڪو آهي.

هاڻي رهيو سوال، ته هن رزم نامي جي راويءَ، پنهنجي شعر ۾

ڪيترائي قدر حقيقت پسنديءَ جو مظاهرو ڪيو آهي ۽ سندس بيان تاريخي حقيقتن سان ڪيتري قدر موافقت رکي ٿو. اول ته هتي اهو سوال ڪونه سمجھدار ماڻهو ڪونه ڪندو. ڇو ته انهيءَ معيار تي ته خود فردوسيءَ جهڙو عالم پڻ پورو ٻيئي نه سگهندو. اگرچ مٿي ڄاڻايل حقيقتون ته هن جنگ نامي جي موافقت سان ئي لکيون ويون آهن، تاهم تاريخدان ۽ رجزگو، به علامه شخصيتون شمار ڪرڻ گھرجن. رزم ناسي کي پنهنجيءَ جاء تي پنهنجي الڳ حيثيت ۽ پنهنجو خاص مقام حاصل آهي، جنهن کي انهيءَ حيثيت سان ئي ڏسڻ جڳائي. انهيءَ ڪري رزم خوانيءَ جي اصليت ۽ بنياد بابت هن هيٺ وڌيڪ وضاحت ڪجي ٿي.

رزم خوانيءَ جي ابتدا: سنڌ ۾ غنائِي شعر ته عربن جي آمد کان اڳي ئي هلندڙ هو، جو سمات قبيلن غازي، محمد بن قاسم جي استقبال ۾ اچي گايو هو. پر جي هتي رڳو رزم جو ئي بيان ڪجي ته: سنڌ ۽ راجستان ۾ هنن جنگي داستانن جي شروعات اسلام جي اوڻي فتوحات واري زماني سان ٿي آهي، جنهن جا آڳاٽا اهڃاڻ اموي دور خلافت جي خاتمي ۽ عباسي عهد خلافت جي آغاز (750ع) کان ملڻ شروع ٿين ٿا. خليفه مامون الرشيد جي دور خلافت (813-833ع) ۾، سنڌ جي واليءَ موسيٰ بن يحيٰ (بن خالد)، راجستان تي حملو ڪري ڇٽور جي راجا ڪمانءَ کي قتل ڪيو هو. ’ديش وڃيه‘ نالي ريگستان جي هڪڙي ڇاڙ، پنهنجي رزم نامي ’ڪمانءَ راسو‘ (870-890ع) ۾ هيءَ واقعو بيان ڪيو آهي. هن موضوع تي اهو پهريون ئي داستان دستياب ٿيو آهي. انهيءَ واقعي جي تصديق ڪرڻل جيمس ٽاڊ پڻ پنهنجي ڪتاب (Annals & Antiquities of Rajsthan) ۾ ڪئي آهي.

اهڙا رجزيه داستان جن کي ٿر ۽ راجپوتانا ۾ ’راسو‘ (رزم-نامو) سڏيو ويو آهي، سي ته سلطان محمود غزنوي ۽ محمد شهاب الدين غوريءَ جي فتوحات کان وٺي ويندي سلطان علاؤ الدين خلجيءَ جي ڪاهن تائين به عام جام ملن ٿا. هنن ۾ تاريخي حقيقتن کان زياده، راجائن جي

افسانوي شجاعت ۽ تعريف مبالغو ڳايل آهي. انهن کي اگرچ هندي شاعريءَ جا اوائلي نمونا تصور ڪيو ويو آهي، مگر هي سڀ مارواڙي ۽ راجستاني ٻولين ۾ آهن. انساني تجزي جي بناء تي ڪن عالمن انهيءَ کي 'گاڻا پاشا' (گاهن واري زبان)، ته ڪن وري 'سنڌ يا پاشا' (مخلوط ٻولين) جو درجو ڏنو آهي. هندي شعر جو ته انهيءَ وقت اڃا ڪو وجود ئي ڪونه هو. واضح هجي ته هندي ادب جي تاريخن ۾ به هندي شعر جي ابتدا امير خسرو (المتوفي 1350ع) کان پوءِ، ڀڳتي تحريڪ جي ٻائيءَ رامند (وفات 1470ع) ۽ ڪبير ڀڳت (وفات 1518ع) جي دوهن سان ئي شروع ٿي آهي. سنڌي دوهڙو ته انهيءَ کان گهڻو اڳي اسان وٽ ڳائجي رهيو هو. ڏوهڙي جي ڪن شاعرن جا نالا ته اسان کي عيسوي ڇهين-ستين صديءَ کان ئي ملن ٿا ۽ نائين ڏهين صديءَ کان ته وري سندن سوانحات سان گڏ ئي سندن سنڌي ڏوهڙا پڻ موجود آهن. پر اها وري به عوامي ۽نجي مذهبي شاعري آهي. سياسي پرچار وارو تبليغي شعر ته هن کان پوءِ جي مڃاھدن ۽ مهاراجائن جي معرڪن جو ئي پڙاڏو آهي.

انهيءَ زماني ۾ جيئن ته اطلاعات ۽ نشر واشاعت لاءِ ريڊيو ۽ پريس جهڙا ڪي هاڻوڪا ذريعا موجود ڪين هئا، تنهن ڪري مسلمان فاتحن جي اهڙين اڇانڪ ۽ خوفناڪ بلغارن کان بچڻ ۽ انهن واسطي هر وقت تيار رهڻ لاءِ، راجستان جي سڀني راجاڙن ۾ اتي جي راجائن، اهڙن رجزگو پٽن ۽ چارڻن کي هن فوجي خدمت لاءِ مقرر ڪيو هو. هنن جو ڪم جنگي مهميرن جون ڪيرتيون ڳائڻ، (ڪانٽرن تي ڪٽوار چوڻ)، ۽ ميدان حرب جي منظر ڪشي ڪندي، ماڻهن ۾ حب الوطني ۽ جنگي جذبو پيدا ڪرڻ هوندو هو. (تنهن ۾ راجپوتن کي پڌائڻ ۽ غازين جي گلا وارو مذهبي عنصر پڻ موجود هو.) انهيءَ کي پنهنجي هستيءَ جي بقاء جو واحد وسيلو تصور ڪيو ويندو هو. راجستان، انهيءَ زماني جي برصغير ۾ سياسي سرگرمين جو وڏو مرڪز هوندو هو.

سلطان محمود غزنويء جڏهن ٿر ۽ ريگستان تي ڪاهون شروع ڪيون، ته اجمير جو راجا بيسل ديو سڀني کان اڳي، سنه 1001ع ۾ سندس منهن پئجي ويو. هن حملي ۾ بيسل راءِ شڪست کائي مارجي ويو. انهيءَ وقت راجستان جو هڪڙو مشهور پٽ ’نرپتي نلهم‘، جيڪو هن موقعي تي موجود هو، تنهن ’بيسل راسو‘ بيان ڪندي، سڄيءَ راجپوت قوم کي سڃاڳ ڪيو. انهيءَ ڪري سلطان شهاب الدين غوريءَ جي زماني ۾ سڀ راجپوت راجائون متفق طور تي، اجمير جي راجا پرثويراج (پرثويراءِ چوهاڻ) جي هٿ هيٺ متحد ٿي ويا. غازي محمد غوريءَ انهن مڙني اتحادي فوجن کي، ترائين واريءَ مشهور جنگ (1192ع) ۾ شڪست ڏيئي، پرثويراءِ کي قيد ڪري مارائي ڇڏيو. چند بردئي چارڻ نالي سندس هڪ درباري پٽ ’پرثويراج راسو‘ جوڙي، پٿوراءِ کي امر بنائي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح نالو سنگهه پٽ جو ٺاهيل ’وجير راسو‘ (سنبت 1355 بڪرمي) ۽ رنجهور جي راجا همير ديو متعلق، جوڌ راج چارڻ وارو ’همير راسو‘ وغيره به، چارڻ ۽ پٽن سڄي راجستان ۾ گهاٽل ڇالو ڪيا. هن ساڳئي همير ديو بابت ٻيو به هڪڙو همير راسو مشهور آهي، جيڪو (چند بردئي جي پوٽي) سارنگ ٿر ڀات، بڪرمي 1357 ڌاري گهاٽي مشهور ڪيو آهي. هن ۾ به رنجهور جي ساڳئي راجا همير ديو جو، سنه 1301ع ۾ علاؤالدين خلجيءَ کان شڪست کائي، مارجي وڃڻ وارو ساڳيو ئي واقعو بيان ٿيل آهي. انهيءَ ساڳئي سلطان علاؤالدين سان ئي، دودل راءِ سومري جو به وڏو ڪوٽ واري معرڪي ۾ مقابلو ٿيو هو. اهو واقعو وري ’ڀاڳ فقير‘ نالي، سومرن جي مشهور درباري پٽ (ڀاڳو ٻان)، گهاٽي وڃائي مشهور عام ڪيو.

ڀاڳو پٽ جيئن ته هن جنگ نالي جو بنيادي راوي ۽ سنڌي رجز گوئي جو باني مڃائي آهي، تنهن صورت ۾ سندس وجود کي نظر انداز ڪري ڇڏڻ، هڪ وڏي بي انصافي ٿيندي. پر جي هن جي هستيءَ کان

ادڪار ڪندي به رڳو سندس روايت کي ئي تسليم ڪجي، ته اها ان کان به وڏي حماقت ٿيندي. انهيءَ سبب هتي سندس سوانح، شخصيت ۽ حسب نسب جي باري ۾ هر ممڪن تفصيلي بحث ڪجي ٿو.

ڀاڳو ڀان جو ڪٿم قبيلو: ڀاڳو ڀان جي گهراڻي جو تعلق انڊو پاڪستان جي هڪڙي مشهور ۽ قديم ڀٽ قوم سان آهي، جنهن کي ڀان (ڀانڊ)، ڀٽ (ڀنڊ)، ڀٽ ۽ ڀارت وغيره جي مختلف نالن سان به سڏيو ويو آهي. جهوني جڳ ۾ جڏهن اڃا لکن جو هنر هتي چالو نه ٿيو هو، تڏهن به هن قوم جي سگهڙن ۽ سڄاڻ راوين جو مان مرتبو ڪو برهمڻن کان گهٽ ڪونه هوندو هو. ڳاڻڻ وڃائڻ ته سندن خاص اٻائو ورثو هو، تنهن ڪري غنا، سنگيت ۽ موسيقيءَ ۾ به وڏا ماهر هوندا هئا. تنهن سان گڏ ئي، خانداني رواج مطابق وري ننڍپڻ کان ئي ادبي ۽ تاريخي ڳالهين بر زبان ياد ڪرڻ به، هنن لاءِ چڻ نه هڪڙو لازمي نصاب هوندو هو. انهيءَ ۾ هنن جي حافظي کي هڪڙي قسم جي خاص مشق ٿي ويندي هئي. هند-هند جي خاص قبيلن ۽ راجائڻي گهراڻن جي ڪيترين ئي پڙهين تائين سندن شجرا، هنن کي بر زبان هوندا هئا. انهيءَ قسم جا ڪئين نسب ناما، جن کي هو پنهنجي مخصوص محاورن ۾ ’ڪبت‘ ڪوٺيندا هئا، اڄ به سندن پوين وٽ قدري محفوظ آهن. انهيءَ سان گڏ وري اڳئين زماني جي راجائن جا خاص ڪارناما، ۽ تاريخ جا وڏا واقعا به هنن کي ازبر هوندا هئا.

تاريخ جي اڀڙي وسيع معلومات، راجنيتي آزمودي، شعر و ادب جي مهارت ۽ ٻين ذهني صلاحيتن جي بناء تي، شاهي دربارن ۾ به هنن جي وڏي عزت ۽ هلندي هئي. (خود اڪبر بادشاهه جي دربار ۾ به ڪنگ ڀٽ، منوهر داس، بيربل ۽ نرهري جهڙا سڄاڻ ڀٽ موجود هئا). بادشاهن جون پاڻ ۾ مٿيون ماڻيون ڳنڍڻ ۽ سندن وچ ۾ سڱ بند ڪرڻ جو ته هنن وٽ چڻ ڪو خاص محڪمو هوندو هو. انهيءَ ڪري سفارتي امور به ازخود ئي سندن اختيار ۾ اچي ويندا هئا.

ريگستان ۽ ٿر جي راجپوت راجائن وٽ ته هي خاص اعتماد جوڳا ماڻهو مڃيا ويندا هئا. سندن وفاداري، نيڪ نيتي ۽ خير خواهيءَ جا ته خود سومرا سردار به کليءَ طرح سان معترف هوندا هئا. انهيءَ خانداني پس منظر ۾ ئي پاڳو پٽ جي به شخصيت ڏسڻ گهرجي.

پاڳو ڀان جي شخصي حيثيت: پاڳو پٽ ته سومرن جو ست پيڙهيو منگتو ۽ گویا سندن گهر ڄائو فقر هو. انهيءَ بناء تي سندن خاص مشير ۽ سفر جو به هن مرتبو ماڻهو. ڀڳ جو فيصلو به هن ته چنيسر جي ئي حق ۾ ڏنو هو.

مون ڄٽ کي ڇاڙهي ڄام ڪيو، تون ڇا ڄاڻي راج منجهان،
ائين ڀڳ وڃائي پانهنجي، جو پڇڻ هليو هئين ماءُ.

بعضي ته وري هيءَ بزرگ، نمڪ حلائيءَ جي جذبي هيٺ، امور خانہ داريءَ جي سنوارڻ لاءِ به ذميدار ٿيندو هو. انهيءَ جو هڪڙو مثال ته هن واقعي متعلق به ملي ٿو. جڏهن غنيم جو ڪٽڪ اچي سرحدن تي پهچي ٿو ۽ انهيءَ کي روڪڻ لاءِ مصلحتاً چنيسر جي پٽ ننگر جو ئي نالو تجويز ٿئي ٿو. ليڪن هتي به هڪڙو گهريلو مسئلو آڏو اچي ٿو. ننگر راو جي والده، جيڪا پنهنجي پٽ کي پرڻائڻ جي تيارين ۾ محو آهي، تنهن سان ڳالهائي ڪير؟ اهو ٻار به پاڳو فقير پنهنجي ئي ڌمي کنيو.

پاڳو ڀان اٿي هليو - ننگر ڏيڍيءَ ڏي،

”اڙ! پٽ ڪري ڏي پانهنجو، ڪندو ابل سان پرڇا.“

پنهنجي ٻيءَ سان ڪوئي سمجهوتو ڪري، کيس پرڇائي وٺي ايندو، جي نه ته به في الحال پٺاڻ جي پيشقدميءَ کي ته روڪي وجهندو! هن گهمسان واريءَ ڇٽي جنگ هندي به، حملہ آور وٽ هيءَ سفير بنجي ٿو وڃي. اتي چنيسر راءِ، پراڻي زور تي ارڏا انگل ۽ اڙنگا ويڻ ٻولي ٿو.

چي: سڱ اوھان کان سومرا، ھي ٿا ٻاگھيءَ ٻانھن گھرن.

تنھن کي به سڀاھن جي ساھون ٿي ڦھڪائي ٿو ڏئي تہ:

سڀيئي دودا ڀونگر سنھراڻ، مون ڪيئن راج ڏٺا،
اڳ نہ ڪريو ڪو سومرو، جيئن تون ڪرئين چنيسر راءِ،
تو ۾ ليچ لھارڻ جي، آھي سڀ عالم کسي آگاھ،
آيتھ عقل اڱارڻ جو، ۽ سيڪ سنڌائن ساءِ.

مطلب تہ ھن سڄي معرڪي ۾، ڀاڳو ڀان پنھنجو ھي منصب
ڪردار پوري ذميداريءَ سان ادا ڪندو رھيو. تان جو جنگ جي آخري
ھار ٿيڻ تي بہ، حرمسراءِ جون سؤ سوا سومريون ساڻ ڪري، رات
بيٺ ۾ وڃي ھن اڀري ڄام ’ننگ ٻال‘ جي سنڀال ھيٺ سام وڌيون.
ڀاڳو فقير جي نمڪ حلاليءَ جو ھيءُ مشھور تاريخي ڪارنامو آھي.

”نمڪ کاڌو سين پتھار جو، جنھن مان جڙي ھڏ ٿيا.“

ھن تاريخي حقيقتن مان خبر پوي ٿي تہ ڀاڳو فقير اول کان
آخر تائين ميدان جنگ تي موجود رھيو. تنھن ڪري سندس روايت
(بيان) جو بنياد بہ چشمديد واقعات ۽ ذاتي مشاھدي تي مبني آھي.
(انھيءَ تي تبصرو ڪنھن آئيندہ صفحي تي ايندو).

ڀاڳو ڀان جا پويان بہ پاڻ کي ’ڀاڳ‘ فقير سڏائيندا پيا اچن.
اھي پنھنجي موروثي ۽ خانداني وفاداريءَ مطابق، اڄ ڏينھن تائين بہ ڪڇ
جي انھيءَ سڄي رڻ پٽ ۾، روپاھ ماڙي ۽ وگھ ڪوٽ وارن وھران
ڀڙڻ ۽ اجاڙ ڪنڊرن وٽ، پنھنجي مٿي مانجھن جا مجاور بڻيا وينا آھن!
ڇو تہ اڃا تائين بہ اباڻو فنگ پيا نٻاھن!!

ڀاڳو ڀان ۽ رجز گوٺي: مٿي ڏنل رزم نامن جي فهرست ۽
تاريخي پس منظر مان شايد ھڪڙو تاثر تہ ھي بہ پيدا ٿئي، تہ ريگستان
جي چارڻن ۽ پٽن جيڪو ’راسو‘ جي عنوان سان رجز خوانيءَ جو

رواج وڌو هو، دودي جو داستان به ڪوٺا انهن جي ئي آڌار تي اسرو آهي. انهيءَ ڪري هن کي جيڪر 'دودل راسو' سڏي سگهجي ۽ ڀاڳو پٽ کي انهيءَ بناء تي وري ديش وجيه ۽ چنڊ بردئي چارڻ واري مڪتب رزم ڪوٺي جو نئون روپ ڌاريندڙ سڏي سگهجي ٿو. پر هر ڀيرو ڪو اهو ضروري نه آهي. هيءَ نه تصوير جو فقط هڪڙو رخ آهي.

سنڌ جي پراڻي تاريخ پڙهڻ مان معلوم ٿيندو ته هتي جا قديم قبيلو به، عرب جي دور جا علميت وارن بدوي قبائل وانگر، هميشه هڪ ٻئي سان قوت آزمائي ڪندا پئي رهيا آهن. اسان جي عوامي آکاڻين مان به اهڙا ڪيڏين اهڙا ملن ٿا ۽ ڪن قديم ڪيچن ۽ ڪهاڻن ۾ به اهڙا آثار موجود آهن. جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته هتي جي گهڻن شاعرن اهڙن جهڙن جهڙن جي يادگارن کي به مهل موقعي مطابق پئي ڪهاڙيو وڃايو آهي. عرب دور خلافت ۾ نه الجاحظ (684ع) به سنڌي شعر جي تعريف لکي ويو آهي. اسان وٽ عرب دور خلافت جي خاتمي ۽ سورا دور حڪومت جي اوائل ۾، سحرلنگ چارڻ (950-1025ع) نالي سنڌ جو هڪڙو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. سندس غنائي ڪلام ۽ سريلا سنڌي شعر اسان وٽ موجود آهن. اهڙين رزمي 'گائڻن' ڏيڻ ڪري به هن کي وڏي تاريخي اهميت حاصل آهي. هوئيءَ ڄام جي حمايت ۾ هن جي نالي هڪڙي ڪهاڻي منسوب آهي.

وئين جهليو نه رهي، هوئيءَ سنڌو ڪهاڻيءَ.

تنهن سان وجهي مامرو، ڪونه پرائيندو ڀاءُ.

هن مان ثابت آهي ته ڀاڳو ڀان کان به ڪي صديون اڳي، سنڌي شاعريءَ ۾ ايڏي ته بلند پروازي، اعليٰ روح ۽ ولولو موجود هو، جو ان ۾ بهادريءَ جو بيان به ايڏيءَ بلاغت سان ادا ٿي ويندو هو. تنهن ڪري ڀاڳو فقير کي فقط جوڌراج ۽ جڳناڪ جو پوءِ لڳ سمجهڻ ۽ هن داستان کي رڳو راجستاني راسو جو نقل مڃڻ ڪو مناسب يا درست نه آهي. ظاهر آهي ته هيءَ ڪيڏارو سر زمين سنڌ جي

پیداوار ۽ قديم سنڌي شعر جي فطري اوسر جو ئي نتيجو آهي. تنهن ڪري هيءَ داستان سنڌ جي تهذيب و تمدن جو ترجمان ۽ سنڌ جي سرفروشي ۽ ننگ ناسوس جو نمائنده نشان آهي.

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هيءَ داستان پهريون ئي دفعو سنه ۱۹۳۷ع ۾، اسان جي ادبي تاريخ جي بانيءَ، الحاج خان بهادر محمد صديق ميمڻ صاحب جي سنڌ سان رائج ٿيو آهي. خان بهادر مرحوم پنهنجي تاريخ جي ابتدا ۾ هن ئي قصي جي گمان سان ڪمي آهي، مگر انهيءَ زماني ۾ صاحب موصوف کي هنن جي شاعر جو نالو معلوم ٿي نه سگهيو آهي. ميمڻ صاحب جو هيءَ منفرد علمي ڪارنامو هڪ اهڙي زماني جي ادبي ڪاوش آهي، جڏهن سنڌ ۾ هن قسم جي ڪنهن به تاريخ جو ڪو وجود ئي ڪونه هو ۽ نه ئي وري اهڙي ڪتاب جو ڪو تصور ئي ڪنهن جي وچ ۾ وڌيڪ گمان ۾ به اچي سگهيو ٿي. مطلب ته مصنف موصوف کي هن انوکي قسم جي ڪتاب لکڻ لاءِ اهڙا ڪي به وسيلو ميسر نه هئا، جيڪي هاڻي ته هر ڪنهن واسطي عام ٿي پيا آهن. تنهن هوندي به، انهيءَ وقت ۾ ئي سنڌي ادب جي ابتدا کي دودي چنيسر جي دؤر تائين دريافت ڪرڻ، سندن هڪ انتهائي عظيم ڪارنامو آهي. بهرحال انهيءَ وقت جي علمي نصاب تي، سنڌي ادب جي تاريخ جو هيءَ پهريون ئي ڪتاب هو، جيڪو لازمي درسي ڪتاب جي طور تي آندو ويو.

ليڪن آزاديءَ کان پوءِ وارن گذريل پنجويهن سالن جي عرصي ۾ جيڪي جديد تحقيقاتون ٿيون آهن، تن ۾ ته ڪن غواصن پاتال ۾ پيهي، پاڳو ڀان کان به اڳ جي ڪيترن ئي قديم کان قديم تر شاعرن جو مستند احوال توڙي سندن ڪلام، عميق مان ڪڍي اچي منظر عام تي پهچايو آهي. پر انهن شهرن کي سمجهڻ جي تڪليف ڪير ڪري! افسوس جي ڳالهه آهي جو عام رواجي قسم جا ڪي ادبي مورخ، جيڪي بدقسمتيءَ سان نام نهاد استاد پڻ آهن، سي ته اڃا تائين به ميمڻ مرحوم واري پراڻي رٿيل تاريخ تي ئي تڪيو ڪري ويٺا آهن.

تنهن ۾ به فقط اهو ئي سمجهي سگهيا آهن ته سنڌي شعر جو
 قودي چنيسر کان شروع ٿيو آهي، تنهن ڪري دنيا جي ٻين ٻولين جي
 ابتدا به رزم سان ئي ٿي آهي! اهي ئي غير علمي ڳالهائون تاريخ ۾ به
 ڊهرائيندا پيا اچن، ته جيئن ايندڙ نسل کي گمراهه ڪرڻ لاءِ. اها
 ڏکياري متن مڙهي سگهجي. سنڌي ادب ۾ هيءُ 'سگورو' صبح آهي يا
 ماڳهين ڪو منحوس 'شام' آهي! مطلب ته ڀاڳو ڀان کي هن داستان
 جو بنيادي ڳاڻيندڙ تسليم ڪرڻ کان، اهڙا استاد اڃا ڪيئن ڪوهه
 پري، بلڪ منزلون پوئتي پيل آهن. ڪي ته وري هن جو وجود ئي
 ثابت نٿا سمجهن. ڀلا ٺاهيندڙ کان سواءِ به ايڏو ٺاهه ڪو ازخود ۽
 پاڻمرادو ئي ٺهي هوندو؟ هيءُ ته عجيب عقيدو آهي! هن جو سبب فقط
 قديم تاريخ جي مطالعي کان پالهو رهڻ ۽ ابتدائي ادب جي بنيادي قدرن
 کان ڪورو هجڻ آهي.

ڀاڳو ڀان جي شخصيت، تاريخي طرح ته هاڻي ثابت ٿي چڪي
 آهي. پر هتي في الحال فقط ايتريءَ ڳالهه کي سمجهڻ گهرجي، ته اهڙي
 ڪنهن به عوامي داستان جو راوي، حقيقت ۾ سچي ۽ حڪايت جو ئي
 باني هوندو آهي، توڙي جو هن جي روايت رڳو زباني نشر ۾ ئي ڇو نه
 ڪئي هجي. ڀاڳو پٽ کي ڀلا انهيءَ منصب تي مڃڻ کان به ڪو منڪر
 ٿي سگهي ٿو. جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي ته هيءُ پٽري ڳالهه ٻيئي آهي،
 ته هن المناڪ قضيتي جو اڪئين ڏٺو شاهد به فقط اهو ئي ته آهي. تنهن
 مان گڏ وري هيءَ خانداني راوي، پيشور ادب، مڃيل موسيقار ۽
 درباري پٽ (Poet Laureate) به ته آهي. اهڙين نوس حقيقتن جي موجودگيءَ
 ۾ هي اها ادب، هن بزرگ جي حق تلفي ڪرڻ سان ڪو ٿورو ئي
 پاڻ کي نقاد سڏائڻ واري سڌ پوري ڪري سگهندا. واضح هجي ته هي
 ڪهنا عوامي داستان آهن. تنهن ڪري تنقيد جي ڪنهن به اڳواٽ اڏيل
 خيالي ڏانچي ۽ هاڻوڪي ادب تي سوچيل فرضي سانچي ۾ هي سموهجي
 نه سگهندا.

ياد رهي ته اهڙن اهم قومي ڪارنامن کي سانڍڻ ۽ انهن جي ياد قائم رکڻ لاءِ اڳئين وقت جا هي پٽ ۽ چارڻ، منگتا ۽ مڱڻهار، ڏور ۽ لنگها، توڙي سيوڪ ۽ پنجولي سدائين سرگرم عمل هوندا هئا. جنهن زماني ۾ ڪتابت جو ڪو رواج ڪونه هو ۽ ڪنهن به ڪتبخاني يا ببلڪ لائبرري جو نه اڃا ڪو وجود ئي ڪونه هو، تڏهن جا هي ٻارت مڱتا ڄڻ ته هڪڙي قسم جا گشتي ڪتبخانه ۽ گهمندڙ ڦرندڙ عوامي لائبرريون هوندا هئا. انهيءَ زماني جا هي پانڊ ۽ اڳهر (گهاير)، اهڙا اهم تاريخي واقعا نه رڳو عوام تائين پهچائڻ لاءِ سهيڙيندا هئا، پر پنهنجي اولاد کي پڻ ياد ڪرائي، وصيحت جي طور تي انهن کي ورثي ۾ ڏيئي ويندا هئا، ۽ اهي وري وڌيڪ سوڌي سنواري، ايندڙ نسل کي پهچائيندا هئا.

اهڙي لاکيتي سلسلي کي سمجهڻ خاطر، هتي رڳو ڇنڊ بردئي چارڻ واروئي 'راسو' کڻي مثال واسطي وٺو. هن لاءِ هندي سامت جا سڃاڻ چون ٿا ته: ڇنڊ بردئي هن روايت جو رڳو بنيادي روپ (اوائلي خاڪو) آزاد جهونگارن ۾ ئي آلاپي ويو. انهيءَ کي تال وچت ۾ ڳائڻ ۽ سرتار ۾ ويهارڻ وارو ڪم وري پنهنجي پٽ 'جلهن' جي سر تي ڇڏي ويو. جنهن وري هن کي ڇنڊ سنگيت جي ڀوري پابندي ۽ تال ترنم جي ضابطي سان ڳائي وڃائي، پنهنجي پٽ سارنگ ڌر جي سپرد ڪيو. اهڙيءَ طرح هن جي نمايان نظمي صورت وڃي سارنگ ڌر جي زماني (بڪرمي 1357) ڌاري مڪمل ٿيڻي آهي. اهڙو لاکيتو سلسلو اڳتي جاري رهندي، هندستان جو هيءَ عظيم جنگي داستان ڀوريون پنج صديون پوءِ به، رڳو پيشمرور ڳائڻ جي ئي تنوارن ۾ تڳندو ۽ سندن زبان تي ئي زنده رهندو آيو. تان جو سنه 1700ع ڌاري پهريون ئي دفعو، ميواڙ جي ٽاڪر امر سنگهه هن کي قلمبند ڪرايو. اسين ته پنهنجي هن قومي ڪارنامي کي ويندي ويهين صديءَ تائين به نظرانداز ڪندا پئي آيا آهيون. هن جو سبب وري به ساڳيو ئي: قديم ادب جي بي قدري ۽ اوائلي تاريخ جي بنيادي حقيقتن کان بي خبري آهي.

راجستان ۾ اهڙا قومي واقعا 'ڪيات' جي نالي سان سڏبا ويا آهن. جنهن جي لفظي معنيٰ آهي 'روايتي تاريخ' (Traditional History). گرنل ٿاڊ واري مشهور ڪتاب 'تاريخ راجستان' جا به ڪيترا ماخذ اهڙائي ڪيات آهن. جن کي پڻي، صحيح نتيجا قائم ڪري، هن پنهنجو هيءَ معياري علمي شاعڪار مڪمل ڪيو. رڳو هن ئي مثال ۾ به اسان لاءِ وڏي عبرت موجود آهي، ته "ويچارا هي ڏان بيڪيا تي گذر ڪندڙ منگتا، اسانجو ڪيترو نه قيمتي سرمايو، صدين کان سانديندا پئي آيا آهن،" ۽ اسين فقط انهيءَ کي 'فروسيده' ۽ 'دقيانوسي' چئي، پنهنجي جان بچايو پيا هلون. گويا انهن جي هستيءَ کان انڪار ڪرڻ ۾ ئي اسان جو بچاءُ آهي.

دودي چنيسر جي داستان جو اسرڻ: پونگر جي خاندان سان جيڪا پاڳو ڀان جي وابستگي ۽ والھانه محنت هئي، تنهن جي مدنظر وگھ ڪوٽ واري شڪست هن لاءِ هڪڙو ناانابل برداشت صدمو هو. بلڪ اهو حادثو هن لاءِ هڪڙي قسم جي سوداءَ کان گھٽ ڪونه هو. هاڻي هو هنڌين ماڳين ڀٽڪندو ۽ هيءَ دردناڪ داستان در در تي ڳائيندو نظر اچي ٿو. اهڙيءَ طرح دودي متعلق سڄي ملڪ ۾ مقالون مشهور ٿيون ۽ سندس بهادريءَ جون حڪايتون به چوڌاري پکڙجي پيون. هڪڙي عظيم سڀه سالار جي حيثيت ۾ پٺاڻ جي شاهي فوجن سان هن جو مردانه وار مقابلو ۽ هڪڙي سورھ سردار جي حيثيت سان ميدان ۾ سر ڏيئي سرھو ٿيڻ، عوام لاءِ به عظيم ڪارناما هئا. تنهن ڪري دودي راءِ جي شهادت ۽ سندس قربانين عوام وٽ به وڏي قدرداني ۽ همدردي حاصل ڪئي. عوام جي ايڏي همدردي، توجهه ۽ دلچسپيءَ وري پاڳو ڀان جي غمزدہ گھر ۾ ويتر وڌيڪ جذبو ۽ جوش جاڳايو. انهن هيءَ المناڪ حادثو هاڻي ڳوٺ ڳوٺ ۾ ڳائڻ چالو ڪيو. اهڙيءَ طرح سان هن حڪايت جو بنيادي خاڪو توڙي اوائلي سٽا ۽ ساخت، اول سندس ئي ڪڙم اندر قائم ٿي آهي.

پوء سندس خاندان جي ٻين پٽن ۽ ڀائرن به هن بيان (روايت) کي اٿائين حاصل ڪيو. فطرتاً ئي شعر و غنا ۾ ته يگانا هئا ئي، تنهن ڪري هن ۾ ڪنهن به تغير جو اچڻ ۽ فطري سر هو. هن جي وسيع قبيلي ۾ ڪي سڄاڻ نه زياده ذهين به هئا، تن وري هن بنيادي بيان جي مٿان ويهي پنهنجا موتي مڙهيا. تن ۾ ڪنهن ته پنهنجيءَ مخصوص موسيقيت ۽ غنائيت جو هن ۾ ذرا لڙڪ ڀڙڪ ڀڙڪ ڀڙڪ ڀڙڪ وري پنهنجي خوش الحانيءَ سان هن کي وڌيڪ دلچسپ بڻايو ۽ ڪن ته وري پنهنجي بليغ بيانيءَ سان هن ۾ جنگي جلال ۽ جولان جو شان پيدا ڪيو ۽ هن جي حسن کي وڌيڪ جلا بخشي. تنهن ۾ رزم جو زور ڏيکاريندي، شاعرانه مبالغو به قدري شامل ٿي ويو هوندو (چنيسر جي دهليءَ واري سفر ۾ سندس ڏاڍمڙسيءَ وارا افسانا ته شايد اڄ به گهٽ سگهڙن ٿي ڳايا هجن). هن مان اندازو آهي ته هن جنگ ناسي کي اسرائيلي عام ڪرڻ ۾ قدري ٻين ڀائرن جو به هٿ رهيو آهي. تنهن ڪري هن ڪيڏاري کي مناسب ۽ موزون ترتيب هيٺ آڻڻ ۽ ان کي پختي پائي تي بيهارڻ ۾، پاڳو ڀان سان گڏ، سندس برادريءَ جا ٻيا به ڪي پٽ ۽ ڀان پاڳي پائيوار ٿيا آهن. (جهڙيءَ طرح شاهه جي رسالي کي مختلف سرن ۾ وراهي، ان جي آخري ترتيب ڪرڻ ۾ ۽ اٽل ۽ چنچل نالي هندستان جا به ڳائڻا پٽ مشهور آهن). مطلب ته پاڳو ڀان جي شاعرانه بيان جو هيءَ بنيادي سٺو، ويران وير وڌيو ۽ وڏي وڏي هاڻي وڻ ٿيو.

ايندڙ نسل ۾ هيءَ جنگ نامو جڏهن عام قصو ڳو پيشه ورن ۾ پکڙيو، ته انهن مان به هر ڪنهن پنهنجي پنهنجي ذاتي ذوق، موقعي جي نزاهت ۽ ماحول جي مناسبت سان، انهيءَ ۾ قدري تڪليف ۽ تصنع پيدا ڪيو. اهڙيءَ طرح راوين جي سڀني به سڀني هلدڙ هن سلسلي دوران به هن رزم ناسي تي، هر هڪ جي انفرادي تلفظ ۽ محاورن، توڙي لهجي ۽ غايت جو لاڳيتو اثر پوندو ئي رهيو. تنهن ڪري گذريل ستن صدين

جي هن مسلسل تجديد ۽ تغير بعد، هڻي ته ڪنهن لسانيت جي ڄاڻو لاءِ به، زبان جي تجزيي ڪرڻ جو هر اڪائي دروازو بند ٿي چڪو آهي. تنهن سان گڏ ئي، قديم ادب جي ڪنهن خصوصي ماهر لاءِ به، اصلي ۽ اضافي ڪلام جي تفريق ڪرڻ، هڪ پيچيده مسئلو بنجي ويو آهي.

انهن جملي ارتقائي مرحلن ۽ منزلن کي نظر ۾ رکندي به، هن ڪيڌاري جو باني ته وري به پاڳو ڀان کي ئي مڃڻو پوندو. پوءِ جي ڪنهن شاعر جو پلا ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ بيت انهيءَ ۾ گڏجي به ويو هوندو، تڏهن به ڀات فقير جا بنيادي حق ۽ واسطا ڪو منسوخ نه ٿي ويندا. شاهه لطيف جهڙو عظيم شاعر، جيڪو پاڳو ڀان کان ڪيتريون صديون پوءِ ٿيو آهي، تنهن جي رسالي ۾ به اڳين ٻوين ڪيترن ئي شاعرن جو ڌاريو ڪلام معلوم ڪيو ويو آهي. پر انهيءَ جي ڪا اها معنيٰ نه آهي، ته اهو رسالو ئي شاهه جو ڪونهي! هتي اهڙن مڙني امڪاني بهالون کي ٻڌرو ڪرڻ کان پوءِ، هاڻي ڪي رجز به ڪانئون بيش ڪجن ٿيون. اهو ته وري به قارئین ڪرام جي اختيار تي آهي، ته هن کي پاڳو ڀت جو سرود سمجهن يا ڪنهن هاڻوڪي شاعر جي دماغ جو دم پختو سڏين.

رزميه ڳاهن جي ڪيفيت: هن سربستي ڪيڌاري کي پمراڻو ۽ بار بار ٻڌڻ کان پوءِ خاص ڳالهه هيءَ محسوس ٿئي ٿي ته: هن ميدان جو حقيقي مانجهي (Hero) ته چنيسر جو اُڀت، ڳائي ٻڌڻو گهوت، ننگر راوڻي آهي؛ جنهن جنگ شروع ڪئي ۽ جيڪو رزم گاه جو پهريون ئي نمايان شهيد آهي. هن مينديءَ رتڙي ۽ موڙن ٻڌڙي ننگر گهوت کي، جڏهن دودو راه محاذ تي موڪلي رهيو آهي، ته سندس امڙ اتي هيءَ صدا ڪري ٿي ته:

”منهنجو ڪونڌر هيءَ ڪُسنڌو وڃي، جو آلا دهن اڳيان،

تنهن جي جيغل جو ڳياڻي ٿيندي، جنهن جو پٺ ٺڪو ٻيو ڀاءُ،

سا ڀرتي اٿئي سومرا، ورهيهي وڳهه ڪوٽ وڇان.“

ننگر لاڏلي جي ڪنٺار (دودي جي دختر)، شهزادي سولل
جيڪا وٺاءُ ۾ ويٺل هئي، سا به هن آخري الوداعي واسطي پڙڪو ڏيئي
اٿي ڪڙي ٿي - سا

ولهنٽي اٿي وڃ ڇيئن، ناز ڀري ننگر،
ڪاٺي ٿي ڪنوڻ جيان، ڏي ۽ دودي دختر.

هوءَ ننگر کي ننگ وجهي ٿي، ماءُ جون آسون اميدون
ياد ڏياري ٿي، ڪئين انديشا آئي ٿي، وهر ۽ وسوسا وجهي ٿي:

تو ننگر گهڻو ٻانهن ۾، تنهنجي وٺي وٺي ونوءَ،
چاچيءَ ڪهه ڪهڙاڻيا، سي ڪهڙيا ڪيئن رهيا،
امڙ ڏيڇ رڱاڻيا، سي رڱيا ڪيئن رکيا،
متان ڪارا ڏيندين ڪهڙا، ائين ڪندو ڪيئن خدا!

ليڪن ننگر گهوت ڇڳير، پنهنجا آخري الفاظ هيئن چئي، روانو
ٿي وڃي ٿو ته - هاڻي

”ميڙي محمد مير جي، پنهنجو نبي پڙهندو نڪاح“

ننگر نر مهمير، هاڻي پنهنجي سوت منگر کي ساڻ ڪري، اچي
ويرا واه تي ڪڙڪيو، ۽ اتي

وڙهيا ڪتارئين ڪاٺين، ٿا پڙڇيون ڀالا هڻن،
”هڻ وڙه“ وائي وات ۾، سي ٻولي بي ٿا ڪن،
تيرنهن ڏينهن ترار سان، ڪيو مقابلو مردن،
چوڏهين ڏينهن چوکان ۾، ڪي ديمون پيون دونڪن،
ادل سورهن ڏينهن سٺاءُ ٿيو، وڃي سچ ڏٺو مردن!

هن حملي ۾ ننگر ۽ منگر، مست هاڻي (ڪينور) جهڙي ڪجڪوڙ
ڪندا، دشمن تي وڃ ۽ واڇوڙي وانگر ڪڙڪي پيا، (واڇوڙي سان
جهڙيءَ، ڄڻ ڪينور گوڙ ڪيا) ۽ دشمن تي اهڙي چوٽ ڪيائون جو

ڪلنگي دارن جا چٽ ۽ تاج پڻ پرزا پرزا ٿي ويا. تنهن ۾ علاؤالدين
جا به ڪيئن آڙد لپٽائي رکيائون.

نسڪر منڪر پاڻ ۾، چڙهي ڪٿي چوٽ،
چٽ پڇي چيهون ٿيا ۽ گهاپا ڪئين گهوت.

مطلب ته رُڪ وهنديءَ هن راند ۾، ڪات ڪتارا ڪڍندي ۽
پالا بڙڇيون هندي، ڪڇ جا هي ڪوڙا وڃي ڪاري ڪلر جا مهمان
بليا. سندن لاش ڪڇي جڏهن وگهه ڪوٽ اچي پهتا، تڏهن دودي راءِ
جي دل کي ڌڌڪو آيو ۽ افغانن تي للڪار چوائي مڪائين. پٺاڻ
اتي پڇائون ٿا ڪن، ته دودو به هنن جوڌن جهڙوئي ڪو جنگي
جهونجهار آهي يا ڪجهه ڪسو منو آهي. چنيسر هنن کي پار پتا ڏيئي
ٻڌائي ٿو ته:

مڙس نه مڙهي جيترو، مٿو جنهن جو مٿ،
بانهنون پيڙيءَ اولوان، چيلهه چوبائي ڪٽ،
دودائيءَ دودل جي، ڪو شينهن جهليندو ست.

وري علاؤالدين کي مخاطب ٿي چنيسر چوي ٿو ته:-

چڙهندو وگهه ڪوٽ مان، جڏهن پڙ منهنجيو پاڻ،
ڌرتي ڏان ڏان، ڏان ڪندي، ۽ وڻ چڏيندا واءِ،
انهيءَ ڏينهن ڪٽڪ جو، مڪي ته ويندءِ ساڻ،
تنهنجا ويٺل وڙهندا ڪينڪي، جن کاڌا ٻوڙ پلاءِ.

هاڻي چنيسر جي ندامت:-

ڪلر ويڙي ڪوٽ جو، ۽ مڇيءَ ويڙي چار،
مرد ويڙي نندڙي، ۽ ميهريءَ ويڙي سينگار،
”چم“ ويڙي ”چرڪو“ ٿئي، ۽ پڪين ويڙي باز.

اهڙيءَ طرح هنن گاهن ۾- ڪردارن جا پڙڪندا جذبات، رزم
جي جولاني ۽ جنگ جا قيامت خير منظر، مهمير مانجهين جا مقابلا ۽

ڪونڌرن جي ڪسڻ جا المناڪ حادثا وغيره، بلڪل بلاغت سان بيان ٿيل آهن.

پر هتي فقط اهڙيون ئي ڪهاڻيون انتخاب ڪيل آهن، جيڪي پنهنجيءَ لکيل صورت ۾ سهڻيون ڏسجن. جي نه، ته ڪيتريون اهڙيون به ڪهاڻيون آيل آهن، جيڪي تمام چوڻيون ۽ ساديون، ستن جي ماپ گهٽ وڌ ۽ سندن قافيه به اڳي پوءِ نظر اچن ٿا. وري ڪي ڊگها بيت به آهن! پر اهڙن بيتن جي ٺڪن جو ماڻ ۽ مقدار توڙي قافيه هر هن ٽن ستن کان پوءِ مٽجي وڃي. شايد ساڳئي مضمون واريون ڪي ننڍيون ڪهاڻيون هڪٻئي سان ڳنڍي، اهڙا بيت بنائي بيهاريا اٿن! ڇو ته اوائلي شعر ته تمام ننڍا ۽ مختصر هوندا هئا. طويل نظم انهيءَ وقت ۾ هو ئي ڪونه.

انهن ڳاهن جو پورو قدر ڪو ڪاغذ پڙهڻ سان ڪري نه سگهيو. ڇو ته انهن جو اصلي لطف نه ڪاٺڻ سان ئي آهي. اهو ’ڪاٺڻ‘ ئي ته شعر ۽ نظم جو اصلي بنياد ۽ جند جان آهي. حقيقت ۾ سرود و غنا جي اها متحرڪ تنوار ئي آهي، جيڪا نظم کي نثر کان ممتاز (جدا) ڪري بيهاري ٿي. هن لاءِ سنڌ جي اعليٰ مفڪر، علامه آءِ. آءِ قاضي صاحب پڻ، مغرب جي مشهور عالم ڪارلائل جو قول ورجائيندي دعويٰ ڪئي آهي ته: ”شعر اهو آهي، جيڪو ڪاٺجي. جو ڪلام ڪاٺي نٿو سگهجي سو شعر نه آهي.“ مطلب ته ڪاهن جو اصلي بنياد ۽ روح، انشاد و سرود آهي. جنهن به شائق هيءَ ڪيڏارو ڪنهن خوش الحان رزم گو کان ڳائيندي ٻڌو هوندو، تنهن لاءِ هيءَ سڄو ڪاغذي ٽڪسٽ ڇڻ ته رڳو بيجان ڪاريون ليڪون ئي آهن.

فن داستان گوئي جي ابتدا ۽ تاريخي ارتقاء ”....الله تعاليٰ انسان کي پيدا ڪيو ۽ کيس ’بيان‘ ڪرڻ جي نعمت عطا ڪئي.“ (الرحمان). انهيءَ ڪري ادبي ذوق ته انسان ۾ ازل کان ئي موجود هو. تاريخ جي خانہ بدوشيءَ واري دور ۾ به هو باهم جو مڃ ٻاري،

انهيءَ جي چوڌاري ويهي رات جي رهاڻ ڪندا هئا. خاندان جو ڪو بزرگ بعضي ته پنهنجي اڄوڳائي ۽ سادگيءَ واري زندگيءَ جا واقعا ويهي بيان ڪندو هو، يا ته وري ڪو وڏن جي وائن سٺل وهي ڳالهائين ويهي دهرائيندو هو. انهن ۾ خيالي ديو ۽ پريون، ڀوت ۽ راکاس، توڙي جن ۽ جناور وغيره، عام و خاص ڪردار هوندا هئا. اهڙيءَ طرح ڏند ڪٿا (Myth) جو بنياد پيو ۽ وهر پرستي شروع ٿي، ڪي خاص ماڻهو وري پنهنجيءَ حسماني قوت يا ڪنهن دماغي صلاحيت سبب قبائلي سردار بڻيا، ته بعد ۾ اهي به راکاس ۽ ديو سمجهيا ويا!

خانہ بدوشيءَ جو دور جڏهن ختم ٿيو ۽ مستقل سڪونت شروع ٿي، ته ڳوٺاڻي آباديءَ جو بنياد پيو. ڳوٺن جا وڏيرا ۽ مکي مقرر ٿيا ۽ ننڍيون ننڍيون ابتدائي حڪومتون وجود ۾ آيون، جتي روزانه رس ۽ راواڻا ٿيڻ لڳا ۽ گهيرون (Story Tellers or Singers) جو هڪ مخصوص طبقو اڀريو. اوائلي وڏيرا ۽ مکي، پوءِ جي آکاڻين ۾ وري غير انساني ڪردارن جي بجاءِ هاڻي نيم انساني حيثيت سان شمار ٿيڻ لڳا، ۽ بعضي ته انهن کي ديوتائون به تصور ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح بطل پرستيءَ (Hero:worship) جو عقيدو اڀريو. وقت گذرندي، اهي ڳوٺاڻيون اوائلي رياستون هڪٻئي ۾ مدغم ٿيون، ته وري ابتدائي شهري حڪومتون (City:states) اڀريون. انهن جا حڪمران پوءِ عوامي آکاڻين جا علائي ڪردار بڻيا. هنن جي ڪن قياس ڪارنامن ۽ فرضي واقعات کي تبليءَ مان ٽنپ بڻائي، انهن متعلق عوامي 'ڪهاڻيون' گهڙيون ويئون. نيٺ انهن مان وري 'بادشاهن جون ڳالهيون' اڀريون.

مطلب ته اوائلي آکاڻين مان ڪهاڻيون سرجيون، ۽ انهن جي پيڙهه تي وري 'نيم تاريخي ڳالهيون' يعني اڌ-سچيون حڪايتون قائم ٿيون. هنن حڪايتي ڪهاڻين جا ڪي بنيادي ٿاڻا، ڪن سريلن فقرن ۾ آلاپي، سنڌ جي طور تي ڳايا ويا، جن کي 'ڳاءُ' (ڳاهه) سڏيو ويو. هتان ئي 'ڳاهن' سان ڳالهيون شروع ٿيون، جنهن کي فن قصه خوانيءَ جو بنياد سمجهڻ ڪپي.

لفظ ڪهاڻ (ڪهاڻ) جو بنياد آهي ڪهاڻ، تنهن ڪري هن جي لفظي معنيٰ ته: تنوار، آڻپ، جهونگار، لات ۽ لٽي آهي. پر هن مان مراد وري اهڙا غنائِي قترا ۽ سرائِتا ٻول آهن، جن ۾ ڪهاڻا اهڃاڻ موجود هجن. اهڙين نيم تاريخي ڪهاڻين جا ڪي اهم ۽ بنيادي نڪتا، جيڪي اول عام گفتگو جو دلچسپ موضوع بنيا ۽ زبان زد عام ٿيا، تن کي اول آڻپو ۽ جهونگار ٻو ويو. اهي سرائِتا فقرا، پوءِ آکاڻي ۽ جي مناسب موقعي تي مٺي ۽ جهيل ۽ جهونگار سا ڪاڙجن لڳا. انهن جي ڀار ۽ لٽي رکڻ واسطي وري ٽالهي يا جهانجهه وڄائيندا هئا. (پنجاب ڏي نه وري انهيءَ سان گڏ چمتو به ڪٽڪائيندا هئا). هنن چوٿين ڪهاڻن مان پوءِ ڊگهيون ڪهاڻون اسريون، جيڪي وڏن تاريخي قصن ۾ ڪاپل آهن.

نازو هائي، سنڌ جي نامور عالم ۽ سنڌي ادب جي عظيم محقق، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، اهڙيون جملي ’ڪهاڻن سان ڪهاڻيون‘ جمع ڪري، انهن کي ڪتابي صورت ۾ محفوظ ڪري ڇڏيو آهي. اهڙيءَ طرح ئي ’سنڌ جا عشقي داستان‘ توڙي ’مشهور سنڌي قصا‘ به ڪما ڪري، پاڻ ڪافي تعداد ۾ ڇپرائي ظاهر ڪيا اٿن. انهن تي سندن ڪيل تبصري ۽ تاريخي تجزيي کي مطالع ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته: اهڙن نيم تاريخي توڙي تاريخي قصن ۽ داستانن جي عام مقبوليت ۽ عوام جي دلچسپي ۽ سببان، ملڪ جي پيشه ور ڪهاڻين ۽ ڪهاڻن، چارٽن ۽ مڱڻهارن، توڙي ڀٽن ۽ منگتن، انهن کي عوام جي وندر ۽ ورونهه خاطر، اول عام رهائين ۽ پوءِ خاص وڏين ڪچهريين ۾ ڪهاڻن چالو ڪيو. ابتدا ۾ ته عام آکاڻيون ۽ ڪي ننڍيون ڪهاڻيون، ڪن سرائين ڪهاڻن جي آڌار سان بيان ٿيڻ لڳيون. تن ۾ ڏومڻ سونارو ۽ وڪيو ڏانار، همير سومرو ۽ بوبنا جراڻ، توڙي ڦل وڌو ۽ لاکو ڦلاڻي وغيره، انهن اوائلي قصن ڪهاڻين مان آهن، جن جي به، پڇاڙ پهرائين چالو ٿي.

ان بعد خاص تاريخي قصا ۽ وڏا جنگي داستان، جن ۾ مشهور مورڙو ملاح ۽ مانگر، ڇچ، ڍول مارو، ايل چنيسر، موڪي متارا، سيف الملوڪ،

شاه بهرام ۽ دولهه دريا خان وغيره (جيڪي تازو هاڻي ڇپبا آهن)، سي پرين مجلسن ۽ وڏن عام مجموعن آڏو ڊگهين ڪاهن (بيتن) ۾ بيان ٿيڻ لڳا. مگر دودي چنيسر جو جنگي داستان هنن مڙني کان وڌيڪ مشهور ۽ مقبول عام ٿيو. ان کي سنڌ جي رزم خوان مڱڻهارن ۽ رجزگو ميرائين، چوڏهين صدي عيسويءَ کان وٺي سنڌ جي ڪنڊڪڙيچ ۾ ڪاٻو وڇايو ۽ هنڌين ماڳين مشهور عام ڪيو. اهڙيءَ طرح داستان ڪروڙي ۽ رزم خوانيءَ جو هيءَ عجيب فن، پنهنجيون ابتدائي منزلون ۽ مدارج طئي ڪندو، آخرڪار اچي ترقيءَ جي شاعراهه تي ڳامزن ٿيو.

پيشرو قصه خوانن به هاڻي انهن قصن ۽ داستانن کي، محض مؤثر انداز ۾ بيان ڪرڻ جي بدران، انهن کي هاڻي باقاعدي ڳائڻ ڇڏيو ڪيو. - ”قصي کي حمد و ثنا جي آداب سان، شانائتي نموني ۾ شروع ڪرڻ، داستان جي ڪن خاص واقعن کي، موزون ۽ مناسب لفظن ۽ گفتن، اصطلاحن ۽ محاورن، چوڻين ۽ بهانن توڙي مثالن ۽ مصراعن سان، نثر ۾ ورجائي واضح ڪرڻ، - ۽ ڪاهن توڙي بياني بيتن کي، سازن جي سنگت ۽ نال جي وچت لٽي تي، گڏجي سر سان ڳائڻ، - اهي رزم خوانيءَ جي ڪمال عروج تي پهچڻ جا نمايان نشان آهن.

قديم ڪهاڻين واريون اوائلي ڳائون نه ڳائڻ ۾ سڌيون سنواڻيون ۽ ساڌن سرن ۾ لس ٽي لس ڳائبيون هيون. پر پوءِ وارن خاص تاريخي قصن ۾ وري هر ڪنهن داستان جي ڳائڻ جو خاص انوکو ۽ نرالو انداز قائم ٿيو. دولهه دريا خان، ليلا چنيسر، ڍول مارو ۽ بانڪو بهرام وغيره، سڀ پنهنجي پنهنجي نرالي ڍنگ ۽ مخصوص لٽي سر ۾ رچيل آهن. ليڪن دودي چنيسر جي داستان ۾ ته هنرمند ڳائڻن، هن جي انداز ۽ لهجي ۾، سرن ۽ راڳن جي گهڻي پيچ گهڙ ڪئي آهي. بنياديءَ طرح سان ته ڪوبه جنگ نامو ڪيڌاري سر ۾ ئي ڳايو آهي. پر هيءَ داستان ته هاڻي سورٺ، حسيني ۽ راڻي ۾ به ڳائجي رهيو آهي.

شروعاتي سازن ۾ ته فقط چمٽي، جهانجهه ۽ ٿالهيءَ جي وچت

سان، ۽ بعد ۾ وري دلي ۽ ڊڪتاري بلڪ سرندي ۽ نڙ جي سنگت سان به قصي ڪاٺڻ جو رواج وڌندو رهيو. ان کان پوءِ ويجهڙائيءَ ۾ وري ڪن استاد مڱههاري ۽ ميرائين، هاڻي ته ڊولڪ ۽ هارمونيم کي به رواج ڏنو آهي. مگر موجوده وقت ۾ مسو پر ڪڙي جا ميرائي، جيڪي رجز گوئي جي فن ۾ سچيءَ سنڌ اندر پنهنجو ثاني ڪونه سڀڻن ۽ تن وري تنبوري، ستار، سارنگي ۽ طبلي جهڙي اعليٰ سازين کي پنهنجو معيار مقرر ڪيو آهي.

اندازاً چاليهارو سال اڳي، مسو پر ڪڙي (تعلقه حيدرآباد) جي ميرائين جو مهندار عنايت فقير نالي سان هڪڙو پيرمن بزرگ هوندو هو. هيءُ موروثي موسيقار، نه رڳو رزم گوئي ۾ ڪامل استاد هو، پر راکهاريءَ جي فن ۾ پڻ ماهر مڃيل هو. (نار سڀتڪ يعني ٽيپ آستان تي وڃي پهچندو هو، ته به سندس شڪل و صورت ۾ ڪو معمولي تغير به محسوس ڪونه ٿيندو هو. نان پلتي ۾ ته هيءُ مشڪندو معلوم ٿيندو هو). انهيءَ ڪري ڪاٺڪيءَ جي فن ۾، پاڪستان قائم ٿيڻ تائين به هو سچيءَ سنڌ ۾ وڏو گويو سمجهيو ويندو هو. داستان گوئي جو هاڻوڪو رنگ ۽ ٺاٺ به هن ئي قائم ڪيو. پاڻ هن جنگ ناسي کي همير ڪلياڻ ۽ ڪيڏاري ۾ ڪاٺيندو هو. سنڌ جو هيءُ لاڏاڻي داستان گو، پاڪستان قائم ٿيڻ کان ڪجهه سال پوءِ، اندازاً ستر سالن جي ڄمار ۾ گذاري ويو.

هن جي وفات کان پوءِ، سندس چار ئي پايڻجا، مٿي ڪهايل سازن سان - جمعو فقير: وڏو طنبورو، - فضل فقير: سارنگي، - علي فقير: ننڍي ستار ۽ ڪرم فقير: پڪواز (ڊولڪ) جي سنگت سان گڏجي ڪالهه ڪشندا هئا. تن ۾ پهريائين ته جمعو فقير ۽ هن کان پوءِ فضل فقير اڪوئي ڪندو هو. سندن آواز ۾ ايڏو ڪو جذبو ۽ جوش، ۽ ڪاٺڻ ۾ ڪو ايڏو ته جادو هوندو هو، جو جنگ جو منظر منهن سامهون اچي ويندو هو ۽ بعضي ته پنهنجو پاڻ کي ئي ميدان جنگ تي موجود سمجهيو هو!

هن ذاتي آزمودي کان علاوه به انهيءَ سحر انگيزيءَ جا ڪي ٻيا عجيب مثال پڻ موجود آهن. سنڌ جي هڪڙي وڏي رئيس (نالو ڏيڻ غير ضروري آهي)، جنهن جي بنگلي تي متل رهاڻ ۾ فقيرن جڏهن ننگر راو جي شهادت وارا بيت ڪنيا، ته رئيس مرحوم مستيءَ ۽ جوش ۾ اچي، اوطاق جي اڱڻ ۾ بندوڦن جا فائر چالو ڪيا! ڪچهريءَ وارن کي خوف زده ۽ گهرايل ڏسي چوڻ لڳو ته: 'هيءَ اسين ننگر گهوٽ جو استقبال ڪري رهيا آهيون' - ڪجهه سال ٿيا جو اهي فقير به هڪجهڙي پٺيان چارئي چٽا گذاري ويا.

هاڻي سندن اولاد، باوجود عام ذوق جي ڪمي ۽ مجلسن جي ڍرائيءَ جي، اڃا تائين به اهو ساڳيو رس رهائيندو اچي. تن ۾ فضل فقير جو پٽ، وڻابخش هن وقت (عمر 50 سال) مڙني ۾ ملوڪ، مٽيا وارو ۽ وڏو سڄاڻ فقير آهي. جمعي فقير جي پٽن ۾ وري دوست علي پنهنجي ٽوليءَ جو اڳواڻ آهي. هيءَ داستان، جيڪو (Folklore Research Centre) اسلام آباد وارن رڪارڊ ڪيو آهي، سو به دوست علي فقير جي ئي زبانيءَ ورتو اٿن. هن مان ظاهر آهي ته دودي چنيسر جو هيءَ جنگي داستان، اڄ به سنڌ جي دهقاني ادب ۾ پنهنجي پوري آب و تاب سان گونججي رهيو آهي.

البتہ وڏن شهرن ۾، پڙهيل طبقي جو ڪافي تعداد اڃا تائين به هن جنگ نامي کان نا آشنا آهي. هن جو وڏو سبب فقط اهو ئي آهي، ته هيءَ ڪيڏارو فقط بهراڙيءَ جي ئي ميلن ملاڪڙن يا اوطاقن ۽ اوتارن ۾ ڳائبو رهيو آهي، ۽ لکت هيٺ ته اڄ تائين به اچي نه سگهيو آهي. اسلام آباد وارو 'لوڪ ادب جو تحقيقي مرڪز'، هن تاريخي داستان کي پهريون ئي دفعو ڪتابي صورت ۾ شايع ڪري رهيو آهي. هن لاءِ مونکي سؤ ڪن صفحن جو تمام هڪ طويل مقدمو لکڻ جي فرمائش ٿيل هئي. جنهن جي طوالت کي ته آءٌ ٻڃي نه سگهيس، مگر مختصر مدت ۽ قلیل عرصي ۾ مون کان جو ڪجهه ئي سگهيو آهي، ناظرين ڪرام جي پيش خدمت آهي.

هن ڏس ۾ ته اڃا هيءَ پهرين ڪوشش آهي ۽ متعدد راوين جي مختلف بيانن مان اڃا ته فقط هڪڙي انفرادي راويءَ جو ئي بيان ميسر ٿي سگهيو آهي. اسان جا اديب جيڪڏهن چاهين ته انهيءَ کي اڳتي وڌائي، هر ممڪن مڪمل بنائي سگهن ٿا. في الوقت، اسان سنڌ وارن کي هن لاءِ پاڪستان سرڪار توڙي اسلام آباد جي هن تحقيقي اداري جو احسانمند رهڻ کپي، جن اسانجي هن وڃايل وٽ کي گمناميءَ جي اوڙاهه مان ڪڍي آڻي ڪنڌيءَ ڪيو آهي.

= ڪنڌيءَ سڀني ڪن، عادي جي اوڙاهه جا،
ستائين سمونڊ کي تان گهوريو ڪهاڻيوڙن،
کپرو ڪوٽ کپين ۾ پيا هل هنگاما ڪن،
توڙ نه نالڪهيا تن، هي ڪرنگها ڪارونپار مان !

خاڪسار

محرم خان وگهامل

اسسٽنٽ پروفيسر، سنڌي شعبو

سنڌ يونيورسٽي

ڄام شورو

14- ڊسمبر، 1973ع

اول نام الله جو

اول نام الله جو، ٻانهـا ٻيءَ م لڳ
 لڳ ڀلسي جي آسري، جنهن پـر سـارو جـڳ
 ري ٿنـڀي ري ٿوئـين، آگي عـرش اڏايو آڀ
 تنهن ۾ تارا ڏيون تجلا، ۽ چوڏس چمڪي چنـد
 مالڪ تنهن جي ملڪ تي، کڻي صاحب جوڙيو سـج
 آهي مير مدني مصطفيٰ، پانـڌين تـيـڏانـهن پـنـد
 پانڌين پند پورا ڪري، وڃي حاجن بخشيا حج
 بنـدا ونـجانـه راهـ رسول جي، جو دين سندو ٿي دڳ

مڙدن آڻي ماسرو ٻڌڙو ڀڳما مڻي

سومرا آهن، دودو چنيسر ٻئي پائر آهن، وڏو چنيسر، ننڍو دودو، پائرن
 جي ڀڳ ڏاڏي جي رکيل آ، تخت غير آباد آهي، آباد ڪرڻ گهرجي،
 شهنشاه بنائڻ گهرجي؛ دودو راج ڪڙم سڏي، اها ڪوشش ڪري،
 فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي؛

ٻائي ٻائي (۱) ڏينهڙا، لڳا ڀونگر راءِ سڻي
 مڙدن آڻي ماسرو (۲)، ٻڌڙو ڀڳما مڻي
 خـوني خط خلل جا، ويهي لکيا دودل راءِ
 هڪڙا ڪڇ ڪاڇي ڏي ويا، ٻيا مائيلي ٻـه مـشان
 هڪڙا جيسلمير ڏي، ٻيا ٻاهڙميل (۳) مـشان
 ڦـري آيا اجمير ۾، ڪري جاڙيجا جـليا
 چنو چڙهي آيو آ، پڻي نه تنهن جو پاءِ
 راجڙ روڪي آيو آ، بانڪو (۴) بند مـشان

(۱) ٻئي، ٻئي، (۲) معاملو، (۳) هندستان جي هڪ شهر جونالو، (۴) بهادر، جوڌو،

دودي ديمون (۱) آنديون، وکنه، کوٽ (۲) وچان
دودو مڙدن کي ميدا ڏيو، ڏيو، گهوڙن ڏاڏو گاه
سما مليا هئا سومرا، اچي گڏ ٿيا امراء.

دودي دل ۾ خيال ڪيو آ. تخت غير آباد آهي. آباد ڪرڻ گهرجي.
شاعر ٿو چوي:

ٻاڻي ٻاڻي ڏينھڙا، لڳا پونگر راءِ ستي-

پونگر راءِ هنن جو ڏاڏو هو. سندن پيءُ ٿورن ۽ گجرن جي لڙائيءَ ۾
مارجي ويو هو. ڀڳ رهيل هئي. ڪنهن نه ٻڌي هئي. هاڻي لائق ٿيا
آهن. دودو، چنيسر ۽ ٽين پيڻ پاڳهي شهزادي آهي.

سند جي سردارن کي دودي جا خط مليا آهن. هو وکنه، کوٽ ۾
دودي جي دعوت تي اچي حاضر ٿيا آهن.

حال احوال پڇيائون:

”دودا ڪر خبر، ڇو گهرايو؟“

دودي احوال پيش ڪيو. ڀائر احوال ٻڌي، ويهي چڱو چوندين پاڻ ۾.
فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

پاڏرن پهيو پاڻ ۾، ڪمي سردارن صلاح
آهي دودو ڏاڏي پوٽي مان، چنيسر ليچ لوهار (۲)
ڀڳ ڏيو دودل راءِ کي، جنهن سر جوڙ جڳاءِ

ڀائرن ويهي پاڻ ۾ پهيو. ڪهڙي صلاح ڪيائون؟

دودو آ ڏاڏي پوٽيءَ مان، چنيسر سر ليچ لوهار
ڀڳ ڏيو دودل راءِ کي، جنهن سر جوڙ جڳاءِ

(۱) فوجون. (۲) سورن جو تخت گاه، جنهن جا بدين جي ڀرسان اڃا تائين آثار
موجود آهن. (۳) چنيسر جي ماءُ لوهارن هئي.

سو ته سالڪ چيو آ-

اصل پاس اصيل جي، غازي گڏ گذار
ويٺو نه ڪري ڪڏهن، توڙي تهبي ٿئي ٿار
تن تنين سان گهار، جيڪي اصل اشراف آهن

”دودو تاجي پيٽي پٽ آهي. پڳ جي لائق آهي.“

اها ڪچهريءَ ۾ سن سن هلي.

چنيسر ٻڌي، دل ۾ خيال ڪيائين:

”آءٌ وڏي هوندي، دودو پڳ ٻڌندو: دل ۾ ڏک ٿي پوندو. وڃان هليو-
ڪاڏهن هار. دودو پڳ ٻڌي، راج وڃي هليو، پوءِ وري اچان.“
شڪار جو بهانو ڪري بڪار (۱) جي ٻيلي ۾ چڙهي ويو.

دودي کي پويان نوڪرن ٻڌايو ته چنيسر ناراض ٿي، گهوڙي تي چڙهي،
بڪار جي ٻيلي ۾ هليو ويو آهي.

دودي دل ۾ خيال ڪيو: ”ٻائي هوندي تيم (۲) روا ٺاهي. وڏو ويٺو
آ. هاڻي راج مون کي پڳ ٻڌائيندو. آءٌ راج جي ويٺي چنيسر کي پڳ
ٻڌايان ته ڏسيو وڃن.“

اهو اصل نسل جو فرق آ.

دودو ڀائرن وٽان اٿي، چوريءَ خط لکي، چنيسر کي گهرائي، فقير بيت
جو بيان ڪري ٻڌائي:

خيرِي خط ڪل جو، ويهي لکيو دودل راءِ
ادا هي پيڙهي ٻي پاڳڙي (۳)، سو سر جوڙ جيڳاءِ
اچي ڏي تون پير پلنگ تي، ويهه منجيءَ ته موپي پاءِ (۴)
اچ ته ڀائر پرچون پاڻ ۾، ٻيا راج ڪندا مون کي ڇا!

(۱) نگرهارڪر ۾ هڪ گهاٽو ٻيلو. (۲) ٻائيءَ جي اٺاڻ ڪري، خشڪ وضو.
(۳) پڳ. (۴) وڏو ٻڪدار پاءِ.

خط کوليائين. خط پڙهي، چنيسر دودي کي دعا ڪري-

دودا پلي بابل کي ڄاڻين، تنهنجي نيت (۱) ويائي ماء
 گيلاني (۲) گمراهيءَ ۾، تنهنجو حامي حضرت شاه
 هي وگهه قلعو قادر جو، جنهن کي لڳي نه ڪوسو واءِ
 ڪونه ڏسندڙ ڪڏهين، ڪو قبر آڏا واءِ (۳)
 هاڻي ادو به ٿئين، ابو به ٿئين، هاڻي پيا راج ڪندا مون کي ڇا

چنيسر گهوڙي تي سوار ٿيو. بادشاهي دربار ۾ پهتو. پر هن جي گهوڙي
 وٺڻ واسطي ڪو وانگيءَ جو وار به نه آيو (۴). ڇو ته راج چنيسر مان
 راضي نه هئا.

دودي ڏٺو. راج ڦري ويو. پڙڪو کڏائين- پاڻ گهوڙي وٺڻ واسطي:
 ”وڏو آ، عزت ڪيان.“

”ير، پائر نه ٿي ويا، اسين بي گناهه ڏٺا ٿي ويهي رهيا سين!“
 راجن ۾ پڻ پڻ ٿي.

پنجاه ورنين پاڳڙي، آئي سوني ٿالهه ڪڇي

چنيسر آيو. اندر دربار ۾.

دودي فقير کي روانو ڪيو ته ”پڳ کڻائي آ ته پڳ چنيسر کي ٻڌرايان.“
 پڳ جي خوشيءَ جا ساز وڄن. فقير ڳائي ٻڌائي:

بغل لڳا ها بهادري، پيا ڌڪڙ ڌمالون ڪن
 نساد نفيلون وڄن، مڙا ٻڌا مُرلِين-
 سٽڪا پيا تنهن ستار جا، ٻڌي دنه دنه، دنبورن
 سوين ته پٽ پي ڀان ها، جي ڪهندا ڪٿت آڇن
 پنجاه ورنِي (۵) پاڳڙي، آئي سوني ٿالهه ڪڇي

(۱) پلي. (۲) حضرت عبدالقادر جيلاني (پيران پير). (۳) قبر جا عذاب. (۴) ڪو
 معمولي ماڻهو به نه آيو. (۵) پنجاه ورن واري پڳ يا پنجاه رنگن واري پڳ.

پهرتون پيچ پريت جو، ڏٺو دانءِ دودل راءِ
 سائين! عقل ناهي امير کي، جنهن سان بخت نه ڀڙو آ
 لائو ابليس تخت مٿان، نه ته پيڙهي مٿي پتشماءِ -
 ”پوءِ ٻڌندس هاڳڙي، پهرين پڇان جيچل ماءُ“

ٻڌل پڳ کڻي لائين

پڳ ڪڇڻ وٺي، خوشيءَ ۾ ساز وچڻ لڳا، پنجاهه ورني پڳ سوني ٿالءِ
 ڪڇي آئي.

ڀلا جي پڳ ڪڇي آئي، ته دودي ڇا ڪيو: چونڊي هٿ ۾ ڪري،
 چوڻ لڳو، ”بسم الله. ٻڌ پڳ. سَه چوڙين سَه ماڻين!“ هڪ به ور
 به ڏنائين.

پر چنيسر کي اندران ابليس ارادو پيدا ڪيو -

ڪهڙو؟

”راج ڪڙم، ديسي پرديسي، وزير وڪيل سڀ ٿا چون ته دودو پڳ
 ٻڌي، دودو ٿو چوي ته چنيسر پڳ ٻڌي. هاڻي ڪنهن هڏ ڏوڪيءَ کان
 پڇان ته پڳ ٻڌان يا نه ٻڌان.“

اها دل جي ڊوڙ ڪيائين. دل جي ڊوڙ ڪندي، انهي جاءِ تي
 پنهنجو روحاني ارادو آڻي بيهاريائون ته ”ماڻٽ آهي، جيچل ماءُ آهي،
 جنهن ڇڻي ڏيهر، ڏيڪاريو آ. انهيءَ کان به ڪونه پڇيو اٿم ته پڳ ٻڌان
 يا نه ٻڌان. هاڻي ان کان پڇي اچان ته پوءِ ٿو پڳ ٻڌان.“

ٻڌل پڳ کڻي لائين.

راج ڪڙم چوڻ لڳو: ”دودا اسان اڳي ئي پئي دانهون ڪيون. جوڪو
 ماءُ کان پڇي پڳ ٿو ٻڌي، سو سڀاڻي لڳيون، جنهنگيون جهيڙا، اهو
 فتح نه ڪندو.“

چنيسر جي ماءُ هئي ته لوهاري، پر داناھ هئي. هئا ته اھي بہ سومرا،
پر ڪم لوهارڪو ڪندا هئا.

انهيءَ مهل خوشيءَ جا ساج (۱) بند ٿيا. راڻي ٻانهيءَ کي هڪل ڪري
چئي: ”ڏس ته خوشيءَ جا ساز ڇو بند ٿيا!“ ۽ فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

بس بـغل بيـهي ويا، ۽ طـبل چڙي وڌو تاءِ
ٻـڌـيءَ چيو ٻـانـهـيءَ، ڏاڏيءَ کي دانـاءِ
.تان پاڻ ٽڪريا پگ تان، لڪمان (۲) لهي آسڻ سماءِ

چنيسر ماءُ ڏي روانو ٿيو. دودي هڪل ڪيس:

چنيسر آيم عقل انگارن جو، سـيـڪ سـنـڌاڻـن سـاءِ
ٻار وڃن ڏا راند تي، سـيـنـم پڇن ڏا ماءُ
چڙهيو تخت تان جو لهي، سو وري نه ٿئي پتـشاهـ
ويل وڃي ٿي هت مان، مـتـان پـوءِ هـٿن هـٿو

”ننڍڙا ٻار راند ڪرڻ ويندا آهن. ماءُ کان اجازت نه وٺندا آهن. تون
شهـنـشاہ ٿي بـٽـين. تخت تي ئي ويهاريائون. چنيسر، ڇا ٿو ڪرين!“

چنيسر ڪانه ٻڌي، ڏيڍيءَ تي آيو— اچي بيٺو. ٻانهي ٻوڙندي آئي.
ٻانهي ڏسي، چنيسر کان احوال وٺي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

آءُ چنيسر سومرا، توني کليل ناهي منهان (۳)
ڪوھ ڪوماڻين گل جيئن (۴)، ٿو روئين رت ڦڙا
متان تـڙيـش سومري، يا دانـهـم دودل راءِ

ٻانهي پڇا ڪرڻ لڳي: ”شهـنـشاہ دودي سومري يا ڪنهن ٻئي سومري
ڪجهه چيو اٿئي!“

سسئيءَ ويچاريءَ چيو آ: ”عتـان مون ٻئي، ڪڇو ڪيچين ڪيئن چوان!
نه سمهان ها نه پنهنون وڃي ها“

(۱) ساز. (۲) وڳو. ڪوٽ جي وڏيءَ ٻانهيءَ جو نالو. (۳) تنهنجي منهن تان
سرڪ غائب آهي. (۴) تنهنجو منهن ڪوماڻل گل جيان ڇو لٿل آهي؟

سو ڏسي، چنيسر احوال پيش ڪري، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

اڳيان دور درياھ جا، پٺيان ٻري ٿو آڙاھ
جي پير وڃھان پاڻيءَ ۾، مون کي ٻوڙي ٿو درياھ
جي پير وريان پوئتي، مون کي ساڙي ٿو آڙاھ
ٻانهي! ڌرتي جي ڏي مون جاء، ٿيان انهي زمين ۾ زيان.

”پورهيا صاب نه پيڙا منهنجا سائينءَ جي درگاه“

ٻانهي ٻوڙي، شھزاديءَ- چنيسر جي ماء- کي واڌائي ڏنائين: ”ماڻي چنيسر
آيو- ڀڳ لاهي. ڪوٽ جي دروازي تي، تو ماءُ کان پڇن!“

شھزاديءَ چيو: ”الله، ڪٽيل سوپ هاري آيو!“ سو اچي پٽ کي
جواب ڏنائين. فقير بيت ٻڌائي ٿو:

پورهيا صاب نه پيڙا، منهنجا سائينءَ جي درگاه

ڏھ مهينا پيٽ ۾، مون ته ناحق سور سٺا

هاديءَ هٿ هدايتون، پٽ پرور ڪئين پيدا

ننڄيم (۱) ٿي ترار سان، پري دُڪا کان وڌا (۲)

تجوان اوھان جي جنگ ڪرڻ، آڏ وڌائينسي آ

آهي کينو (۳) کيٽ (۴) اوھان جو، سمن ٻوڪ اھا (۵)

هاڻي ڊڊا، ڊاڪر (۶) وڪڻي، وڃي ڏڻ رين جو ڌار

اهي ريون چرن ٿيون رين (۷)، پٽ گھڙيو گھيٽا وار

ڪاڙھو لڪڻ هٿ ۾، پٽ ڏيڻو ڏي-ري ڌار

ماڻھن ماھيارو ڪندي، وڃي دودل جي درٻار

پيا پيم-ٿ پرنڊا، ڪنداسون لسي وڪڻي جي ڪار

(۱) ننڄڻ ٻڌم (۲) تير تي مڪڻ رکي، ننڍڙي ٻار جي وات ۾ وجهڻ. (۳) ترار.
(۴) ڪٽي. (۵) ترارين سان وڙهڻ ۽ جنگ ڪرڻ ئي سمان جي ڪرت، ٻوڪ
۽ ڪٽي آهي. (۶) گھوڙا. (۷) ڏاکڻي علائقي ۾ سنڌونديءَ جو جهونو لالو.

”جيسين نه ڄاڻو هئين، فقير پسر، تعويذ ڦل، ڪئين اوليائن تي بامون
باسيم ته اولاد ٿئي. پر ڄاڻي ڪان پوءِ آءٌ سمجهان ته اهي پورهيا صواب
نه ٿيا۔

ڏس۔ مهينا پيٽ ۾، مون نه ناحق سور سٺا

”پر نه نه منهنجو ڏينهن نه آيو آ۔

هاديءَ هٿ هدايتون، پٽ هرور ڪئين پيدا

”چمي پٺين، مون ڇا ڪيو۔

تنجيم ٿي ترار مين، پري دڪا ڪان وڌا

”ترار سان تنجيم ته ڏاڍو مڙس ٿيندو. ترارون ڪٿي، ڪان پري، مڪي
جا ٿي وات ۾ وڌامانءِ. ڇو ٿي ائين ڪير نه۔

جوان اوهان جي جنگ ڪرڻ، آڏ وڌائي آهـ

هاڻي ٻڌا ڊاڪر وڪڻي، ڪٿي ڏڻ ريڻ جو ڌار

ريڻون ڇـرن ريڻ ۾، پٽ گهڙيو گهڙتا وار

گهاڙهو لڪڻ هٿ ۾، ڊريو ڊهري ڌار

پوءِ ماڻهن ماهيارو ڪندي، دودل جي درٻار

پـيا پيٽ پـرنـدا، ڪندا مون لسي وڪڻي جي ڪار

”ابا ڌنار ائين ڪندا آهن. شهنشاه بادشاه ائين نه ڪندا آهن۔“

هاڻي ڪهڙو جواب ڏي چئيسرا

نار چيو تنهن نرڪي، آءٌ ”پيڻ چئيسر پاء“

چئيسر جي لڇ۔ سا به پنهنجي ست ساهيڙين سان ويٺي آ. پنهنجي ٽولي

ان کي واجهائي ٿي۔ ”ماڻي، مڙهين سوپ کٽيو، ڪوٽ جي در تي

ويٺو آ۔“

ها آئي. اچڻ سٺ ٿي پنهنجي وارث سان گهليائين. فقير بيت ۾ بيان

ڪري ٻڌائي:

چاچي منهنجي ڪانڌ کي، چڻي چٽائي ڏي
 اک هيونسين ۾ چٽيون، هاڻي ٿيلي ٿيوسين ٿي
 اهي واڍا وگهه ڪوٽ جا، ٻيا ڪاريگر ڪوٽي
 چرخا چندن عاج جا، تازيون خوب چمراڻي
 جوٽا جيسلمير جا، اوڏانهون ۾ آڏاء
 اک ڪٽينديون پاء سوا، هاڻي سير سوا
 اهو کٽيو چنيسر راء جو، چاچي، گهر ويٺي ويٺي ڪاء

شهزادي چٽي: ”مرد مردن کان صلاحون وٺندا آهن. عورتون عورتن کان. ڪنهن مرد کان ئي صلاح وٺي، پگ ٻڌي اچين ها. پر پگ نه ٻڌ. هاڻي ڇا گهرجن. ”چاچي [سس سان ڳالهائيندي]:

چاچي! منهنجي ڪانڌ کي، چڻي چٽائي ڏي!

”مرد مڃي ها، پگ ٻڌي اچي ها؛ ڪنديءَ جي لائق آهي. عورت آهي. پاڻ جهڙي. هاڻي ٿڌيءَ چانو جو پورهيو ڪري. ارٿ ٺهراڻي ڏينس ته ڪٿي.“
 چنيسر ڏوهي هو. جواب نه ڏنائين. ڳالهه هٿان ويل هئي:

شهزادي کيس وري چٽي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڪانڌ ڪچهريءَ ڪونٿرو، چڻي سڪو ان
 مايا وٺي تنهن ملوڪ کان، ويو ڌٽاري ڌن
 گهر ويٺي پٽ گهائيو، جهلي ڏوٽيءَ ڳن

”ڇو ته نه جنگ تي چڙهندو، نه ئي پگ ٻڌايائين. نه ڪا توپ سهندو.“
 جيستائين چنيسر جواب ڏئي. شهزادي وري ڳالهائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڪانڌ ڪچهريءَ ڪونٿرو، ڪاڻڻ جو ڪرو
 من ڪجرن جو گوڏ ۾، پڇائيندو واڙيءَ جو پرو
 گهر ويٺي پٽ گهائيندو، مٿانئس ڪري ڪام ورو

چنيسر جواب نه ڏنو. طعنن اچي تپايو آ- پهلوآن کي. شهزادي وري
گالهائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

مريم (۱) مينڍا چوڙيا، سيندڙ گهٽو وارا
زري زربفت جا، لڙهه ۾ لڙهيس سينگار
هن وري پاڻ ولهيون ٿيوسين، پير رکندو ۽ (۲)
نار چيو تنهن نر (۳) کي، ”آءُ پيڻ چنيسر پاءُ“
ڏيانس نه پاسو پلنگ تي، چاڻي پاڻ الله
هاڻي ادا چنيسر سومرا، ويهڻ تو نه جڳاءُ

چنيسر دهلي ڏانهن دانهن

شهزادي پٽ ريشم جا ڪپڙا، جن ۾ چندن چوٽا، مشڪ عطر ۽ خوشبو
ڪستوريون لڳل هيون، سي لاهي، ڪارا لٽا ڪري، چنيسر سان گالهائي.
چنيسر کي پيرن کان باهه لڳي. چوٽيءَ کان دونهان اٿاريائين. سو
چنيسر جواب ڏئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

مريم ڏي نه مهڻا، هاڻي ساڙي وڌه سامه
آءُ دانهن نغان دهليءَ ۾، تنهن آلادين (۴) اڳيان
پاءُ ٽنگيان پالن ۾، جنهن جي اکين رت ڏسان
سند سڄي ڪيان سومرن جي، لايان ملڪن سان ماتام

شهزاديءَ کي جواب ڏئي، اها گالهه ڪري، پهلوآن ڪاوڙجي وڃي
تياري ڪئي. تيار ٿئي. هٿيار پنهور ڪئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڪاوڙجي ڪارو ٿيو، ڇڙو چنيسر راءِ
ٻڌي ڪتاريون ڪاتيون، سونهري سروپا
ڊگهو پالو هٿ ۾، سانگ سمي ڪي آهه
جنهن جي دونالي ڌڪا ڪري، بنگل بندوق به آ

(۱) چنيسر جي زال (۲) عزت ۽ پردو. (۳) زال پنهنجي مڙس کي چيو. (۴) علاؤالهين.

ننگر آهي ننگر، ٻيو لڏي پنگر ڇوڙ ڏانهن
اچي چمي کنڀائين ڇوڙ تي، ٻيو روڏي رت ڇڙا
”ننگرا مٿا سهڻائي سڀڪر، جيئري جاني ٿئي نه جدا
”وري وگهه جي اڃان، تو ننگر نه ننگر لاءِ“

وگهه ڪوٽ مان ڪنهن کان نه موڪلايائين۔ رکو ننگر کان، جيڪو
تيرنهن ڏينهن جو ڄاول هو.

پويان ڇا ڪيو اٿن:

شراب جو عروج آهي. سڀڪو متن مان ڀريو ڀريو دودي کي ڀاري،
لشي ۾ مخمور ڪري، پنهنجي مٿي تي ٺاهي، ڀڳ دودي کي ٻڏي
وئي آهي.

دودي پنهنجي هٿ سان ڀڳ نه ٻڏي آهي. ڇو ته چيو هئائين: ”پاڻيءَ
هوندي تيم روا ناهي. وڏي هوندي، آءُ ڪونه ٻڌندس.“

پويان پائرن اهو ڪم ڪيو.

پير تي ڏونڪو لڳي ويو ته ”دودو بادشاهه، بادشاهي ڪندو.“
چنيسر ٻڌو.

ٻه پائر هئا، ٽين پيڻ به هئي۔ هاگهي شهزادي، تنهن دل ۾ خيال ڪيو:
”راج آيا. پائر پاڻ ۾ ڦٽي پيا، چنيسر ڪاوڙيو ٿو وڃي. دودي کي
خبر ٿي ڪانهي. ڇو نه دودي کي حقيقت ٻڌايان ته چنيسر ناراض ٿيو
ٻيو وڃي.“

شهزادي پنهنجي ڀاءُ کي احوال پيش ڪري۔ فقير بيت جو بيان
ڪري ٻڌائي:

هاگهي رهندي آئي، اچي پاڪر پاتائين ڀاءُ
دودا! پٿرائي پير ڊگهاڪري، سئين ڪهڙي ساءِ
ڀاءُ وڃي ٿو پر مان، توکي پوي ڪونه ساءِ
منڌ سڃي ڪيو سومرو، ٿو وڃي رائي رائي راءِ

شهزادي ٻاگهي پڙڪر ڪاٿي: ”اڀ دودا پهلوآن، ٻڳ ٻڙي، تخت تي آرام پيو ڪرين!“

هاڻي چنيسر ڪاوڙجي اچي لکي باغ لٿو آ، ترار جي ٿيڪ آ، گهوڙو قاعدي ۾ آ، اندر ۾ درياه واري لهر آ ته ”هي ڇا ٿيو؟“
سالڪن چيو آ:

”ڪڏهن ڏٺو سين ڪين ڪي، سورهي، سياڻو“

پهلوان ڪي عقل گهٽ ٿيندو آ، ڀلا جي عقل وارو هوندو ته پهلوانيءَ سان انصاف ڪيئن ڪندو!

ائين چنيسر لهرن ۾ آ.

هوڏانهن دودو اٿيو، ٻڳ مٿي ۾ ڏٺائين- ”ٻڳ الائي ڪنهن وڌي مٿي ۾ آ هاڻي خيرون صلاحون ٻڳ مٿي ۾ پئجي وئي، سالاھي ڪانه ڪا.“
اڪيان ڪڙم پائرن جو ڏسي، هڪل ڪيائين:

آهي ڪوجو اٿي وڃي، منهنجيو اڌل وراڏي آ
آءُ سڀ ڪنهن کي سونيوڏيان، ڇڏيان سوھيون لھرائي
اهي ديرا ۽ جاگيرون، اچي خان کڻي ۽ ڪاٿي

ڪنهن به جواب نه ڏنو.

چنيسر ۽ هالاڻين جو مقابلو

چندر نالو آهي، ان جا پُٽ آهن- ست، تن جو اهوئي رب کي سوال آ ته ”رب العالمين دودو ٻا چنيسر شڪار تي ڇڙهن يا ڪُشتي ڪن، هڪڙي کي ماري وجهئون ۽ ٻئي کان ٻڳ کسيون.“ سي ٽپ ڏئي اٿي تيار ٿي چوڻ لڳا:

”دودا پهلوان، اسان کي موڪل ملي، اسين ورايون“

”ادا، اوهان کي اجازت آ.“

”عرض آ.“

”ڪهڙو؟“

”مهر محبت سان آئيونس يا زوريءَ به آئيونس“

”ادا، جيئن ڪهڙو تيمڻ وٺي اچوس.“

اها موڪل وٺي، هو گدگد روانا ٿين. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ست پاڻر هئا س-ومرا، ست ئي جنگ جوان
تن تازي چوڙيا تڪڙا، ڪڏايون ٿي ڪيڪان (۱)
پڇن ٿا هر دربان کان، آهي ڪٿي چنيسر راءِ
اجه-و چنيسر س-ومرو، س-ندو دودي پاءِ
وٺي آياسون نام الله جو، ۽ پاند گ-چيءَ پاءِ
ميڙ آندوئون مصطفيٰ، ڇڏجيئن نه سوڻائي
جيڪو ميڙ مڇي پاڻرن جي، سو خطا نه ٿو ڪائي

جنهن مهل چنيسر کي ميڙ اچي ڪيائون، ته چنيسر چوڻ لڳو:

”ميڙ اهڙي ڪمي اٿو، جو منهنجي جان، جا پٿر کان ڏاڍي آهي سامهين،
سڪل کان به ڪونفري ٿي پئي آهي. پر وٺو اٿو جيئن تيمڻ، ته پوءِ
زوري. زوريءَ هلايو ته هلائ، نه ته وڪ نه ڪٽان هڪڙي.“

هنن کي ڪرڻو ئي ائين هو ته جيئن لڙائي ٿئي.

بنان هٿيار چنيسر. هو ست ئي ترارون ڪمي ڦري آيا.

ٻهلوان چنيسر جي ٺڪ ٺڪ چمات ٿئي - ست ئي ائين ٿي ويا، جهڙا
بارنهن مهينن جا مئل - فقير بت جو بيان ڪري ٻڌائي:

هڻ ٿيو هالاڻين جو (۲)، آيا ست ئي صف ڪري
لڳي چنبي ڇريا ڪين ڪي، ۽ ڏڪي ڏنائون سامه
ستن ئي کي سوڙهو ڪري، جيئن هاري سٽي گاه

(۱) گهوڙا. (۲) اهي ست ئي جوان حيدر هالاڻي جا پٽ هئا.

درٻار جو درٻان هو. تنهن دودي کي چيو ”دودا، ست ئي پهوان چنيسر ماري ڇڏيا.“

نارون کٽي ڦري ويا. پهوان چنيسر جي ٺڪ ٺڪ چمات ٿي. جهڙا ٻارنهن مهينن جا مل.

دودو چنيسر وٽ ميڙ ٿي اچي

اها ڳالهه ٻڌي، دودي دل ۾ ويچار ڪيو: ”ابي جو پٽ، ڀاءُ وڏو آهي. آءٌ ميڙ ٿي وڃان. من مڙي پوي، وڃي نه!“

دودو ميڙ ٿي اچي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

وٺي آيس نام الله جو، ٻـاند ڪچي ۽ ۾ ٻـائي
 مـيـڙ آندم مصـطـفيٰ، ڇڏجانءِ نه محمد موٽائي
 سڱ ڏنوا ٿم سوني ۽ مندو، ڄاڻي پاڪ الله
 هلي ڏي پير پلنگ تي، ويهه منجي ۽ نه مويي ڀاءُ
 اچ ته پائر پرچون پاڻ ۾، ٻيا راج ڪندا مون کي ڇا

”راج جي ڳالهه تي ڪاوڙجي، چنيسر نه وڃ. ڀڳ مٿي ۾ وڌي اٿم. سا نه لاهبي. ڀڳ جو ڏنڊ ڏي ۽ جو سڱ توکي ڏنم. ٻيو ته بادشاهي هلي هٿن سان هلا.“

چنيسر اها حقيقت ٻڌي، دودي کي ورنڊو جواب ڏئي. فقير ٻيٽ جو بيان ڪري ٻڌائي:

هينئر ٿو سوني (۱) ڏيون، پوءِ ساران (۲) آچيندي
 آءٌ به دانهن نشان ٿو دهلي ۾، تنهنن آلا دين اڳيان
 دودا! خبر پونده تڏهن، جو وينده پٽ راڻي پاسي مان

”۾ وڪون ڪيون اٿم. هڪڙي ڏي آچي اٿئي. اڳتي ويندس ته ٻي

(۱) دودي جي ڏي، جنهن سان لنگر جو مڱيو هو. (۲) دودي جي ٻي ڏي، جيڪا بعد ۾ روايت موجب دودي ۽ چنيسر جي ڀائي جي محمد سومري کي ڏني وئي.

آچيندين. آءِ نه وران، جيسين آلادين کي وٺي اچي تنهنجي راڻي
تنهن جي پاسي مان نه کڻايان، ته منهنجو نالو چنيسر ٺاهي.“

پهلوان (دودي) جنهن آزون نيزاريون بيٺي ڪيون، اها ڳالهه ٻڌئين
ته سندس شهر ڦڙڪيا. دودي جا شهر ڦڙڪن - فقير بيت جو بيان
ڪري ٻڌائي:

لڙي وڃ پٽ لوهاريءَ جا، منهنجي اکين جي مهندان (۱)
ڏيئي لت ڇڏن تي، چري ڪڍئين نه ساه
اهو پيءُ چاڙهي آ پنهنجو، جنهن کي آچين لوهه ماءُ
مت زهون ٿي سينگ کي، جيڪا ڪاهين ساوڃي ڪاه
تون پورو آئج پٺاڻ (۲) کي، منهنجو سندو ڪهوڙن داڻو ڪاه

هڪل ڪري چئي گهور وڌائين.

چنيسر روانو ٿي ويو.

چوندا آهن ته ”ڏاڍي مڙس کي ڪاوڙ چڙهي نه ۽ جي چڙهي نه
لهندي ئي ڪانه.“

چنيسر جي ابل ابڙي جي ملڪ ۾ ميهار سان ملاقات
۽ شينهن سان لڙائي

هاڻي دل ۾ خيال ڪيائين ته آرام ڪيان. گهوڙي کي ڪجهه ڪارايان،
ڏک پڇايان.

اڃان ٿورو اڳتي هليو. اچي ڏسي ته تازا پاڻ تازا وٺاڻ - ڀر ماڻهو ڪونه.
”جت ماڻهو ناهي. ات ان پاڻي به ناهي.“

گهوڙي کي ورايائين. ڪپل پنڌ ڪيائين ته آواز ڪن تي پيس:

ڪنهن جو؟

(۱) اڳيان، (۲) علاؤالدين خلجي.

نٿڙ جو!

”اهو نه ماڻهو وڃائين،“ ويچار ڪيائين.

گهوڙي کي ورائي ڏسي ته اٺ مينهنون، نائون پاڙو، ڏهون ميهار-
ڪاٺپ ٻڌيو، نٿڙ ويٺو وڃائي.

چنيسر مٿان اچي سلام ورايو:

”سلاميڪم (۱)“

”والايڪم سلام (۲)“

چنيسر کي ڏٺائين- پهلوون تي نظر پيس.

چنيسر پڇا ڪئي: ”پر، ڪر خبر. هن تنهنجي ملڪ ۾ رڳو هڪڙو تون

مليو آهين، نه ڪي ماڻهو، نه ڪو مال. نه ڪي ڳالهه، نه ڪا مهاڙ!“

چنيسر کي ڏسي، ميهار ڳالهه ڪري- پنهنجي وطن جو احوال ٻڌائي.

فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

انن ڪمي هئي ڪانه ڪا، ڳئون ڪارو ڪار

ريڻ ڪمي هئي ڪانه ڪا، ٻي ڪڏڪ پڇي ٿي تار

ڪيهر شينهن ڪڏي پيو، جنهن جو ڏيهن ۾ ڏهڪار

ادا اهي ملڪ اٿي ابل اڙي جو، سڄي سڏايندين پيار

”شينهن نئين ۾ لڙهي آيا. ماڻهو مال ماري پڇي ويا.“

”تون؟“

”آءٌ پاڳيو آهيان. هن جوهر ۾ ڪڪ ڪونهي. اٽڪل سان مالڙو پيو

چارين. وقت پيو پاس ڪيان، تون پنهنجون خبرون ڪر؟“ ميهار پڇيس.

چنيسر چيو. ”آءٌ ڏاڍو آهيان.“

چنيسر کي سومرو سڏائيندي شرم ڏني.

(۱) السلام عليڪم. (۲) وعليڪم السلام.

”دایو آهین،“ چوڻ لڳو، ”نه نه، دایو ناهین،“ ڏسي، کيس ميهار چڻي.
فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

موزا تنهنجي پير ۾، ٿا لهن لڪب سوا
جامو تنهنجي جان تي، ج-وهر جي ج-ڙاءِ
ٻڌل تنهنجي چاهه تي، آ سونه-ري س-روپا
ڪلنگي تنهنجي ڪاپار ۾، سڀ ماڻڪن مڙهه
تون راجا رلين راج جو، ڪي سپاهين سردار
”شهانشاه بادشاه آهين. دایو ناهين.“

چوڻ لڳو: ”نه ادا نه، اهي دودي پهلوان مون کي پارايا آهن.“
ميهار ٿو چڻي، ”بادشاه شهانشاه ٿو ڏسجن. شڪار ني چڙهيو آهين-
لشڪر کان ٿو آهين، اڳتي وڌي آيو آهين، يا ته ڪاوڙيو ٿو وڃين-
دایو ناهين- بادشاه شهانشاه آهين-“

چنيسر کي بک ۽ اڃ هڻي، سو ميهار کي چيائين، ”ادا مون کي کير پيار.“
چي: ”يار، کير ته چاهي- پر ڪا رڍ پڪري ڪانهي، جو ٽنگ مان
وٺي، ڏهي ڏيان. سانجهي ترس. وٺاڻ تي هل- ڪوڙ کير رٿا.“
”نه هينئر پيار“

هڪڙي تي چنيسر، ٻي تي ميهار.

آخر ميهار چيو، ”ادا منهنجي مينهن پاڙو نه کنيو آه آڻ بهري آه- وارڊو
ٿو ڏئين- ڪڍي ته کير پي. ڪڍي ته ڪاهي وڃ. منهنجي جان ڇڏ.“
ميهار، پهلوان کي مينهن ورائي ڏئي- مينهن جي پٺي تي هٿ ڦيري،
چنيسر کير وٺي- فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڪاري هڪندي ڪڙليءَ تي، بيٺو هٿ ڦيري
چنبو وڌائين ڇوڙ ۾، آڻي ساڻن هيري

برا وٽو ٿي ڪٽري دان ۾، ڪ-ي آ ميهرا اوري
 ڏهي ڄاڻان ٿو ڪين ڪي، مٿان وجهانس ٿي جهوري
 پور (۱) ۾ هٿ رکي، زور ڏنائين ته مينهن وٽ جو کير هو، سو
 لاهي ٺيئي.

”آءُ ڏهي نه ڄاڻان، مٿان اوھ پٽجي پويس، تون ڏهي ڏينھ، ميهار.“
 ميهار ڏهندو ڏيندو ويو، چنيسر کير پيئندو ويو.

کير ٻي ڀي ڪيائين. مينهن کير ڏئي دنگ ڪيو. وٽو منهن تان لائين.
 ”الله بخشجانءِ!“ هيڏو پهلو ان ته به رب جو خوف هوس. دل ۾ خيال
 ڪيائين: ”چنيسر، وڃين ٿو لاوطن ٿيو، ڪاوڙجو، ناراض ٿيو، جي
 مهر محبت نه ڪيئ ۽ زور ظلم جو کير ورتو اٿئي ته اهو الله نه
 بخشندء.“ سو مينهن کي دلداري ڏئي - فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڪاري ڪنڍي ڪڙليءَ تي، بيٺو هو هٿ ڦير-ري
 اهي ڪارا ڪانهن ڪنڌين جا، مائي وڃي چرچ سوڀري
 آءُ ماريان انهي شينهن کي، يا شينهن مون کي ماري
 لاهيان گام گجر تان، صدقو ڪ-ريان ساھ.

”اي مائي مينهن، توکان زور جو کير ورتو اٿم. انشاءالله شينهن ماري،
 ٻيلو انعام ڏيئ. گور (۲) چرچانءِ. پر جي مون کي شينهن ماري وٽو،
 ته پويان سڪ لهندا.“

ميهار کان پڇيائين: ”ميهار ڪر خبر، شينهن ڏنو اٿئي!“

”ها ڏنو اٿم.“

”ڪيڏو ٿئي؟“

”پاڙي جيڏو.“

”مار، رات جو ڪري يا ڏينهن جو ڪري.“

هڪل ڪيائين: ٻيهر ٿو ٻيٽا هڻين، هاڻي وارو منهنجو آ
 ساري حضرت شاه ڪي، ديـو هـنـيـا دسـتـا
 مڪ سان ميجالو پرزا ٿيس، پيـڙس ڪـونـم سـمـاء
 عضوا تنهن ڪيهر جا، پـڙـي آچـلائي ڪاء

”هيڏانهن آءُ!“

شينهن ڪي جو هڪل ڪيائين، ته شينهن ٽن پيرن تي وڙهن وارو چنبو
 مٿي ڪري آيو.

پهلوان چيس: ”وارو اٿئي. متان بي مراد ٿي مرين ته وارو ملي ها ته
 ماري وجهانس ها.“

شينهن ٺڪاء ڌڪ ڪرايو.

چنيسر ڪي ڪي ڪين ٿيو.

شينهن جي ڪرائي ٻه چرڻا ٿي وئي. شينهن هٿ چنڊي، ٻيو ورايو.

پهلوان چيو: ”نه ادا نه. ٻيهر ٿو ٻيٽا هڻين، هاڻي وارو منهنجو آ.“

شينهن هٿ جهلي کڻي ڪنڌ هيٺ ڪيو.

انسان ڪي ته طاقت ناهي، جو شينهن جو ڌڪ جهلي. پر رک جو
 هول مٿي تي پيل هوس، جنهن ڌڪ جهليو.

ايائي (۱) ڪري پهلوان سوري اچي ٻئي دستا ٺوڪيس:

ساري حضرت شاه ڪي، ديـو هـنـيـا دسـتـا
 مڪ سان ميجالو ويس، پيـڙس ڪـونـم سـمـاء

ٺڪاء جو مڪ هنياڻين ته شينهن جي ميجالي جون ڦٽڪيون نڪري وڌون.

شينهن اچي ڪريو.

پهلوان لت رکيو، عضوا پتي اچلاڻ لڳو.

(۱) علي رضه.

ساري حضرت شاه کي، گهوٽ چڙهيو گهوڙي
 تـاـزي تـيـز وڌا کـيـا، ڪيهر ڪٺاها مـوڙي
 سـرـخي تنهن سـجـاف کي، چڏيئين چڏڪي (۱) کي چوڙي
 باغ ڏنائين بر ۾، سارو سڪل آ
 لڪڻ لوهيڙل (۲) جو، ساڏو بيٺو آ
 ڪڍي ڪاٺ ڪٽ (۳) مان، ڪڍي چنبي سر راءِ
 لڪڻ ديجل (۴) ٿي نه ٿيو، ڇجي ڪاٺ بيٺو ٿيو آ
 ڪاٺ منهنجو وچسار (۵) جو، جوڙيو ڪنهن جونجهار
 پھڻن کي پرزا ڪري، ڪري لوھ به ڌارو ڌار
 ڪاوڙجي ڪارو ٿيو، آيو وڻ مٽي قهار
 ته لڪڻ لوهيڙل جو، چيري ڪيائين ڌار
 وڌي ٽڪي ڪيائين هٿ ۾، ٿي پيو ڏهن سڀرن جو بار

پهلوان شينهن ماري ميدان ۾ بيٺو آ. ميهار ساڻ آهي.

ميهار چوڻ لڳو: ”پهلوان، اسان جي بادشاه جو چوڻ آهي ته جو اڪيلو
 مڙس شير ماري ڏيو، تنهن لاءِ انعام اڪرار (۶) الاهي ٿيڻا. هل ته وٺي ڏيان.“
 پهلوان چوڻ لڳو: ”نه ادا، نه. اهو انعام تون وڃي ڪاءِ. هڪڙو حساب
 تو ڏنو، هو الله ڏنو. ماڻي منهنجي اله واهي.“

”پر ادا، ٻيلي ٻڌاء ته سهي نه تون آهين ڪير؟ اها پڪ اٿم ته ڏاڍو ناهين.“
 چنيسر چوڻ لڳو: ”هروڀرو چئين ٿو ته ٻڌايان ته مان ڪير آهيان،
 ته پوءِ ٻڌ.“

چنيسر ميهار ساڻ گالهائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

هڪ سما پيا سومرا، ننگر راج رهن
 پڙپوڙا پونگر جا، وگهه منجهه ويهه

(۱) تڪو گهوڙو. (۲) ڪاٺ جو قسم. (۳) ميان. (۴) داخل. (۵) وچ جا ٻائي
 آيل. (۶) اڪرام.

دودو چنيسر پاڻ ۾، ٻئي پٽ دودي سڏجن
 ڀائر ٽڪريا پڳ، تان، آهي راڻو رڻو راجن
 مون کي وگهه ڪوٽ ۾، ٿا چنيسر چنيسر چنيسر

مهر چپ ٿي ويو. ۽ ڪن پڇڙي (شهنهن جي) ڪٿي روانو ٿي ويو.

چنيسر جو دهليءَ جي چؤدڳيءَ تي پهچڻ

پهلوان گهوڙي تي چڙهي، روانو ٿيو آ.

اڳتي هليو ته چؤدڳي ڏٺائين. چنيسر واقف نه هو دهلي شهر جو.
 سمجهيائين: 'پلجي ويس' ڪي ماڻهو ايندا ڏٺائين. دل ۾ خيال ڪيائين
 ته اهي ماڻهو ايندا ته انهن کان پڇيو. "ادا دهليءَ ڏانهن ڪهڙو رستو
 ٿو وڃي؟"

هٿ ڪمپيائين.

دهليءَ ڏي رستا ٻئي ويندا آهن. پر جيڪو رستو پهريائين دهليءَ تي
 ويندو، ان تي آدمخور وڙهندو. انهيءَ خيال سان ٻيو رستو ڦيري سان
 ناهيو اٿائون.

آلادين بادشاهه جا امراءَ ٿي آيا. هن کي ڏسي ڪٿي گهوڙا جهليائون.

"پر جنهن آدمخور کان پاڻ ڦري ايندا هئاسون، الله نه ڀلائي ته سو
 اڄ گهوڙي تي چڙهيو بيٺو آهي."

هوءَ به ههڙو مڙس هنن اڳ ڪڏهن ڏٺو ئي ڪونه هو.

هن هٿ ڪنيو: "ادا مون کي ڏس ڏيو. دهليءَ رستو ڪهڙو ويندو؟"

هنن چيو، "ادا جنهن رستي تي چڙهيو بيٺو آهي."

"اوهين ڪٿان ٿا اچو؟"

"اسين به دهليءَ کان ٿا اچون."

"ڀلا اوهين ڇو اهو پاسو ڏيو ٿا اچو؟"

“هتان آدمخور ٿو وڙهي. انهي خيال کان رستو اسان ڦيري تي ٺاهيو آهي.”

هن چيو: ”ادا آءُ ٿو وڃان. آءُ ۽ آدمخور وڙهي کائينداسين.“

— ۽ آدمخور کي مارڻ

هوڏانهن به قدرت رب العالمين جي، آدمخور کي ست راتيون، ست ڏينهن روز نه مليو هو. سو به پنهنجي روزيءَ لاءِ حيران آ.

اوچتو چنيسر منهن ڪڍيو آ. آدمخور کي خبر پئي. چنيسر گهوڙو پوئتي ورائي. آدمخور هڪل ڪري. فهير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

روز وس اللله جي، خلقن کي ڏئي خدا
ست ڏهاڙا آڙهه ٻريو ٿي، ۽ ٻري ٿي ٻاهر
ماڻهو سندي ماه لاءِ، مڙهي سگي ٿي ماه

هڪل ڪيائين: ”ستن ڏينهن کان پوءِ روز آيو آهين، ڀڳو ٿو وڃين!“

چنيسر دل ۾ خيال ڪيو: ”آدم ڪري، آدمخور ٿي. شينهن مڪن سان ماريتم. ماڻهوءَ کان ڀڳو ٿو وڃين!“

گهوڙو ورايائين: ”ڇا ٿو چوين؟“

”چوان ٿو ته روزي آهين. رب العالمين موڪليو اٿئي ستين ڏينهن. واپس ٿو وڃين!“

چنيسر چوڻ لڳو: ”ادا مڙس ٿي، ماڻهو ڪيئن ماريتم؟“

آدمخور چوڻ لڳو: ”مون سان ڪو ڳالهائي ڪونه.“

چنيسر چوڻ لڳس: ”ڳالهائي ڪونه ڪو، ته اڄ ڌرتيءَ تي پيو آهين.“

هاڻي هٿيار سڻ— هي ست ويهان کان ڪمان آ— جيرن مان چاڙهي وجهيائين. هيءَ ترار آ. هيءَ بڙجي آ. پر هٿيار نه هئو هڪڙو.

”پلا جي هٿيار نه هئندين ته ڪيئن زور طاقت لائيندين؟ ڪيئن وڙهندين؟“

چنيسر چيو: ”آءُ مٿي تي ٿو هٿ رکان. تون ڏي زور. ماريءَ ته تون کائجان. مڙهيءَ (۱) کي به کارائجانءِ. پر آءُ نه مٿس، نه سمجھجانءِ تنهنجا ڏينهن پورا ٿي ويا.“

چنيسر مٿي تي هٿ رکيا آهن. آدمخور ربهه ڪري، پاڪر وجهي، زور ڏنو آ.

چنيسر جي جان تي زهر پيل آ. سا آدمخور جي چاٽيءَ ۾ وڃي لڳي آ. پسينو موزن کان ٻاهر نڪري آيو آ.

آدمخور هٿ کنيا: ”ادا، جهڙي مهرباني ڪئي اٿئي، هٿيار ڦٽا ڪيا اٿئي، اهو به لاه. ڇو ته منهنجو زور پورو نٿو لڳي.“

چنيسر چوڻ لڳو: ”ايترو زور آءُ به ڏيان، پوءِ اهو لاهي ٿو ڇڏيان.“ سو بهلوان چنيسر کي وارو ملي-فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ساري حضرت شاه کي، اچي دي-و وڏا دستا
پڌريون (۲) پورا ٿيس، ڪرنگهي ڪيس ٺڪاءُ
آدمخور ڪڙڪيو، جنهن ڪڙڪي ڪيو ڳالهائ
ڊوها ماريءَ ڊوه سان، ڏنم ڪونم سما
آهين دودو سومرو، يا سڳو دودل پاڻ

”پيو مٿس ڪونه سجهي. يا چنيسر آهين يا دودو آهين. انهن مارڻو آ. ٻئي جي مارڻ جو نه هئس. پر جي چئين ها ته دودو آهيان يا چنيسر آهيان ته ماڪ ٿي ڇڏي وڃان ها. حياتيءَ پيو اوهان جو ٿورو ڳايان ها.“ آدمخور هڏڪي ڏني.

مست اُٺ سان مقابلو

بھلوان اڳتي ٿئي.

آلادين جو وڳ انن جو چري. فقير بيت ۾ بيان ڪري ٻڌائي:

(۱) پوڙهي ماءُ. (۲) ٻاسريون.

آنيون آلادين جـون، ويـڙهي وکـڻ چـري
جـت چڙهيو هونهن ويڙهتي، پيو آيا سڌ ڪـري
پڇ نه ڪا پيئين لهين، نه ته گهوڙي سوار مري

”اٺ ٿو وڙهي.“ جت هڪل ڪيس۔ ”پڇا“

چنيسر کڻي گهوڙو جهليو، ڇي ”ادا، ڇا ٿو چئين؟“

”چوان ٿو نه اٺ کي خبر پئي ته تون ۽ گهوڙو ٻئي ڇٽ.“

چنيسر چوڻ لڳو: ”رکو اٺ ماڻهن کي ماريڻو يا اٺ جي مارڻ جو
به حڪم آهي!“

جت چوڻ لڳو: ”اٺ کي ماري وجهين ته ٻچن کي دعائون ڪنداسين.

اٺ اهڙو بدنام آهي، جو اسان کي ڏاڇي به ڏهن نٿو ڏئي.“

اٺ کي خبر پوي. اٺ چار ٿي پير کڻي ڇاتي سان لائي۔ چنيسر
جي وڙهڻ لاءِ اڇي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ميو مستانـو ٿيو، آيو ڌو ڌو ڌڪاري

لڪڻ لوهـيڙل جو، ٿو ارڏو اڇلائي

لنگهي ٿوهي پار پيس، وڃي ڌرتي ڪيائين ڌڪا

اڳ ڪريـس اڳتي، پوئتي پـول پـري

پهلوان گهوڙو ڦيرايو، پاسو اڇي ڏنائين، انهي لڪڻ جي خبر وٺڻ لڳو،

جيڪو کس تي ويڊيو هڻائين. پاسو ڏئي، پوري وچ تي جهلي ٽڪاءُ

لڪڻ ڪيڊائينس۔ جهڙي ڪڇي ڏاڳي مان نرار وهي وڃي. اڏواڏ

ٿي ويو.

چنيسر جو دهلي ۽ پيرسان راڪس سان مقابلو

اڳتي روانو ٿيو.

دهلي تي نظر پيس. دهلي جا ڪوٽ ڪنگرا ڏسي۔ فقير بيت جو

بيان ڪري ٻڌائي:

ڪوٽ ڏٺائين ڪنگرا، ۽ دهلي دروازو
 ٻار ڏٺائين راند تي، جن کي هوءَ ڇيڏي سان چاه
 ٻانهن وٺيو هڪڙي جي، ٻيو پاڻ ٻڇي پتـشاهـ:
 ”ادا! هن پاڙي روئڻ ڪهڙو، مون کي چوڪر ڏي سماءُ“

ويجهو آيو. آواز روئڻ جو چنيسر جي ڪن تي پيو. چنيسر اڳي ئي
 ڏڪن جو ڏڏل هو۔

”چوڪرا. ڪر خبر!“

چوڪرو هو سنوڀرو. ڏٺائين ته پهلوان آهي، سو احوال پنهنجي وطن
 جو پيش ڪري. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

لڳو راکس دهلي شهر کي، جنهن ڪاڌو لڪ، سوا
 چ وارو آ ان گهر جو، پئي پٽ لاءِ رڻي ماءُ

چوڪرو احوال پيش ڪرڻ لڳو۔ ”جڏهن ٻچن ٿو پهلوان ته ٻڌ: آلا دين
 بادشاه کي پنهنجي بادشاهيءَ ۾ هڪڙو راکس لڳو آ. وڙهڻي پورو نه
 ٿئي. تنهنڪري راکس جي واسطي گهر تي ماڻهو ٻڌي ڇڏيو اٿن. هي
 گهر، اُن رن جوءِ جو آهي۔ مڙس مري ويو اٿس. ننڍڙو پٽ آهي.
 نٺائي وڌڙو ڪيو اٿس. سندس گهر تي وارو ڦري بيٺو آ. پوءِ اِها رڻي
 ويچاري پئي پنهنجي پٽ لاءِ رڙي!“

سوچيائين: ”چنيسر، دانهن وڃي ڏيندين. لڪ هٿان ڇڏهندا، لڪ هٿان
 ڇڏهندا. لڪ مارائيندين. ڇڱو ڪونه ڇوندء. هاڻي ڏي انهي جاءِ تي
 راه، مولا سير، ته پويان سڪ وٺن.“

گهوڙو ورائي، انهيءَ رڻيءَ جي در تي اچي۔ فقير بيت جو بيان
 ڪري ٻڌائي:

”جيڪل نام الله جي، پائي ڍڪ ٻيـار“

”ابا تن ڪي پاڻي ٻـريـا، جن سان اهڙا وقت لڳا“

”ڏاڍا ڪوھ دھلي شھر ۾، ٻيا جڳھ اوتارا
 ”اوطاقون اٿئي اسائن جون، جتي ملي ڊاٽو، پاڻي گاهه“

”مون ڪو تو لاءِ پاڻي ڀري رکيو آ“

ڏٺو چنيسر ته نه سمجهيائين.

وري ٻيو دفعو چنيسر پاڻيءَ جي گهر ڪري، فقير بيت جو بيان
 ڪري ٻڌائي:

جيڪل نام الله جي، اڄ پاڻيءَ جو ڏينم پاءُ
 ٿيان صدقو تنهنجي پُٽ تان، ۽ ڄاڻي پاڻ الله
 عورت اٿيو ڪوڏ مان، پئي ڪليو ڪيڪاري- آءُ!
 پابند پاڇوڙيون (۱) وجهي، نيري (۲) وجهي گاهه
 منجو (۳) ڏنائين ملوڪ کي، ۽ خاشو هنڌ وڃاء

ماڻي اٿي. رڻ ڦٽو ڪيائين. گهوڙو اچي جهليائين. جهڙو مير، تهڙو
 سيج هنڌ ڏنائين. گهوڙو ٻڌائين- اڳياڙي پڇاڙي.

دل ۾ خيال ڪيائين: ”جو سر تو صدقو ڪري، تنهن کي ڏڪر ته
 ڪارايان.“ ٻيو ڪي ڪين هو. پيهڻا ڪٽڻا (۴) ڪري هسي ٺهرائي
 هٽائين. آها هسي ڪٽي، مودي (۵) ڏي هلي. فقير بيت جو بيان
 ڪري ٻڌائي:

گوري (۶) لاڻو گهڻو (۷) هلي عورت مودي ڏاهن
 نه ميدو مودي مون ڏيون، آهي سون گهر آسراه (۸)
 خاشا ڪري ٿي خو، ڇا، ٻيا پن ٻوڙ پُلاء

جهڙو مير تهڙي مهماني.

پڇا ڪيائين: ”ڪٿان جو آهين؟“

(۱) رسيون. (۲) گهوڙي جو قسم. (۳) ڪٽ. (۴) پيهڻ ڪٽڻ جا ٻورھيا. (۵)
 دوڪالدار. (۶) عورت. (۷) ٻوڙ. (۸) آسراه.

چيائين: ”آءُ سنڌ جو سومرو آهيان.“

چنيسر ايتري ڪالھ ڪري، ڪاڙي پي سمهي پيو.

چوڪرو وهل آهي. يارن دوستن کان موڪلائڻ۔ ”پر، يارو ياري، سڀائي وينداسين راکس جي وات ۾. چيو آڪيو معاف ڪندا.“

موڪلائي موٽي آيو آ. هيٺان (گهران) جنهن مهل ويو ٿي، ته مڙهي (۱) ويٺي رني. ورنڊو آيو ته رڻاٺ نه ٻڌائين.

دل ۾ خيال ڪيائين: ”پر ويس پئي سوڀري ته امان پئي رني. هاڻي ماڻ ڪيو ويٺي آ. الائي چو؟“

ڦيري اچي ڏسي ته سبحان الله! مرد آهي. ڪٿ تي سئو پيو آهي. گهوڙو ٻڌو ٻٺو آ.

ٻچا ڪيائين: ”ڪير آهي؟“

ٻوڙهي چوڻ لڳي: ”ابا، هي تنهنجو ڀاءُ آهي. تون اڃا ڪونه ڄاڻو هئين، جو هي ڪاوڙجي سومرن جي سنڌ ۾ ويو هو. مون کي جهليائين ته تون نه رو. آءُ گهوڙي گهميو ڦريو آهيان. منهنجو سر صدقي آهي.“

ڏٺو چوڪر ته واھ جو جاني ڀاءُ آهي. اچڻ معان سر صدقو ڪيائين.

ٻوڙهيءَ کي چوڻ لڳو: ”اٿارينس ته ڪچهري ڪيان.“

مڙهي چوڻ لڳي: ”متان اٿارينس. ڪنهن پٽيل ملڪ جو آهي. ٽڪر تي سير ڏنو اٿس.“

چنيسر جاڳيو پئي. طعنن جو ته اڳئي ٽايل هو. پر وري گهونگهرا هئڻ لڳو.

انهن ڪالھين آلادين جا اسراھ آيا: ”او ماڻي، پنهنجو پٽ ڏي!“

ماڻي انهن کي بيهاري، چنيسر کي اٿاري. فخر بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

(۱) ٻوڙهي ماءُ.

اٿسي سورهم سنڌ جا، آيا آلادين امراء
پاڙج پٽ پنهنجن جا، جيڪي ڪيڙن قول قرار

اهو ٻڌڻ کان پوءِ ماڳهين وڏا گهونگهرا مٿن لڳو. ڏٺو رنڙيءَ ته پٽ
به ويو. هسي ڪاٺي، گوگهري جو ٺڪاءُ پيو لڳي! سو ڏسي، کيس
طعنو ڏئي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڪوڙا ڪوڙي ڏي، جا، نه و ڪوڙا قول ڪيا
سنڌ لڄايم سومرن جي، ٻيو دانءِ دودل راءِ

هڪل ڪيائين: ”پٽ، وعدا ڪيو پيو گهر گهرا هئين. آلادين جا امراءِ
آيا ٿي. اٿي منهن ڏي.“

چنيسر ڏسي: ’واھ، دودا واھ، مردن جي وات ۾ ته دودو دودو آ، پر
عورتن جي وات ۾ به دودو آ-‘

چنيسر پڙڪو ڪاٺي، شورش ڪري اٿي، آڪڙ اهڙي پڳي، جو ڪت
جون چارئي چوڙهيون چٽ، ڪت پڳي،

جي سپاهي وٺڻ آيا هئا. سي واپس هليا ويا. آلادين وٽ.

آلادين بادشاهه چوڻ لڳو: ”ڇو ڀلا خالي آيا آهيو؟ رنڙيءَ کان پٽ
نه آندو؟“

هو چوڻ لڳا: ”نه سائين نه، جا دهلي تباهه ڪرائي، انهيءَ رنڙيءَ ڪرائي.
راڪس گهر ۾ ويهاريو ويئي آ. اٿيو نه ٿي. هن چوڪون ڇهنديون
ڏيئي اٿاريو، ته ڪت جون چارئي چوڙهيون چٽ! وڏو پهلو ان آ. هڪڙي
هڪڙي اک وٺي جيتري آ.“

آلادين بادشاهه پنهنجن وزيرن وڪيلن کي ڏسڻ لڳو. چي: ”جيڪو انسان
ڪاٺي، سو آدم وٽ ڪيئن رهندو! جلد وٺي اچوس ۽ رنڙيءَ کان پٽ
به وٺي اچو.“

واپس آيا. ”رنڙي، پٽ ڏي.“

چنيسر پڇيو: ”بابا ڇا ٿا چئو.“

”توسان نٿا ڳالهائون.“

”ٻيو ڪنهن سان ٿا ڳالهائون.“

”انهيءَ رنڙيءَ کان پٽ وٺنداسون.“

”رنڙي پٽ نه ڏيندي.“

”ٻيو ڪير هلندو؟“

”آءُ.“

”يلا هل تون.“

کيس وٺي اچي، جنگ جي ميدان ۾ رک جي مٿن (۱) سان ٻڌو اٿن. ٻڌي قابو ڪري، دهليءَ جو شهر بند ڪري، پاڻ جا به جا هليا ويا.

ٻهوان ڏسي ته ”پر چنيسر، پنهنجو پاڻ ٻڌايو اٿئي. هاڻي ڇا ڪندين!“

وٺي آيل آيل (۲) ڪري، مٿن کي ڌوڻيائين. رک جو مٿن پٽي وڌائين. چئنون جيڪي هيس. سڀ ڪڙيءَ ڪڙيءَ کان ٽوڙي ڇڏيائين.

ڏٺائين رات آهي.

جنگ جو ميدان ڏسي. ترار جي ڪڙڙي تي ٿيڪ ڏئي. چنيسر کي ننڊ اچي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڪلر وڊري ڪوٽ جو، مڇي-وي-ري ڇار

ڄم وڊري ڇرڪو آهي، پڪ-ن-وي-ري باز

مردن وي-ري ننڊڙي، مهريءَ (۳) وڊري سينگار

هو ڪاٺياري ڪٽڻم جي، ري پڇو ڪندي پتار

سجڳ ٿيو.

راڪاس ان جاء تي اچي- جتي ماڻهوءَ کي ٻڌندا هئا، مٺن سان-
راڪاس جي خوراڪ ماڻهوءَ-

ناهي ڪو رک جو مٺن. ناهي ڪو ماڻهو- لڙتا هئي ته چنيسر تي
نظر پيس.

چنيسر کي ترار جي ٿيڪ آ- ٺنڊ اٿس-

اوچتو راڪاس وري. پهلوان جو مقابلو ٿئي. فقير بيت جو بيان
ڪري ٻڌائي:

آڏيءَ جو آگم ڪري، آيو راڪاس راڙ ڪري
سيپر (۱) اچلي سومري، ويس جنوهر جا ڳوڙي
تري سان تالا ڪري، وڌائين راڪاس هٿاڏي
ڪاني سان ڪاڻي وڌائين، وڏو پالي پڙڪائي
پوءِ پڳئين پوريءَ جو، وڌئين ڪڪر ڪڙڪائي
ڪنڀو جنهن کان ڪُستان (۲) ٿي، سو وڌئين لڪي لپٽائي

ڏٺو چنيسر ته اڃان رات گهڻي آهي.

اچي اڳتي ته بورڊ تي نظر پيس، جنهن تي نامان نذر بيگ جو نالو
لکيل هو.

دل ۾ خيال ڪيائين- 'مون کي ملڻو به ان سان هو ۽ دروازي به
ان جي تي پهتو آهيان.'

دروازي اندر ماڻهن جو گالهه ٻڌائين. اهي نامان نذر بيگ جا پهريدار
هئا. چنيسر، انهن سان گالهائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

لاهيو لاڙ (۳) لڪي جي، آءُ لنگهي منجهه اڃان

اندران جواب اچي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

(۱) ڍال، (۲) ڪوهستان، (۳) وڏو در.

لکي دروازو لک جو، جنهن کاتو لک سوا
 کير (۱) جنهن ۾ هر ذات جا، ٻيا قابو آهن ڪڙا
 هي پويان گهر ٿي پکين جا، جيتي ٿي ڪروڙن جا لوڙها
 چنيسر چوڻ لڳو۔

رور لڄ پکين جي، رکندو پٺاڻ الله
 آءُ آهيان آدم جو پٽ آدمي، مون کي اوهان جهڙو سام
 هڪل ڪيائونس؛ ”هي لکي دروازو آءُ شاهه جو، جنهن کاتو لک سوا.
 هي شاهه دروازو آءُ تنهنجي ناهي جا، انهيءَ ۾ اندر نه اچجانءِ.“
 ”اها ڪنهن جي جاءِ آهي، جو....“

”نامدار بيگ جي جاءِ آهي، اتي راکس جي خوف کان وڏو ڪوٽ
 ڏياري، لکي دروازو ناهيو اٿس. انهيءَ کان اندر پنجاهه جوان ويهاري اٿس.“
 ”ڪنهن جي ڪري؟“

”ان راکس جي ڪري.“

چنيسر دل ۾ خيال ڪيو۔ ”ڪٿي هي راکس مون کي نه سمجهي ويهن؟“
 سو چنيسر انهن کي جواب ڏئي۔ فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي؛

رور لڄ پکين جي، رکندو پٺاڻ الله
 آءُ به آدم جو پٽ آدمي، مون کي اوهان جهڙو سام
 لاهيو لاڏ لکيءَ جي، لنگهي منجهه اچان

اها جا گالهه ٿي ته اندران پڇا ڪئي نامدار بيگ ته ”ڪير آهي؟“

هو چوڻ لڳا؛ ”راکس آهي.“

هن چيو ته ”اوهن پنهنجي دروازي تي هوشيار رهو. ڀلي ٻاهر بيٺو هجي.“

لکي در جو ڀڄڻ

چنيسر دل ۾ خيال ڪيو - 'پر، الله تي نه ڀاڙيائون. در دروازي تي ڀاڙيائون. هاڻي اهو دروازو ڀڄ ته هنن جو اهو جيڪو خيال آهي سو لهي، پهلو ان دروازو ڀڄي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

لائينن لاڏ لکي ۽ جو، ٻاڻور ٿين ڀرا
هڪڙا ٻوڙي لڪا گلن ۾، ٻيا گهوڙي اولڻ ڏانهن
ڪنگهن کڙڪن ڪين ڪي، نه ڪي گرو ڪئن پيا ساهه
هڻي گجهي هڪ ڪوٺڙي، لڪو وڃي آلائين امراء

پهلوان ايلي ايلي ڪري، سهر مٿي ڪي ڏئي، ٻه تريون نڪاءُ جو ڪيائين،
تم دروازي جون چارئي چوڙهون چٽ. جي پنجاهه ويٺل ها، سي
لکي ويا.

چنيسر اندر آيو، پهر ڏسڻ ۾ ڪانه آئي. هيڏانهن هوڏانهن جو ڏٺائين
ته نظر وڃي نامدار بيگ تي پيس.

نامدار بيگ سان ملاقات

نامدار بيگ ڏسي دل ۾ خيال ڪيو - 'پر، طالب به منهنجي رکندو
آيو ۽ ڏٺين به مون کي'. سو نامدار بيگ فرياد ڪري، فقير بيت
جو بيان ڪري ٻڌائي:

پنجاه منهنجا ٿاڀرو، ٻيا چوڪي ڏين پنجاهه
هڪڙا ٻوڙي لڪائي گلن ۾، ٻيا ٿي گهوڙي اولڻ ڏانهن
سي ڪنگهن کڙڪن ڪين ڪي، نه گرو ڪئن ٿا ساهه
نالسي نام الله جي، هڪڙي مون ٻندي ڪڇ بچاءُ

نامدار بيگ ڪي چنيسر چوڻ لڳو: ”نه ادا نه، تون ڊپ نه ڪر. آءُ
سهڙ جو سومرو آهيان.“

”نڪري اچو ٻاهر!“ نامدار بيگ لڪل پهريدارن کي چيو. ”هي پاڻ وٽ سنڌ جو سومرو آهي.“

”ڪر خبر راڪس کي ماريئم!“ (چنيسر سان گالهاڻيندي).
 ”راڪس ماريئم.“

”ڪن پڇڙي نشاني؟“

”اڏي اٿم.“

رات جا چار پهر گذريا. سج اُڀري سنئون ٿيو.

آلادين بادشاهه جا گاهي گاهه ٿا ڪن. دربان آتي دروازو کولي. راڪس کي ڏسي ڪهي در بند ڪيائين، سوچيائين— ’شايد رنڙيءَ جي پٽ مان راڪس جو ڍؤ نه ٿيو‘. تيسين گاهي پهچي ويا.

گاهي چوڻ لڳا: ”دروازو کول اسين گاهه تي وڃون.“

در جي سدرخن مان ڏٺائون ته راڪس مٿو پيو آهي. ۽ جهنگ جا زناور (۱) ٿا پٽس. هن کان (دربان کان) زوريءَ ڇاپيون. ڦري، راڪس ۾ ڪاهجي پون، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

مٿي تنهن راڪس مٿان، ڪيا پنگرڻي (۲) پوارا

هڪڙا نڙڳن ٿا تلاءَ ۾، ٻيا ٻيا ڪن رنڊن جا چٽڪا

مبارڪ بته شاهه ڪي، راڪس گاهين ماريو آ

راڪس جي لاش ۾ گهڙي، ٽپيون هڻي، پنهنجو پاڻ کي زخمي ڪري،
 بادشاهي سلام ڪيائون— ”بادشاهي، شهنشاهي سلام ٿئي. راڪس ماريو ٿئون!“

بادشاهه اُٿي سلام ورتو.

دل ۾ خيال ڪيائين— ’ير، ڪيترا صوبا سپاهه آهن. ڪيترو لشڪر
 بارود آهي. اهو به نه وڙهيو راڪس سان. گاهي غريب ذات، مسڪين،
 رنڊين سان راڪس ماري وڌائون!‘

(۱) جالور. (۲) علاؤالدين جو مک گاهي.

پڻ جو سلام بند، پگهار بند، اچڻ بند، وڃڻ بند ڪري ڇڏيائون.
 گاهين سوچيو۔ ”گهڻا ڏک ڏٺا اٿئون. ڇو نه آلادين بادشاهه کان اجازت
 وٺي. دهليءَ جي شهر جي ڦر ڪريون.“
 صلاح پاڻ هر ٻڌائون. ڪنهن وٽ آيا؟
 آلادين بادشاهه وٽ .

”آلادين بادشاهه، اسان کي اجازت ڏي!“
 اجازت وٺي، اچي سارا مار وڌائون.

آلادين بادشاهه جو صوبو آهي. ڪير؟ مانڌن ملڪ وزير (۱). تنهن وٽ
 مسڪين پڇي آيا ته اسان سان ظلم ٿو ٿئي.
 تنهن چيو: ”نامدار بيگ سان ڳالهائون.“
 خلق وري ساري نامدار بيگ وٽ آئي.
 سو چوڻ لڳو ته ”ادا بيهي، گاهين سان آڱ ڳالهائون.“

نامدار بيگ، حسن گاهيءَ سان ملاقات ڪري۔ فقير بيت جو بيان
 ڪري ٻڌائي:

نمڪ کاڌوسون بتشاهه جو، جنهن مان جڙي هو ٿيا
 هو ٽڪر ٿرندو ڪين ڪي، نه ڪي مڻيا پڇاڻيا
 ڪندس ڪنهن تجويز سان، آلادين سان ڳالهه اها

”ڪنهن ناموني (۲) سان آلادين بادشاهه سان ڳالهائون، هو جيل آهي.
 مٿو ڪونه پڇاڻيون.“

هو چوڻ لڳو: ”حڪم ناهي ادا، نه.“

”حڪم هجي ها ته آڱ پاڻ وڃان ها. پر اڄ تنهنجي بادشاهي آ. تون ڪهه.“

هو چوڻ لڳو: ”پر، پاران موت عيد برابر، نامدار بيگ، هل.“

نامدار بيگ اُن سال گڏ جي ڪنهن وٽ آيو؟

آلادين بادشاه وٽ.

آلادين بادشاه جو سلام ڪيائين.

هن سلام نه ورتو.

قري پيو سلام ڪيائين.

سلام نه ورتائين.

آلادين بادشاه کي غصو آيو، ڪاوڙ لڳي ته تو وٽ ڪيترو لشڪر ٻارود هو، تون ڪونه وڙهئين! تنهن تان هو ڪجهه نڪو ٿيو.

پر آلادين جا صوا سپاه ها، سي ته نامدار بيگ جا عزيز هئا. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌا: -

گ-ولنداز پنهني ڇ-ڙهيا، تن ماڙين جي به مٿان

ڦير-و جا منهن توڻ، ٿا بنگلي ڏو وڻ باه

توڻ جا جيڪي منهن جهنگل ۽ بر ۾ هئا، سي ڦيرائي بنگلي ڏانهن ڪيائون.

چنيسر جو هاڻيءَ سان مقابلو

ڏٺو آلادين بادشاه ته سڄو لشڪر قري ويو.

پڇا ڪيائين: ”نامدار بيگ ڪر خبر، ڇاهي؟“

”سائين خبر اها آهي. راڪس برابر گاهين ماريو آهي. پر تنهنجو هاڻي راولو چڻي پنجهو، ٿيهم، پنجاه رات جو ماريو اچي.“

هڪ ڏينهن چنيسر پيو وهنجي، ته مست هاڻي سا، هون پيس. ماڻهن چيس:

ميٺ مليو ٿي تسرين، پهر-ون بينو آن پست

هاڻي اچي ٿو راولو، ڀ-ڇ -ردين ٿو چت

”ڇڄڻ جو ٿيم ٿي. هاڻي آهي، ماري وجهندء.“

چنيسر ڏسي، ورنڊو جواب ڏئي- فقير بيت ۾ بيان ڪري ٻڌائي:

ميت مليو ٿم تسرين، پهرينون ٻيٺو آن ٻيٺ

ڄٽ ڏاڏهن، ڄٽ پنهين، آءُ هاڻيءَ مرنڊو مت

هتان هاڻيءَ جي مران، سرهو ٿيان ست (۱)

اها مڪمل ڪري، پهلوان هاڻي ماري-

لڪڙ لڪڙ لڪڙ لڪڙ جو، ٿو ارڏو اڇلائي

ڏک جهليو ڪين ڪي، ٿي ويهي پالڪي پرزا

پهلوان نڪاءُ جو تسري ڪڍايس ته آرهار مٿي ويس. سنڀالي مزاحي

ڪي لڪڙ لوهيڙل جو هنياڻيس ته پالڪيءَ مان، هاڻيءَ مان، زمين ۾

وڃي ڪريو.

هاڻي ڪريو.

پهلوان پوئتي پڳو. وڃي بادشاهه کي چيائين: ”هڪڙو انسان آ، لڪڙ

سان هاڻي ماري وڌو اٿس“.

ميت مليو هئين تسرين، پهرينون ٻيٺو هو ٻيٺ

لڪڙ سان ٻيٺو ڪري، هاڻي ماريو ڄٽ

آلادين بادشاهه حيران ٿي ويو: ”لڪڙ سان هاڻي ڪيئن مرنڊو!“

نامدار بيگ چيو: ”ها سائين، ائين سر ٿيو، جيئن گاهين راڪس کي ماريو!“

اهو ٻڌي آلادين چيو:

”اهو پرس (۲) نه ڪرين ڀڏرو، جيڪو گهوت وهائي گهاٽ“

”اهو ڪير آهي؟“

نامدار بيگ چيو: ”اهو سومرو آهي. تو وٽ دانهين آيو آ.“

(۱) دوستن، راڄن جي ڪچهريءَ ۾. (۲) پهلوان، سرد.

چنيسر جي آلادين وٽ دانھن

”مون وٽ دانھن آيو آا چڱو ڀلا گھرايوس.“

چنيسر اچڻ سان دانھن ڏٺي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

چنيسر چڻغليءَ تي، چڻستون رکيو ۽ چاهه

ٽپيٽيون (۱) تنھنجون راوليون، آھن روڪيون دودل راءِ

”جڏھن اسان جو بابو گدارن ٿي ويو تہ اسان کي وصيت ڪيائين: ’ابا

دنيا وٺي آھي. منھنجو دم ٻيرو ٿو ٿئي. ماڻھي ڪجھ تہ آلادين بادشاھ

سان۔ چو تہ شاني (۲) شريڪ آھي.‘ مون اھا گالھ ڪئي. دودو ناراض

ٿي پيو. ٻڳ مون کي، ڪسيائين. مڱ تھ جي ٻنھاري ڇڏيائين

اھا گالھ ٻڌي، آلادين بادشاھ ڇڻ لڳو: ”ھن کي سڀاھ نوڪر ڏيو

تہ دودي سان لڙائي ڪري.“

آلادين بادشاھ پنھنجي فوج کي حڪم ڏئي۔ فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڪڍي چنيسر راءِ ڏيو، ٻن رسن ٻن ڇ هزار

ماري دودل راءِ کي، وٺي ٻڳ۔ ڏيو

ڀيٽون منھنجون راوليون، مون کي آئي ھيٺ ڏيو

اھو ٻڌي چنيسر سوچيو۔ ’پنج هزار دودي کي ڇا ڪدا‘

سو چنيسر، بادشاھ سان گالھائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڪڍي ڪر ميدان تي، تنھنجا ٻن رسن پنج هزار

ھٿان بنان ھٿيارن، ھيڪلو، ۽ ڇاڻھي ٻنھن اللھ

ڪر سان رزھو ڪري، سڀني ڪڍان ساھ

”دودي ڏي پنج هزار ٿو سرڪا! سومرو پھلوان آ، ان جي فتح تي

پنجاھ لک لڳندا.“

اها ڪالهه ٻڌي، آلادين سوچڻ لڳو۔ ’ڪٿو ڇڻو پنج هزار مارڻ آيو آ. دودو ڪو اهڙو بهلوان آهي!‘ ”هن کي (چنيسر کي) جيڪو به پاڻ وٽ رهائيندو، تنهن جو اچڻ بند، وڃڻ بند، پگهار بند، سلام بند.“

ننه ٿي وئي.

چنيسر چوڏهن سال راتين جا لڪي دهليءَ ۾ ويهي رهيو. ڪنهن وٽ؟ نامدار نذر بيگ وٽ.

وٺي جو خبرون پانڊيٽڙا ڏيندا آهن. سورهيءَ مرد جي خبر به ائين پوندي آهي جيئن دودي جي خبر چنيسر ٻڌائي.

دودي جو چنيسر ڏانهن خط

دودي کي خبر پئي ته چنيسر ڏانهن ڏني، پر آلادين نه چڙهيو آ.

خط لکي موڪليائينس: ”چنيسر ڏانهن ڏنءِ. پر هو نه چڙهيو. هيءَ خچر خزاني جي ٿو موڪليانءِ. اها ڏئي، آلادين کي وٺي آ ته مردن جي ڪا جنگ جي ميدان ۾ خبر پوي.“

خاطوءَ خط ڪٺيو.

چنيسر کي مليو.

چنيسر کان شرم مان پاڻي وهي ويو آ.

ان ڏينهن نامدار بيگ ڏسي، کيس چوڻ لڳو: ”چنيسر اڄ ماڻت ياد پيا اٿئي!“

”نه ادا نه، ماڻت ياد نه پيا آهن. هيءَ خط آيو آهي. هاڻي يا ته پنهنجو پاڻ کي ٿو ماريان يا وري آءُ اڪيلو ٿو لڙائي ڪيان.“

نامدار بيگ چيو: ”نه ادا ائين نه ٿيندو. هاڻي ڪا اهڙي آفت لائينس (آلادين کي) جهڙو اک راکس لڳل هوس. پوءِ چڙهندو.“

چنيسر جي لکي باغ ۾ شينهن سان ويڙهه

پڇا ڪيائين: ”ڏيو خبر. هتي ڪي شينهن به آهن؟“

چي: ”هائو سائين. هيڏي هڪڙو تلاءُ آهي. ان جي ويجهو هڪ چشمو آهي. اُتي شينهن آهن.“

چنيسر ويو آهي ان چشمي تي.

شينهن ۽ شينهن. ڪون هئي، هري هري، مگر ڪيرا ڪري ٻڌي، ڪٿي آيو آ.

ڪٿي اچي ڇڏيا اٿس؟ لکيءَ ۾ آلائين جي باغ ۾.

صبح جو درٻان وڃي ڏسي ته شينهن ويٺا آهن. باغ کي به پيليو اٿن.

درٻان شينهن جي ڊپ کان واپس وري آيو. ڪنهن وٽ؟ نامدار بيگ وٽ.

”نامدار بيگ شينهن آيا آهن! نڙي بادشاه جي باغ مان ٻاهر ڪڍو!“

هو چوڻ لڳو: ”ادا مون کي خبر ناهي. اندر چنيسر ويٺو اٿئي. ان کان پڇ.“

”چنيسر شينهن آيا آهن. بادشاه جو باغ پيلي تباه ڪري ڇڏيو اٿائون.“

ڪيئن نڪرندا!

چنيسر چوڻ لڳو: ”ها ادا، سولي ڪالهه آهي. شراف (۱) وٺي، باغ واري

چشمي ۾ هاري ڇڏ. ٻيٽدا، چريا ٿيندا. هليا ويندا.“

اٽڪل سان شراف اُتي چشمي ۾ هاريو ويو.

شينهن اڳتي چريا. وري مٿان ٻيٽئون شراف، جو باغ هو، سو سڄ لٽي

کان اڳ تباه ڪري ڇڏيائون.

پويان نامدار بيگ ڇا ڪيو آ، جو جيڪي اسراءِ هئا، جي وزير وڪيل

هئا، تن کي چيائين ته ”شينهن جي لڙائي ڪوبه نه قبولي. چئجو ته

‘پهرئين ڏينهن دفتر تي ڏس ته جڏهن اسان نوڪريءَ ۾ پيئا هئاسون،
ته رڳو ماڻهن جي لڙائي قبول ڪئي هئيسون. ائين نه چيو هوسي
ته ڪو زناورن سان وڙهنداسون.’“

آلادين هڙ سپاهه گهرايا.

ڪوبه نه ويو.

هرڪنهن چيو: ”پنهنجي دفتر تي ڏس. اسان پهرئين ڏينهن لکي ڏنو
هو ته ماڻهوءَ جي لڙائي ڪنداسون“

پنهنجي پٽ کي موڪليائين: ”نون وڃ ۽ شينهن نڙي ڪڍي آ.“
هو ويو، پر اڳتي گهوڙو نه هليس. وري آيو.

بادشاهه ناراض ٿي، پنهنجي پٽ سان ڳالهائي. فقيربيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

پٽ منهنجو آهين ڪينڪي، آه-ن-چ-ٿ وڃاء

رايو رکئين ٿو راج جو، نه ته گهوٽ وهائين گهاء

بادشاهه نامدار بيگ کي گهرايو. چيائينس: ”چنيسر کي گهراء ته شينهن
باغ مان ڪڍي.“

”سائين چنيسر ويو هليو.“

”نه، ڪٿان به ڪولي وئي آ.“

”چنيسر کي وٺي ٿو اچان، پر لکي ڏي ته دودي تي چڙهندين“
آلادين کان لڪائي ورتائين. بادشاهه لکيو: ”انشاءالله چنيسر، تنهنجي
چوڻ تي چڙهندس.“

چنيسر چوڻ لڳو: ”اي آلادين بادشاهه، اڄ ته هلي اڪئين، هجڙو ڏس ته
شينهن سان منهنجي ڪيئن ٿي لڙائي ٿئي.“

آلادين بادشاهه ۽ ٻيا امراء گڏجي باغ کي ڦري اچي پيئا.

پهلوان بنان هٿيار شينهن سان مقابلو ڪري. فقير نيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

اُٿي پٽ باي جا، سمههڻ آيسه ساءُ
 هو به گجي اٿيو گجهير جيئن، ڪري آگهر ميگهه ملهار
 ساري حضرت شاه ڪي، ديو هنيا دستا
 مڪ سان ميجالو ويس، پيڙس ڪونه سماءُ
 شينهن ڪريو هو پٽ تي، شينهن ڪاڏي ست
 ڏٺي هٿ ڪلين کان، چيري ڪيائينس به تڪ

آلادين بادشاهه ڀينو آ. ٻي سپاهه ڀيني آ. پهلوان جو بناهٿيار شينهن سان مقابلو ٿئي.

پهلوان ڪاريو، شينهن ڪي.

شينهن اڪيلو آ.

ساري مولیٰ ڪي ٺڪاءُ مڪ ڪرايائينس. شينهن به ڪريو پٽ تي، ته شينهن به چوٽ ڪئي.

آلادين بادشاهه چيو: ”هن ان ڪي به مڪا“

چنيسر چيو: ”نه ادا نه، عورتن ڪي تڪ نه هٿيا آهن.“

ڪلين ۾ هٿ وجهي، وٺي جو ست ڏنائينس ته پڇڙيءَ تائين به ٽڪر ٿي وئي.

سنڌ تي ڪاهه لاءِ خلجيءَ جي لشڪر جي تياري

لڪ لڙيا لڪتو جا، لڪ آلتوما اوهمڙا
 پورب جيئن پلتي پيا، جيئن واکا ڪري واءُ
 پوربي ۽ پشمي، ٿا ڪُستاني به ڪڏن
 ڪي ايران ۽ توران جا، ڪنا خوب ڪڙن
 جنهن تنهن وائي وات ۾، پيا دودو دودو ڪن

اهي سڀ ملڪ آلادين بادشاه گهرايا. ڪنهن جي لاءِ؟ - چنيسر جي
 دانهن تي، سومرن تي چڙهائيءَ واسطي. آلادين جو اهو لشڪر ٻارنهن
 مهينا پئي گذريو. ڪي دوران ڏور پهچن. اڃان به ڪن کي خط نه مليا.
 لشڪر گذرڻ تي. آلادين بادشاه چڙهي ڪري هلي.

چنيسر دودي کي خط لکي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

آلادين - بم - آيو، جنهن سان آلا ڪاٺ ٻرن
 اڳين پاڻي پيٽ ۾، پويان ڇڪ ڇڪڻ
 دادلي درياه جو، ٿا پٽڻ ڪين ڀڄن
 ته ڪارا ڪوه کڻيو وڃن، ۽ مٺن پاڻي نه
 هيڏا ڪانو ڪپوتر قيد ۾، ٿا ٻڌڙا ٻاڪون ڪن
 ادا آلادين - بتشاه ڪي، پٽيو - پڪي - ڙن

اڏو لشڪر، جو پڪي اڏامي اڏامي لشڪر ۾ ڪري پوندا هئا، نه ڪو
 لشڪر کڻي نه ڪا جان چڻي.

اهو احوال لکي، چنيسر وري ٻيو احوال لکي. فقير بيت جو بيان
 ڪري ٻڌائي:

آلادين - بم - آيو، جنهن سان ڏو ڏو ٿا به اڃن
 پر پاڻي پڪالن ۾، هٿ مٿي هڻائين
 نو لکيون، ڏم چليون، اچي سنڌ وڪوڙي تن
 اهي پوري ۽ پشمي، ڪُستاني بم ڪڏن
 ايران ۽ توران جا، ڪنا خوب ڪڙن
 ڪڪا، ڪارا، ڪاغذي، انت نه امرائن
 سڱ اوهان کان سورا، هي ٻاگهي ٻانهن گهرن
 ٻانهن ڏيو ٻاگهيءَ جي، اوهان جا به رچيو راج رهن
 نه نه ڪنده ويڙم ولائت کي، سڀائي قلعي ۾ ڪان ڪڏن

اهي ڪنهن خط لکيا هئا؟ - چنيسر. ڪنهن ڏانهن؟ دودي ڏي ته هيترو لشڪر وٺي آيو آهيان.

خاطو خط ڪنيو. دودي کي پهچايو.

دودي کي چوڏهن ورهين کان پوءِ پاڻ جا اکر آيا آهن. دودو خط پڙهي نه سگهيو. ڪاتب گهراڻي خط پڙهائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

خوني خط خلل جا، ڪڇي در وڳهه آيا

لکيا چنيسر س-ومري، ۽ دودي پڙه-ايا

اڏي آب اکين ۾، ڪنهن پنهنا پسايا

ڪاتب وڳهه ڪوٽ جا، دودي عامل گهرايا

لائين لال گهٽ ڪي نه، اڄ خط اڏي جا آيا

ڪاتب آيو. خط پڙهي. دودي کي احوال ٻڌائي. دودي ٻڌو.

دودي خط ٻڌي، راج ڀاڳ گهرايو.

ننگر جي چڙهڻ جو، ٻڌو ساري راج ريا (۱)

ننگر پهلووان - چوڏهن ورهين جو جوان ٿيو آ. سڀ صوبا سڀا ۾ هئا پر صلاح ڪري چوڻ لڳا ته ”ننگر چڙهي.“

ننگر ڪاٺي ٻڌو گهوت آهي.

جڏهن چنيسر ڪاوڙجي ويو ٿي، تڏهن دودي چيو هوس: ”ادا وڃ نه.

ڌيءَ جو سڱ - تنهنجي ڀڳ جو ڏنڊ، تنهنجي پٽ کي ڏنو اٿم.“

چنيسر نه وريو هو.

پر دودو مرد هو ۽ پويان ڳالهه ٻڌائين.

هاڻي ننگر جي وٺي وٺو ۽ هٿي. ڪاٺو ٻانهن ۾ هوس. ڪاڇ هليو ٿي.

راج ڪڙم چوڻ لڳو: ”ننگر ڪاٺي ٻڌو گهوت چڙهي، يا وڃي پيءُ

کي پرچائي اچي.“

دودو فقير موڪلي: ”ننگر وٺي آ.“ فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڀاڳو ڀان آئي هليو، ننگر ڏي-ڏي-تي
چڱ چينچل جي هٿ ۾، جنهن طرح وڃايو تاءِ
اندر حاويلي ۾ پيو، ساري ساز سماءِ
ڏي-ڏي-آيو منگتو، مائي لکمان لهي آست سماءِ

هي فقير آ، ذات جو ڀان آ، نالو ڀاڳو-جنهن اها ڳالهه جوڙي.

ٻانهي ٻوڙي آئي: ”فقير ڀلي آئين. ڪر خبر چار. ڇا ٿو چوين؟“

”مائي توسان نه ڳالهائبو، يا ننگر هجي يا ننگر جي جي هجي هجي.“

ننگر يارن دوستارن سان ويراوا، ني وڃڻ ويو آ.

ننگر جي امڙي آ- سا اچي فقير سان ملي. سندس آجيان ڪري، حل احوال وٺي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

آءُ اسان جا منگتا، ڀاڳو ڀلي ڪري آئين ڀان
خوش هو دودو سورو، ۽ خوش ها راج سندن
بر بادشاه ٻڌان ٿي بڪار تي، آهي الادين آيو-
متان ور منهنجي ويهي، بهرحال ٻاري بهام

”ٻڌان پئي ته آلادين بادشاه آيو آهي. چنيسر وٺي آيو آ. فقير اها ڳالهه
ڪيئن آهي.“

فقير ڳالهه ٿي اها کڻي آيو هو. سو فقير احوال پيش ڪري:

مون کي دودي موڪليو، تو ماڳهه، مريم ڏانهن
پُٺ ڪڍي ڏي، پنهنجو، ڪري ابل سان پرچاءِ
ننگر جي چڙهن جو، ٻڌو ساري راج رياءِ
جنهن جون رندن رن سومريون، ۽ لهي ڏولائو ڏيهه متان

ننگر جي امڙي فقير سان جواب ڪري. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ننگر منهنجو ننڍڙو، وهي ڪير مڙهان
 مسڙي (۱) ناهي منهن تي، چوڻ (۲) سان ڏاڍو چاهم
 وڙهن ڏو آلاڏين سان، پر لڄن جي واري

”ٻيو ڪيترو صوبو سپاه آ. ننگر گهڙي ٻڌو گهوٽ ڪيئن چڙهي وڃي!“
 اهو جواب وٺي فقير وريو.

ننگر پنهنجا هڪڙا يار پاڻ سان ويرا واه تي وٺي ويو هو تڙ ڪرڻ.
 ٻيا ننڍڙا بيٺل هئا. آهي احوال ننگر کي رسائين. فقير بيت جو بيان
 ڪري ٻڌائي:

بس بغل (۲) بيهي ويو، طبل چڙي ويو تاءُ
 ننڍڙا يار ننگر جا ها، سرندي ساز مٿان
 ننگر کي يارن ڏنو، ساري ساءُ ساءُ
 ننگر ڏيڍيءَ او مڪو، تنهنجي مهت (۴) نه ڏنس ماءُ
 بي مائو ٿيو مڱيو، وڃي ماڳنهم مريد کان

ننگر پهلو ان، اما ڳالهه ٻڌي، وهنجڻ چڙي، فقير کي سڏائي- فقير بيت
 جو بيان ڪري ٻڌائي:

وير ته وهنجڻ چڙيو، نڪتو ساري حضرت شاه
 پائي ٿو پائيءَ جيئن، جيئن دور ڪري درياھ
 ڪڏڏي ڪهر شينهن جان، جيئن هرڻ ڪماڻي لاه
 اچي پڙ ورائين پان کي، پائند ڳچيءَ پائيءَ
 آءُ اسان جا مڱيو، پاڳو ڀلي ڪري آئين پان
 خوش هو دودو سوسرو، خوش ها راند سندا
 تنهنجو ڪم اسان سان، اسان سان ڪالهه
 پاڳو، رنن راج رلايا، سي رليا نه اچن جاء

”فقير وڃ نه!“

فقير جو چنبو چنبو ۾ ڏٺي، ننگر پهلو ان کيس وٺي پنهنجي بنگلي تي اچي.
فقير بنگلي تي پهچي، ننگر جو سلام ڪري ۽ بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

باغين اڏيل بنگلا، ۽ اچي اڏاوت تن
ٽنپ ڪامون چندن جون، ۽ مشڪ لپ لپ لڳن
گل ۾ دواڻين جا، سڀ ڇنهور (۱) سان جڙجن
شيشم ڪٽون عاج جون، هنڌ فـراش پـون
نو ڪڙهيون تونر جون، نـيـرا ٿا نـچـن
بورون ۽ شهزورين، ڪـمـيـتـون مـنـجـهـن
سرخيون سـجـافـن ۾، مشڪڙيون ٿيون منجهن
سونهريون سمديون گهڻيون، جن تي سونا سنج پون
يابـو و ٻڌا (۲) تن ۾، گامي گام بـم ڪـن
هيڏانهن مهري ٿيو ميدان ۾، ننگر ڍاڻي ڍول ڍرن
سند جا سورهي سور، تووت ڪونثر ڪچهريون ڪن
اهي خان پچين ٿو خبرون، نـنـگـر نـوـابـن

اهي خبرون ٻڌي، ننگر چوڻ لڳو: ”فقير لک، سُخراڻا (۳) رب جا،
پر اها ڳالهه ٻڌاء جيڪا ڪٿي آيو آهين.“

جيڪو چنيسر خط لکيو هو، سو فقير سان ساڻ هو. ننگر پهلو ان کي
فقير خط ڪڍي ڏنو. ننگر خط پڙهي ۽ فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

پلي آلادين بم آيو، جنهن آندو آه الله
مڙدن نامڙدن جو، سڀان پوي سماء
آه به جنگ جانيزا ڪوڙيان، ڳوڏا (۴) وهايان ڪاه
سڀئي مانهه وڙهيان سورا، پٽي ڪندس مغل بها
نديون نير پلوڻيون، بيارت جا وگهه وهايان واه
ڏيانس تروايمائي (۵) وگهه ڪوٽجي، ڪٿي ديهه ڏيو بخشاء

(۱) جواهر. (۲) بار ڍوڻ وارا گهوڙا ۽ خچر. (۳) شڪراڻا. (۴) بهادر، پهلو ان.
(۵) نوڪريائي.

”اھو ڀلي آيو، مردن جي بہ خبر پوي. هو تہ ٻاگهيءَ جو سڱ ٿو گهري. پر واهيءَ جو ٻار وکھم ڪوٽ جو گهري ۽ ديھم بادشاهي ڏئي، تہ بہ آءُ نہ ڏيان.“

فقير موڪلائڻ لڳو.

”فقير ويھ.“

فقير کي ننگر جامو پھرائي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڪوئي چيائين سئس ڪي، منهنجو بورڻ ڪاهي آءُ
لالون هجن لغام تي، ڪمي ڪمند ٿئي نا
گل سهڻا گاديءَ تي، هجن جڳمڳ جهوڙا
پڙ بهرايو ڀان ڪي، ڏسي سونهري سروپاءُ

ننگر پنهنجي چڙهيءَ جو گهوڙو ڏنو. سونهري روپھري فقير کي پھرايائين:
”فقير تون هل. صبح جو آءُ چاچي وٽ ايندس.“

فقير روانو ٿيو.

ننگر يار سڏايا.

يارن جا نامونا (۱) بہ هوندا آهن، هڪڙا جاني يار، ٻيا وري ائين سنگت ۾ ٺلهيا يار هوندا آهن.

کانا پيٺا ٿيا. يارن احوال پڇيو.

ننگر اٿيو. تلوار کڻي، ليڪو ڪڍي، ترار کڻي اڇلايائين: ”ادا هيءَ ترار آهي ننگ جي. هتي شهر کير ۾ ٻوڙيو. سڀاڻي جنگ جي ميدان ۾ هلي رت سان رڱبو. زور ناهي، جيڪو رضا خوشيءَ سان اچي.“

۽ پوءِ جيڪي جاني يار هئا، سي ٽپي پيا.

ننگر ٻهلوان يار وٺي، خوشيءَ وچان چاچي ڏي روانو ٿئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

بغل وگه هئا بهادري، ڏکڙ ڏمالون ڪن
 نداد نڦيلون وڇيئون، مڙا ٻڌا مڙليين
 تڪا تماچا ڇوڙيئون، ٻڌي ٿه، ٿه ڏڪوڙن
 ايڏي ئي الغار (۱) سان، اچي گوڏو پڳئين گلن

ننگر پنهنجن دوستن سان چاچي جو سلام ڪري، اچي گلم تي ويٺو.

چاچي چيس: ”ننگر پهلوان، هيڏي اچي ويهه.“

چيائينس: ”نه چاچا، سولو ويٺو آهيان.“

وري چيائينس: ”ننگر هيڏانهن اچي ويهه.“

”نه چاچا سولو ويٺو آهيان.“

جڏهن ئي دفعا چيائينس، ته ننگر چوڻ لڳو: ”چاچا انهيءَ تخت تي ته
 بابو به نه ويٺو. آءُ ڪيئن ويهندس.“

”ننگر تڏهن پيءُ جو ڏک آ.“

”ها چاچا، بابي جو ڏک آ. ٻُڌ ته ٻڌايان.“

سو ننگر پهلوان دودي سان گالهائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

چاچا تنهن بائل جا، پل پل پل پل پل پل پل
 مائهو ڏيون مهڻا، جُليا (۲) ٿا جاگن
 هيٺيون ڦاٽو اڏي، ڦٽڙ ٿا ڦٽڪن
 وجهئين وگهوڙ وگهه ڪوت، منهنجا مڙا (۳) راج ڏسن
 کڻي تخت مٿي تالا (۴) ڪريئين، آڏو امــــراــــئــــن
 پر سڱ ڏنئي سونيءَ سندو، لــــهــــيــــو لــــت وڃن
 هاڻي اچلين جي آڙاهه، آيو ٿي ننگر نوابن

”چاچا، اڄ بابي جا پُور اهڙا ٿا پون، جو ائين سير ڪڻي وٺين جهڙو

(۱) يلغار، شان ۽ دهبو، (۲) جذبا، (۳) مجرا، (۴) تاراج.

تيڪو ڪنڀر چڪ ٿان ٿانوَ لاهي وٺي. پر نه ڀر، رت گڏي وڌاءُ.
آزاهه ۾ اڇليش. ننگر جواب نه ڏيندو.

”ننگر، متان پيءُ سان ملڻي کان پوءِ ڦيري وڃين.“

ننگر چوڻ لڳو: نه نه.

جو ڦري سو ڦرجي وڃي، ننگر ويندو ماڳ مري
لاھ ننگر تان آ-رو، ايندو ڪهنين منجهه ڪڇي

”وعدو ڪيو اٿم، تنهن کان نه ڦربو.“

ننگر بهلوان اها حقيقت ڪري، موڪلائڻ جي تياري ڪئي.

چاچو چوڻ لڳس: ”ابا ره.“

ننگر نه ويٺو.

ننگر چاچي کي رڳو هڪ ڀارت ڪئي.

ننگر ڀارت ڪري- پنهنجي جيڪي جي. فقير بيت جو بيان ڪري
ٻڌائي، هي بيت شاعر ماڻهوءَ جي ڄمڻ جو ٺاهيو آهي-

صاحب لاري سانوڻي، درس ڇڏي درياه
ٻيلا ٻڏن ٻوڏ ۾، واٽڙ وهي واه-
ساري حضرت شاه کي، هاري ڇاڙهي-ن نار
ٻج ڇڏن ٻنهيءَ ۾، ڪري الله توهار
سلا نڀائڻ ننڍڙا، هڙهيما هڪان جهار
ڪڏهن چونڪيڍي گل ڦاڙها، سنگ نڪري ٿيا نروار
اچي پيڙن گاهه فراق جو، ٿيا ڪٺا ڪٺي کان ڌار
ڪونڌر هيءُ ڪسندو وڃي، تنهن آلاڊين اڳيان
تنهنجي جيڪل جو ڪيائي ٿيندي، جنهن جو پٽ نه ڪو پيو ڀاءُ
سا ڀرتي اٿي سومرا، نه ٿيندي ولهي وڳهه ڪوٽ وچان

اها پنهنجي امڙ جي ڀارت ڪيائين- چاچي کي.

دودو جواب ڏئي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ادل توکي پانيمان، مريد پانيمان ماءُ
سوني ڌي خدمت ۾، ساران ڌي ۾ مهندان
پٽ راڻي پينگهو لوڏي، تنهن مريد جي اڳيان

”اسين ٿي چار ٿي، اٿهو، ننگر تنهنجي ماءُ جا غلام ٿينداسون.“
اها حقيقت ٿي. ننگر موڪلايو.

سورن جي وڳهه ڪوٽ ۾ ٽامي جو فرش هو. جيئن ئي ننگر جو
گهوڙو اُتان لنگهيو، پيرن جو آواز ٿيو.
پيرن جو آواز ٻڌي، شهزادي ٻانهيءَ کان پڇي. فقير بيت جو بيان
ڪري ٻڌائي:

ٽپ ڪامون ٿڙڪي ويون، پيا پٽن ۾ ڊاڪا (۱)
ڪٽ جون ٻانهون لڏي پيون، آيا هندوري جهوٽا
مٿان آلادين آيو، لکمان لهر سڌ سماءُ

ٻانهي ڏسي ته ننگر ٻهلوان پيو وڃي. سو ڏسي ٻڌائي. فقير بيت جو
بيان ڪري ٻڌائي:

سونا ڪنگڻ ٻانهن ۾، ڪنن ۾ لڙڪا (۲)
پٽ چنيسر راءِ جو، پائڻي دودل راءِ
مائي! مٿي، مڱيندو تنهنجو، ور وٺي تنهنجو آ!

ننگر تنهنجو مڱيندو آ. جيڪڏهن ڳالهائو هجي ته ڳالهائينس. اهو
وقت اٿئي، وري نه ملندو.

”الائي ٻيههار، ڪرمن ملن ڪا پڙي“

شهزادي آئي، پنهنجي وارث جو سلام ڪري. فقير بيت جو بيان
ڪري ٻڌائي:

ولمڻي اُٿي وڃ جيئن، ناز ڀري نينگر
هوءَ کائي ٿي کٺوئين جيئن، آهي ڏيءَ دودي جي دُهر (۱)

شهزادي اُٿي. پٽ جي رومال سان ٻانهون ٻڌي، ننگر جو سلام ڪيائين.
سلام ڪري چوڻ لڳي: ”ٻيا ڪيترا صوبا سڀاه آهن. آهي نٿا چڙهن،
تون ڳاڙهي ٻڌو گهوٽ ڪيئن ٿو چڙهيو وڃين.“

ننگر کيس جواب ڏئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

گهوڙو پڇي هسوار سان، باز آڏاڻندو مُٺ
اسين راول وٺون ٿا روڪڙو، ۽ لاپو سڻندو مٿان
گهوريان مير تنهنجي ڪوٽ تان، ۽ صدقو ڪيان ساه

چو ته باز مُٺ کان سواءِ نه آڏاڻندو. گهوڙو هسوار کان سواءِ نه ڀڄندو.
لشڪر پنهنجي سپه سالار کان سواءِ نه وڙهندو.

ڏٺو شهزاديءَ ته نه رهندو، سو ننگر کي ڪو حيلو وجهون.

شهزادي ننگر پهلو ان کي حيلو وجهي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

تو ننگر ڳانو ٻانهن ۾، تنهنجي وٺي وٺي وٺاه
چنڊ ٻُڪي، چوڏهينءَ وهان، تو ننگر جو به نکاح
مانيون منهن ٿا هٿن، رڌڻا ڪيئن رهيا
دهل دما ٺڪرا، ۽ جهٽ ڪيئن جهليا
سِر تنهنجي تي سهارا، سي ٻڌڙا ڪيئن رهيا
چاچيءَ گهم گهڙايا، سي گهڙيل ڪيئن رهيا
اڻڙ ڏيڇ رڱاڻيا، سي رڱيل ڪيئن رهيا
متان ڪارا ايندم ڪڙڙا، ائين ڪندو ڪيئن الله!

”ننگر پهلو ان، تون جنگ تي وڃين. مارجي وڃين ۽ منهنجون اسيدان
رهجي وڃن.“

(۱) دختر، ڌيءَ.

ننگر چوڻ لڳو: ”نه نه، ائين ڪيئن ٿيندو.“

جڏهن ننگر نه مڙيو ته شهزادي سوني وري ساڻس ڳالهائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ڦوڪ ته لڳي اميرين، آلادين اڳ—ي—ان
منهن ۾ پسين مصرين، پُـئـي ۽ پـسـيـن ڪاهه
ثابت تنهن سلطان کي، ٻارڻ نه ڏجان ۽ باهه
وڃي پٽ قنطون مغل جون، دهلي ڪائي داء
هوءَ پرين توکي پرديس مان، آئـيـنـدو رب الله
اچي ور گڏجنين وني ۽ سان، چڙهي سرهي ۽ سيج مٿان
نه ته مران وگهه ڪوت ۾، منهنجون آهن سامي ۽ (۱) سان لاوان
۽ هوءَ ميڙي محمدسير (۲) جي، پنهنجو نبي پڙهندو نڪاح

اجازت وٺي، ننگر اڳتي روانو ٿيو ته ٻئي هاڳهي ڦري آئي. چي—ننگر
کي سمجهايان، من رهي يعني، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

پاڻتيا تنهن هاڳهي ۽ جا، ڪاڪل نه ڪر هيچ
جا ڌر پائين ڏکڙي، تڏي سان ڪي ڏيچ
مون ڏني جڳ چڻي، مڙس نه ماراڻ—ي—چ

”ننگر—ڳاني ٻڌو گهوت، تون پنهنجو سر صدقي نه ڪر. منهنجو سر
توتئون صدقو. مون کي ڏي.“

ننگر پهلو ان اها ڳالهه ٻڌي، هاڳهي ۽ کي جواب ڏئي، فقير بيت جو
بيان ڪري ٻڌائي:

سنگ ڏيندوسين سورو، جيڪو پنهنجو مٿ پائين
نه تان مري وگهه ڪوت ۾، توکي چمي سير چاين
ماروڏي مقام ۾، آهن سامي ۽ سان لاوان

ننگر ٻڌي ڪان موڪلائي، پنهنجي گهر آيو. پنهنجي ماءُ کان موڪلائي،
نَوَ لک لشڪر ورتائين.

نَوَ لک لشڪر وٺي پيءُ ڏي خط لکيائين: ”بابا آءُ نوسان ملڻ
ٿو اچان.“

خاطو خط کنيو. اوڏانهن پهچايو.

آلادين جو لشڪر سنڌ جي سرحد تي

شام جو وقت آ. آلادين بادشاهه خيمي مان نڪري، ملڪ جو واڌ سواڻ
وٺڻ لڳو. آدم ڪونه ڏٺائين. چنيسر کان گهرائي پڇيائين. فقير بيت
جو بيان ڪري ٻڌائي:

آلادين گهرايئس، آءُ چنيسر آءُ
نماهي مند مينهن جي، نه ڪي سانون واءُ
هي آري سان ٿي لٽيو، پئي سج جو ڪونه سماءُ
اڃ اٿس پٿر ڪان، ٿيا ڪڪر ڪارونڀار

”چنيسر هن ملڪ جي ڪر خبر. اهڙو ڪو آگم اڳ به ٿيو، يا اڃ
ٿو ٿئي!“

چنيسر احوال ٻڌائي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

چلي چنيسر آيو، تنهن آلادين اڳ ڏي:
جيڪي ڪنهن ٻڌاهي سومرا، سي ڏيل اکين پيا ڏسجن
والي وڳه ڪوٽ جا، اهي پيا دودائي دونڪن
گوڙون گويارن جون، تڃلا ٿئي ٿيون
(آلادين) اڃ ڏاڏائي ڏيه جون، بجليون ٿيون پڙڪن

”سومرا ٿا اچن.“

”پلا جي سومرا ٿا اچن، ته گوڙون ڪهڙيون آهن.“

”گوڙون ناهن، مرد پاڻ ۾ ڳالهائيندا پيا اچن، اهي توکي گوڙون پيون پڄهن.“

”پلا ڪنوئيون ڪهڙيون آهن؟“

”ڪنوئيون ناهن. هٿيارن پنهورن تي هيرن جواهرن جي پلٽ ٿيل آهي. اٺ، گهوڙا، هاڻي ۽ خچر ٿا هلن ته هٿيار لڌن ٿا ۽ سڄ جي شعائن تي جهلڪار ٿا ڪن. توکي ڪنوڻ ٿي نظر اچي.“

”پلا ڪر خبر. توکي ته خبر هوندي. ڪهڙو صوبو ٿو اچي.“

چنيسر چوڻ لڳو: ”دودي جا نه پار نٿا لڳن. ڀمو ته الاڻي ڪهڙو آ“

”دودي جا پار نه ٿا لڳن! هاڻي پلا ڏي خبر، دودو دشمن تي چڙهي ڪهڙا ڪهڙا پار ٿين؟“

چنيسر ڀاءُ جا پار ڏئي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

چڙهندو وڳه، ڪوٽ مان، جڏهن پڙ منهنجو ڀاءُ
ڌرتي ڏان ڏان ڪندي، وڻ چڙهندا واڻ
(آلاڊين) انهيءَ ڏينهن ڪٽڪجو، سُڪي ويندو سامه
تهنجا ويٺل وڙهندا ڪينڪي، جن ڪاڏا ٻوڙ پلاءِ
سُٽل اٿندا ڪين ڪي، ڏڪي ڏيندن سامه
اهي اچجان دودل راءِ جا، ڪڏهن اکين سان ڏسجا

”پلا ڏي خبر، ڇا قد ڇا بُت، ڇا سونهن ڇا سوڀ!“

چنيسر کيس دودي جو قد بت ۽ سونهن سوڀيا ٻڌائي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

مڙس ته مٺي جيترو، مٽو جنهن جو مٽ
ٻانهون ٻيڙي جا اولوان، چيلهر ڇوڀائي ڪٽ
دودائي دودل جي، ڪو شينهن جهليندو ست

اهي ڳالهيون ڪري، چنيسر آڻي هليو ويو.

سند جو لشڪر ويراواه تي لٿو آهي

ننگر پهلوان اچي ويراواه تي لٿو.

ويراواه تي لهي، فقير کي موڪليائين: ”فقير وڃ، بابا کي وٺي آ. آچار ڪريون، ويچار ڪريون، پرچي ته پرچائي وجهون.“

آلادين وٽ به نَوَ لک لشڪر آهي. فقير گوليتندو گوليتندو اچي ڏسي ته چنيسر تسوءَ جي ٻاهران ويٺو آهي. ڪچهري ٿو ويٺو ڪري.

چنيسر جي فقير تي نظر پئي. ڏٺو چنيسر ته ”چوڏهن ورهين ۾ مون ڏي ڪو واهيءَ جو ٻار به نه آيو. اڄ لشڪر وٺي آيو آهيان ته دودو ڏنو آ ۽ فقير شايد ميڙ ٿيو ٿو اچي. پر هي فقير آهي. چوڏهن ورهين ۾ ڪو نه ڦيرو به ڪري ها.“ چنيسر ٽپي اٿيو.

جيڪي نوڪر ويٺا هئا، تن کي چيائين: ”فقير جيڪو سرنڊو کنيو پيو اچي، سو تيرنهن ٽڪر مٽي ۾ ڪڍوس.“ ائين چئي پاڻ تسوءَ ۾ اندر هليو ويو.

فقير ويجهو اچي. هو وڙهي واسطي تيار ٿين: فقير بيت جوييان ڪري ٻڌائي:

پڙڪي آيا ڀان تي، نڪو رکيائون تاءُ
هو به رٺا ڏئي ٿو روڪڙا، ڏڏي ٿو مال متاعُ
نر نائي نوازدا، لهي لٽ وڌا
وات چوي ويهه ڪين ڪي، هٿ چوي هو ڄا

ڀاڳو به سومرن بادشاهن جو فقير هو. کيسي ۾ هٿ هڻي چاليهه مهرون ڪڍي ڏنائين: ”ادا ارهائ جي بادشاه سان به گفتا ڪرڻ آيو آهيان. هي هٿيار پهتار ۽ گهوڙو-هڙئي ملڪيت توهان جي. مون کي ڇو ٿا ماريو.“

”اندر حڪم ناهي.“

چنيسر جي گهوڙي جي لڏ رکيل هئي، چيائونس: ”اٺي ويهي ڳالهه.“

فقير ڏٺو: 'آءُ سومرن وٽ وڃان. ڪٿ سڄ بند ملي. عزت ٿئي. پر
چنيسر اڃ ان ليڏ تي ويهاريو آ. سا به چوڏيو سون. پر سچ ته تون
به چئي ڇڏينس، فقير! سو فقير ساڻس ڳالهائي:

ڪچرو غاليچا پٺيان، جي ڏند چنيسر راءِ
اڳ نه ڪريو ڪو سومريو، جيئن ڪرين چنيسر راءِ
تو به لڄ لهار جي، ساري عالم به اوڱاءِ (۱)
ائين پڳ وڇايند پنهجي، جو پڇڻ هليو هئين ماءُ
مون چاڙهي ڇٽ ڪي ڄام ڪيو، تون ڇا ڄاڻين پاڇڙ پائن مان

چنيسر ڏٺو ته ٻاهر نه نڪريو ۽ فقير مان نه ملبو نه وڌيڪ ڪچي
ٿيندي. سو ان ڊپ کن ٻاهر اچي، فقير کان احوال وٺي. فقير بيت
جو بيان ڪري ٻڌائي:

آءُ اسان جا مڱتا، پاڳو پلي ڪرين آئين پان
خوش هو دودو سومرو، ۽ خوش ها راج سندا
ننگر ڇڏيو هوم نڌڙو، ڪي مير مڙهون آ

ڏٺو فقير ته جيڪا ڳالهه ڪئي آيو آهيان، سا ئي چوري اٿس. سو فقير
کيس چئي ٻڌائي:

ننگر ڳانو پائهن به، وٺي ويٺي ونواھ.
چنڊ ٻڪي چوڏهينءَ وهان، ننگر جو به نڪاح
مانيون منھ ٿي هليا، رنڌڻا ڪاڄ رهيا
دھل دما نڪرا، جھمٽ هٿ جھليا
سر جنھن جي تي سھرا، ٻڌا موڙ چٽڙيا
نوين لکين امراءِ ٿي، اچي ويڙهي ويٺا ويراواھ

”چنيسر تو ڪهڙي چڱي ڪئي؟ ننگر- ڳاني ٻڌو گھوٽ پيءُ جي
سلام تي ٿو اچي.“

هڪل ڪيائين: ”فقير ڪٿان پڙيائينس؟ تورن مان، گجرن مان، سمن مان، جان (۱) ٻين سوسرن مان پيو ڪو هو.“

فقير چوڻ لڳو: ”نه ادا نه.“

ڪيائين ننگر نياڻو پنهنجو، سـوني ننه، سنڌيءَ

”پر، تون ڪاوڙجي ٿي هئين. دودي ڳالهه پوري ڪئي. مردن جي زبان پاڙيائين.“

اها ڳالهه ٻڌي، چنيسر فقير سان ڳالهائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

سونيءَ سنڌي سڱ جو، مون کي مورهن نام، سماءُ
سور نه مغل چاڙهيان، دهليءَ کان داناھ
هاڻي مغل موٽيو نه ٿي، بنا ٻاگهيءَ ٻانهن

”هاڻي جيستائين ٻاگهيءَ جو سڱ نه وٺندو، تيسين واپس نه ورنڊو.“

ڏٺو فقير نه ڳالهه ٺهي ڪانه ڪا.

”ڇڱو فقير تون هل، آءُ ننگر سان پاڻهڻي ملندس.“

فقير روانو ٿيو.

چنيسر تنبوءَ کان ٻاهر نڪري، رب کي عرض ڪري:

رب تون ڏينهن وڏو ڪجانءِ، صاحب سچ نه لاه
انڊيا ڏين آڏا، سرڙيو وڃي ٿو سامھ
پهرين ڏسان ٻار ننگر کي، پوءِ پورا ٿين پسامھ

چنيسر کي سڄا سارا چوڏهن سال غم ۽ ڏک ۾ ڪارا لٽا پاتل هئا.

اڄ هن ڪارا لٽا لاتا آهن. سوا لک جو جامو جان تي، سوا لک جا موزا پيرن ۾ ۽ سوا لک جو ڪلنگ ڪاپار تي رکي آيو آ. ڪنهن وٽ؟ نامدار نذر بيگ وٽ.

”نامدار بيبگ، هل! منهنجو پٽ نالي ننگر، عمر چوڏهن ورهيه ۽ منگر پٽ دودي جو چمار يارنهن ورهيه، هلي ڏسي آا متان سپاڻي جنگ ۾ مارجي وڃن. دل ۾ ارمان رهجي وڃي.“

نامدار بيبگ چوڻ لڳو: ”ادا سِڪن اڪيون ڏسڻ واسطي، سِڪن چٽپ چمڻ واسطي. تنهنجا ٻچا- منهنجا ٻچا- چو ته يار سڏيو اٿئي. پر يار، هلي دشمن وٽ، گهر ويٺي ته بُل نه ڏبو.“

”نه ادا نه،“ چوڻ لڳو: ”توسان چنيسر جهڙو سڀه سالار آهي. تون ان ڪالهه جو خطروئي نه ڀانه.“

ٻئي گڏجي اچن- ننگر پهلو ان وٽ.

ننگر پهلو ان ويراواهه تي لنگ ڪڍيو، تنبوءَ ۾ ستو پيو آ. ائين نٿو سمجهي ته جنگ تي آيو آهيان، يا دشمن سان وڙهڻو اٿم. اهو نٿو سوچي ته محل ۾ ستو پيو آهيان يا ڪنهن شڪار تي آيو آهيان.

سوائي سمجهي، جاڙيجو ۽ منگر پٽ دودي جو ست رنگ چوٽڙ ڌاري راند ٿا ڪن.

ننگر ۽ چنيسر جي ملاقات

اوچتو منگر جي نظر وڃي چاچي تي پئي. پر دودو ۽ چنيسر شڪل ۾ ٻئي هڪجهڙا هئا. منگر ڀلجي پيو.

سوچيائين- ”شايد بابو ٿو اسان جي چاچ تي اچي.

پر هي چنيسر هو، دودو نه هو.

منگر يارن سان ڳالهائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

وڃيو ولهن جو واهرو، منهنجي ابل آڏو آ

ابل تنهنجو ڪٻڙهه ۾، هي آئي چڙهيو چنيسر راءِ

ستا آئي جاڳ تون، تنهنجو ابل آڏو آ

ستو اڏيو نند مان، ساري حضرت شاهه
 ميرن رندي پاڻ ۾، لنگهيو پهر سوا
 ”ننگر لڳي مهل جنگ جي، مون سان پيو ٿيو نه پاءُ
 ”راج مهلبو ڇڏيو، وڌري ٿيا توڻان
 ”مريم مهڻا ٿي ڏنا، ساڙي وڌئين ساهه
 ”پوءِ نار چيو هن نر کي: ”آءُ پيڻ، چنيسر پاءُ“
 ”ڇوڏهن ورهيه دهليءَ ۾، منهنجو ٿولو ٿيو ساهه
 ”مغل هاڻي موٽيو نه ٿي، بنا پاگهيءَ ٻانهن“

هڪل ڪٿي منگر: ”منهنجو ابل آڏو آ.“

سڀني چيو: ”نه ادا نه. تنهنجو ابل ڪڙهه ۾، هي چڙهيو چنيسر راءِ.“

پهلوان اچي مليا. جهڙا رڪ جا من ڪپي ويا، ٻيا دوست هٿ ڇڏائڻ
 جي ڪوشش ڪن. هٿ ڪنڀڙ جو ملي، پر هٿ نڪتا نه.

چنيسر ماڻ سان ٿي دانهن ڏني.

پهرين ته اهڙا مليا، جو هٿ ٿي نڪتا، پر جڏهن چنيسر پاگهيءَ جو
 تالو کنيو ته ننگر پيءُ مان هٿ ڪڍي، ساري مولا کي نڪاءُ تري
 ڪڍايائينس: چنيسر پوئتي وڃي ڪريو. ننگر پهلوان کيس جواب ڏئي،
 فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

تونرو سونهن منڏين، ڏڏ سونهن منجهه لات
 جو ڪاهي پوندو ڪنڊ ۾، ڇڙي پيءُ ڏاڏي جي وات
 ٿري وڃ پٽ لوهاريءَ جا، منهنجي اکين جي مهندان
 ڏئي لت ڇڏن تي، چيري ڪڍئين نه ساهه
 پيءُ چاڙهي آ پانهجو، جنهن کي آڇين لهر ماءُ
 ست زهون ٿي سينگ کي، جيڪا ڪاهي ٿي ساوچي ڪاهه
 پو پورو آڇ پٺاڻ کي، منجهه سندن گهوڙين گاهه

ننگر نامدار بيگ ۾ گهور وڌي. ڏٺو نامدار بيگ نه پهلو ان بگڙي پيو.
سو هو چنيسر سان گالهائي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

چ-ريا چنيسر س-ومرا، ت-و ڪهڙا ڪ-م ڪيا
پُٺ، ڀائٽيو ڏسي تنهنجو، س-ڙي ٿو منهنجو سامه
اوهين پ-رچو پاڻ ۾، ڪ-ري خ-ير خدا
۽ وري وڃو وڳه، تي، آءٌ واري وڃان بتشاه.

چنيسر ننگر کي ڏسي چوڻ لڳو: ”پرچي هاڻي ئي هوان. پر بادشاه
چوندو بي وفا هو، وفادار نه هو. سڀاڻي رڳو تلوار کڻي پنجاه جوانن
سان آلادين بادشاه جي تنبوءَ تي اچجانء. پاڻ به پرچي پونداسون ۽
بادشاه به ورائي ڇڏينداسون.“

رات جا چار پهر گذريا.

سج اُڀريو.

ننگر پنجاه جوان سان ڪري تنبوءَ ڏي روانو ٿيو.

اڳيان صوبو ميس.

پڇيائين: ”ڪير آهين؟“

چيائون: ”آلادين جو وزير آهي. سو گهوڙي تي چڙهي شڪار تي
ٿو وڃي.“

سوچيائين- ”هن سان گالهائيان. من گاله. ٺهي پوي ۽ جهيڙو ٿري.“

سو سندس سلام ڪري.

وزير سلام نه وٺي.

هو سو گهوڙن سان، ننگر وٽ ڪل پنجاه جوان. پهلو ان کيس هڪل
ڪري. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

تڻديءَ تڪم-ر جا، تمر ڏينهن ٿيئي پورا
 بانور ڪيو ٿي بچڙو، لاهي ڇڏيئين واڌ
 پر وڃان ٿو وڪيل ٿيو، من ابل ڪري پرچاءُ
 پر جي پٽيل پرتو ڪينڪي، ٿيو جهيڙي جو وڌاءُ
 نه آءُ جنگ جانيزا ڪوڙيان، ۽ ڳوڏا وهان ڳاهه
 سڀ سانهه، ويڙهائين سومرا، بيارت جا وڳهه وهان واه
 اتي داهوڙي ديمن مان، تمر تنهنجي مٿي ايندوس
 سڀي تنهنجي ڪاٿي، ڪٿي نيمڙي ٽنگيندوس

پهلوان هڪل ڪري، اک جي گهور وڌي، هو تمر، سو گهوڙي سان
 ڀڄي ويو ۽ سڀني کي چيائين: ”اهي نالي ننگر، پر اٿو دودو، ليڪڻو ڪري.“

ننگر ۽ منگر صلح لاءِ آلادين وٽ وڃن ٿا

ننگر پهلوان آلادين بادشاهه جي وڏي چورنگ تي آيو آ.

نوڪر ويٺو آ. چيائينس: ”آلادين بادشاهه کي چئ ته سومرا آيا آهن.
 ڪجهه ڳالهائيندا.“

ان وچ ۾ چئيسر به آيو. آلادين جي تنبوءَ ۾ ويو.

آلادين پڇيس: ”ڪر خبر، ڪهڙو سمو، ڪهڙو صوبو، ڪهڙو سومرو آيو آ؟“

چئيسر ورائيو: ”نه سمو، نه ڪو صوبو ۽ نه سومرو.“

”ڪير آهن؟“

”ٻه دايا چوڪر آيا آهن.“

دودي چواڻي موڪليو هو ته آلادين بادشاهه لاءِ اسان جا دايا به گهڙا آهن.

آلادين کي اها ڳالهه ياد آئي. خيال ڪيائين- ”هي چئي ته دايا آهن.

هو سومرا سڏائين. ائين نه ٿئي، جو پنهنجن سان پرچاءُ ڪري، ماڳهن

مون کي نقصان رسائي!“

آلادين گهرايئس، آء چنيسر آء
چوڪر آيا به چٽا، ٿا ڪوٺائين تنهنجو وياءُ
پُرس نه ڪرين ٻڌرا، تنهن آلادين اڳيان
”تون چئي ويو هئين هي دايا آهن. هي نه سورا ٿا سڏائين.“

چنيسر اچڻ سان ڳالهه ڪري. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

چوڙهي چنيسر آيو، آلادين اڳيان
آءُ سورنهن نه مڱيس، ڪاٿئون ٿيڙم ويا
ڪين ٻڌو هوم ڪنن سان، ڪو مٺي پڙهيو نڪاح
هي اڃا سرندي آيا، چوڪرن سڪو وڃي ساءِ
ڏسي ديمون (۱) دهلي ويا، ۽ ڪوٺائين منهنجو ويا

”دايا آهن. لشڪر گهڻو ڏسي ٻڌا آهن ۽ مون ۾ لڪن ٿا. آلادين
بادشاهه، اهي دايا اسان جو ڪم ڪندا آهن. تنهن ۾ گهرائين، تنهن ۾
ڀڳ مون کي ڏيندا، سڱ توکي ڏيندا.“

هو چوڻ لڳو: ”نه ادا نه.“

آلادين بادشاهه پنجاهه دائي تي پنج سو لشڪر تيار ڪري. فقير بيت
جو بيان ڪري ٻڌائي:

پنج سو پنڌائين جا، ڪٽي سانڀاهيا سلطان
تازي چوڙهون ٽڪڙا، ڪڏائون ٿي ڪيڪان
ڏيو ڊاڪ داين ڪي، ڀلي چيني دودو ڄام

چنيسر پڇيس: ”سائين ڪهڻا دايا، ڪهڻا توهان جا سڀاه.“

”پنجاهه دايا، پنج سو اسان جو سڀاه.“

”هڪو نه ٻيو، ڏهون. چو؟“

”سورن جا دايا آهن. متان پهلو ان هجن.“

”جي سومرن جي دايڻ کي ڄاڻي (۱) پهلوان ٿو سمجهين، ته مون کان
پنج مٿان پنج سو ٿي گهر نه ٿي وڃي.“

”ها، ڀلا ڪر نصيحت.“

چنيسر چوڻ لڳو:

اسين دايا چئون ان کي، جي گڏ ٿا ڪر پيئن
پنج سو پٺاڻن جا، تنهنجا ويڙا تان نه ورن
دايا ڏيندءِ ڊاگ ڊهليءَ کي، ديگهيون سڀ ڊاگن

چنيسر کي آلادين بادشاه چوڻ لڳو: ”هونء چئين ٿو دايا آهن. هونء
چئين ٿو پنج سو کي ڊاگيندا.“

”صاحب، سومرن جا دايا آهن، تنهنجي وڪيل وزير سان به نه ٺهندء.
اندر گهراء، منهن سان مڱ (۲) گهر ته ملئي.“

اها ڪلهه ٻڌي آلادين بادشاه پنهنجي درٻار کي چوڻ لڳو: ”ٻه اندر
چڏ، ٻيا ٻاهر جهل.“

ننگر پهلوان، منگر پهلوان وڪ ڪٽي. ٻويان جاني يار هئا تن اوهيرو
ٻڌو. پنجاه جوانن سان اچي گوڏو ڪلم تي پڳئين. پهلوان ترار جي
ڪرڙي ۾ هٿ وجهي ويٺو آ.

آلادين بادشاه جو صوبو، مانڌن، سو آني ڪنهن فيصلي آچار کان سواءِ،
ننگر کان سڱ جي گهر ڪري، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ويهي ڪچهريءَ وچ ۾، ڪيو مانڌن هي ڳالها
آءُ ته آلادين جو، ڪڏهن انهي (۳) ٿي ايندوس
ديمون وڳه، ڪوٽ جي، اچي ويجهيون ڦيريندوس
سوا لک مان سوري نڪري ٿي نئيندوس.

انگر ڏٺو- فيصلو نه ٿيو. جنگ ٿي.

(۱) سڄي پڇي، (۲) ها گهيء جو سڱ (۳) ڪوٽ جو ساڻي

ننگر کيس جواب ڏئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

چڱتاپت تون چـربا، اولو نه گـالـهـاءِ
آڏو آلادين جي، ڪر نه ويڻ وڏا
ولهيون نه پائجان سومريون، تن جا ٿي والي وڳهه جهل
خبر پوندءِ دودل راءِ کي، ٻُھ سان پرائيندءِ ڪل

آلادين ٻاگهيءَ جي ٻانهن گهري

آلادين بادشاهه لڳو چنيسر کي ڏسڻ.

چنيسر چيس: ”نون گهر ته سڱ مائي، تنهنجي وڪيل وزير کي نه ملندو.“

آلادين بادشاهه، ننگر بهلوان کان سڱ جي گهر ڪري، ننگر کيس خواب ڏئي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ويهي ڪچهريءَ وڃ ۾، ڪيو ننگر نر گـالـهـاءِ
پاڻي جي هڃي پـاڻـي، منهنجي مُنگر کي پڙاءِ
جيڪا دهليءَ ۾ ٿئي دادلي، مون کي مرڪي موڙ ٻڙاءِ
تون سالو دودو پيڻيو، اهڙا جوڙ جـگـا
مغل تڏهن ماندو ٿيندين، جڏهن ڪسي وينداسونءِ
تنهنجون سڀئي ٻانهن ياريون (۱) پڙڻيان، ڪريان پورو هي به پنجاهه

هان ئي آلادين بادشاهه ڳالهه ٻڌي، ننگر بهلوان تي بچ ڪرائي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

چاهه رکي چورنگ جو، بچ ڪري بـتـشـاهـه
اهي ڪو جو آڻي وٺي، هن ننگر نينگر ڪري
تهتان (۲) تنهن کي ٽڪ (۳) ڪري، کڻي واريوس وڳهه ڏي

اها جا بچ ڪيائين، سو جيترو به لشڪر تنبوءَ ۾ ويٺو هو، سو ٻاهر نڪري ويو ۽ ٻين کي چوڻ لڳو: ”سورا آيا آهن، اچو ته وڙهون.“

(۱) ٻانهن پهريل، (۲) جهت پٽ، لحظي ۾، (۳) ٻه اڌ ڪري.

منگر بهاولان، جو ٻڌو ته بادشاه اسان تي ٻچ ڪئي آ، سو تنبوءَ جي
فبات ڪئي ڏسي ته لشڪر ائين ٿو وسي، جيئن وڏڙو مينهن وسي.

لشڪر جو وسڻ ڪٿي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

لڪ لڙيا لڪنوءَ جا، لڪ آلتا-يا اوه-ڙا
پ-ورب جيئن ٻاٽي پيا، جيئن واکا وري واءِ
ڪڏڏين ڪيهرشينهن جيئن، جيئن هرڻ ڪاٺي لاه
چ-و طرف چ-ورنگ ڪي، ڦ-ري ويا ا-راءِ

منگر بهاولان لشڪر ڏسي، منگر کي چوڻ لڳو: ”پاڻ اٿي ۾ لوڻ رانر
آهيون، ها، هل ته پاڻ نڪري پنهنجي تنبوءَ ۾ هلون.“ فقير بيت جو
بيان ڪري ٻڌائي:

منگر چو هو منگر ڪي، منهنجا اڌل اوري آءُ
ڊوهي مارايا ڊوه سان، آئي من هنڌان
جتي لڪ لڙندا پتشاءَ جا، آئي پنجاهَ ٺاهي جا
ٻچ ته ڪا پيڻ لهن، مٿان ٻچن نه ٿئي جا

منگر بهاولان اها ڳالهه ٻڌي، جواب ڏئي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

مٿان منگر ماندو ٿيڻ، منهنجو ٿي حامي حضرت شاه
تو لڪي لشڪر آ، مون ليکي آه لنب گاه
ڏيوڻ ڪند ڪنڌار ڪي، ٻچ واري لولي نه ڏني ماءُ
آءُ چارا چورنگ ۾ ڪريان، جنه-ور (۱) هٿان جاءِ
لاهيان لاڳ لکن جو، وڙهان چلين ساڻ چڱير
اڃان به ولهن جو واعدو، منهنجو اڀل ٻوٽو آ
هجن وڃر (۲) ورهين جا، ته به ڇڏي نه هين هنڌان

اها ڳالهه ٻڌي، منگر منگر کي چوڻ لڳو: ”گهورو گهوري، هن ترار
بادشاه کي ماري وجهه لشڪر چهار مثل ٺاڙين سان ٻچي ويندو.“

منگر پهلووان ترار کړی، پټو کاذو آ.

چنیسر اچي اره (۱) پر لگس.

واریل ټک جهلي ویو.

بي وار کیائین.

وري د بیو چنیسر اچي اره پر لگس.

منگر پهلووان عقل کړی: "منگر، دشمن ټو بچان. دشمن اټی. ماڼي

اهڅي ترار و، خو پنهان مان، بادشاه مان ۽ تخت مان وچي زلم

پر چک وجهي."

منگر پهلووان چوڼ لگو: "نه ادا، پټ جي هټان پي ۽ سري پوي، محشر

موچارو نه ټی."

اها کاله، پډي، منگر جي اکین مان پائی وهي پوي. چاچي کي دؤرابو

ډی. فقر بیت جو بیان کړي پډائی:

منگر کوڅوڅا کازیا، ډنډا چنیه-سر راء

ته کابل کوڼو پنهنجا، ټو کهائي کها (۲)

جنهن جا آندا ډیون آډما، سڙیو وچي ټو سام

هول (۳) کنگول ټو وجهي، پائي زره سندا چولا

پډي کتاریون کانپون، پائي سونهري سروپا

اچي بگڙیو دیو جو واه، سو جهلیو نه اچي کنهن جاء

جنهن حي موزن جي مهمیز جا، بیا گلن پر غوغاء

دوڙي هیائین لت منجي کي، ته وچي بادهوڙیو بتشام

آیا لک، لڙي پگا، ډچي خوف چنیسر راء

منگر کیائین کوڙي پر، ننگر پاکر ډانهن

وڼي آیو آه پاهنجا، اچي وډوډهي وډراواه

اها! هو تنبو اوهان جا، ۽ هي اټو جنگ جي جاء

چنيسر بگڙي پيو.

منگر ڪوڙي ۾ ڪيائين. منگر پاڪر ۾. اچي سندن تنبوءَ تي ڇڏيائين.
 ”منگر بهلوان، اهو لشڪر. هو تنبو. هوءَ جنگ جي جاء.“

پويان آلادين بادشاهه کي چنڊي ڦوڪي ويهاريو اٿن.

چنيسر موٽي اچي آلادين بادشاهه کي سلام ڪيو. بادشاهه سلام نه ورتو.
 ”ڇوڪر بچائي آئين. مڻا ڪري وٺي وئين.“

”اي بادشاهه شهنشاهه، توکي خبر آهي. جنهن ڇوڪر ترار ٿي ڪڍي، سو زالي منگر پٽ منهنجو. جنهن مون سان جواب ٿي ڪيا، سو زالي منگر پٽ دودي جو. هو چوڏهين ورهين جي ڄمار ۽ هو يارنهن ورهين جي ڄمار.“ ٻانهن کان وٺي چوڻ لڳس: ”ڇڏيان ها ته ائين سير ڪئي وٺي ها، جهڙو تڪو ڪنڀر ڇڪ تان ٽانو لاهي. تنهنجو لشڪر ائين وڙهي ها، ڄڻ ٻڌن گهوڙن تي چڙهيل آهي. سير جو ٿورو اٿئي. ڪڍي ڪري ڏنائمان ميدان ۾، جنهن کان ڪپئي تنهن کان ماراء...“

”رڻ ۾ راڻو منڊيو گهوڙن ۽ گهوٽن“

آلادين بادشاهه سان هونءَ ته پيو به لشڪر گهڻو هو. پر انهن ۾ هڪڙا نو لک شڪارين جا به هئا.

پهريان پهريان جنگ شڪاريءَ کي ملي آ. شڪاري جنگ جي تياري ڪري، بارود وٺي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

پهريون سچ لڏيا، تنهن شڪاريءَ سامان

ٻي. ٻارنهن سو بگي ملي، گڏين جا گهمسان

اچي لتو ريل منهن تي، بيٺو روپاه (۱) ڪري الغار

نو لک شڪاري جنگ جي ميدان ۾ لهي ويا. لهڻ سان پير جو ڏونڪو هڻن. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

(۱) روپا ماڙي، سورن جو محل.

رات وهاسي ڏينهن ٿيو، آڀي-ريو تيارو
 غوث بهاولحق جو، ٿا نر هٿن نـعـرو
 پيڪي پير دهليءَ جي، لڳو شڪاري نـغـارو
 ڇپر (۱) ٿو ڏان ڏان ڪري، هلي آءُ ننگر تون آءُ
 ساوا پيلا گلاب جا، ٻڌا جهڙ جهنڊين
 گاڏي گڏيا اچي گرڙڙا، تاء رکيا توپن
 گل ميخون گاڏيءَ تي، بيٺا جوان جڙين
 تلوارين لاه وڏا ڏنا، بس نه بندوقون ڪن
 ماڪڙ وانگي مينهن اٿيو، اچيو ڪان ڪرن
 ڀر رڻ ۾ راڻو منڊيو، ڪه-وڙن ۽ گه-وڙن

جنگ وڌندي وڃي. سسيون ڌڙ کان ڌار ٿين. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

وڙهيا ڪٿارين ڪاٺين، ٻڙڇيون ڀال هٿن
 مردن مٿان رُڪ جون، تاء تاراڙيون ڪن
 مـر سـي مـائـن چائيا، جيڪي اورانگهيو به اچن
 ڌڙ تنهن جا ڌوڙ ۾، سڀ لهننگ (۲) ٿا ليٽن
 عضبا (۳) آمرائين جا، لوهو (۴) منجه لڙهن
 ڪنهن خفيفن جا، واکي سان وچن
 سٿريون وجهن ٿا سومرا، جيئن لنڊ جو گاه لٿن
 رُڪ پيا هٿ ۾، جهانگي جهنگ هٿن
 ’هڻ-وڙه‘ وائي وات ۾، سي ٻي نا ٻولي ڪن
 ننگر پالڪيون پرزا ڪري، وڃي هول پڳا هائين
 پٽ پڳين پورن جو، ڪريو ڪڪاڪهون ڪن
 سسيون شڪارين جون، ٿيون ڪلر منجه ڪرن
 ننگر سنڌيءَ جنگ کان، پيا توپ توپ ڪن

(۱) نغارو، (۲) جوڏا، (۳) عضوا، (۴) لوهو، لھو، رت.

هيٺان جنگ ننگ جي، مٿان مينهن ٻڌو ڪارو
 بگن بر وسايا، ڪونجون قطارون ڪن
 نائين ڏينهن نڌان ٿيو، رڻ ڀڳت ۽ راوڻ
 هڪڙا ٽري ڇڏيائون ڌوڙ، ٻين جا ناري (۱) ڏس پون

ننگر پهلوان نَوَ لک چٽ ڪري، آڻ ڏهاڙا سامه ڀٽي، خط لکيو:
 ”اي شهنشاه بادشاه، لهي آ جنگ جي ميدان ۾، غريب نه ماراء.“
 واه ننگر واه، اهو ڪونه ڇڏيس، جو واپس ٿي، ٻوٽي لاه خبر ٻڌائي.
 هاڻي ڪير چڙهي؟

”سائين ڏهه لک آهن، نون لکن فتح نه ڪئي؟“

”ٻوڙ ڪير فتح ڪندو؟“

”هڪوڻ ني ٻين هجي.“

”شيديءَ جو لشڪر ارڙهن لک آ، شيدي پاڻ به پهلوان آ.“

”اهو ٻين تي لشڪر موڪليو، اهو فتح ڪندو.“ بادشاه شيديءَ کي
 گهرائي، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

راهب، صاحب، ٽاپرو، سنباهيا سلطان
 تازي چوڙينون تڪڙا، ڪڏيئون ٿي ڪيڪان
 پڇن ٿا دربان ڪان، ڪٿي بانڪو برخوردار
 ڪاٺي سٽو آ خومچا، آهي شيدي منجهه آرام
 سڀاڻي صبح جو، ڪندو سلطاني سلام

گالهه، ڪيائون آلائين سان ته ”شيدي آرامي آهي، سڀاڻي اچجو.“

”نه، وڃو! هاڻي ئي وٺي اچوس!“

”اسان کي آرام ناهي، اسان کي اُن نٿو وٺي، اسان کي تخت نٿو

وئي. تون ستو ٿو نندون ڪرين. چڙهه ننگر تي!“ آلادين شيدي کي
حڪم ڏنو.

اِنا ڳالهه ٻڌي شيدي، بانور ڪري- بادشاه سان ڳالهائي- فقير بيت
جو بيان ڪري ٻڌائي:

ننگر ماءُ ٽنن تي، ٿو وهي ڪير مهان
مسرتي ناهي منهن تي، چوئن سان ڏاڍو چاه
آءُ چڙهان وڳهه ڪوٽ تي، جيت دودو ديم سان

”مون کي موڪل ڏي ته چڙهان وڳهه ڪوٽ تي. دودو ماري، ڏيه
تان ڏولائو ٿي لاهي اچان.“

آلادين چوڻ لڳس: ”ننگر ماريه ته ڏهه دودا ماريه.“

آني چنيسر به ويٺو هو. سو شيديءَ سان ڳالهائي:

شيدي پٽ شنگور جا، اولو نه ڳالهه
آڏو آلادين جي، ڪر نه ويڻ وڏا

شيدي جواب ڏئي:

”نون ٿلها ٿو ڦٽڪين گهڻو، آءُ ٻچان نه تنهنجي ڀاء
تون به وڃين پيڙو ٿي ننگر سان، سڀان چڙهي ويڙهيان وير اواه.

”تون به پنهنجي پٽ سان وڃي پيڙو ٿي. جنگ جي ميدان ۾ پائهي
خبر هوندي.“

شيدي تياري ڪري، جنگ جي ميدان تي پهچي. فقير بيت جو بيان
ڪري ٻڌائي:

رات وهامي ڏينهن ٿيو، اڀريو سو تـارو
غوث بهاولحق جو، ٿا نر هـڻن نـعرو
پڪي پير دهليءَ جي، لڳو شهيدِيءَ نـغارو

ڌڄر ٿو ڌان ڌان ڪري، هلي آءُ ننگر تون آءُ
 ننگر چڙهيو هو ديم سان، ساري حضرت شاهه
 ساوا ٻيلا گلاب جا، ٻڌا جهڙ جهنڊين
 گاڏي گاڏيا گرزڙا، تان رکيا توپن
 گل ميخون گاڏين کي، بيٺا جوان جهڙين
 تلوارين لاهه وڏا ڏنا، بس نه بندوون ڪن
 ڪارا بين ڪهڪيا، دوناليون دهڪن
 ماکڙ وانگي مينهن ٿيو، (اهي) اچيو ڪان ڪرن
 رڻ ۾ راتو منڊيو، (ير) گهوڙن ۽ گهوٽن
 جنگ شروع ٿي ويئي آ-

فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

وڙهيا ڪٿارين ڪاٺين، ٿا بڙچين پال هڻن
 مردن مٿان رک جون، تاء تارون ڪن
 مر سي مائون ڄاڻيا، جي اورانگهيو به اچن
 ڌڙ جنين جا ڌوڙ ۾، سڀ لهنڱ ٿا لپتن
 عضبا امرائن جا، لوهو منجهه لڙهن
 ڪنهن ڪنهن خفيون جا، واکي ساڻ وڃن
 سانھ ڪريو پون سومرا، جهليو پهتا پتون
 هوڏانهن سترين وجهن ٿا سومرا، جيئن لنب جو گاه لٿن
 ننگر پالڪيون ٻرزا ڪري، وڃي هول پڳا هائين
 پوءِ پڳڻيون پورين جو، ڪريو ڪاڪيهون ڪن
 ”هڻ-وڙهه“ وائي وات ۾، ٻي نا ٻولي ڪن
 اڃان به ديم وائي وات ۾، دودو دودو ڪن
 تيرنهن ڏينهن ترار سان، ڪيو مقابلو مردن
 چوڏهين ڏينهن چوڏان ۾، ڪي ڪي ديمون پيون دونڪن
 پندرهن ڏينهن شعاع ٿيو، وڃي سج ڏٺو مردن
 شيدي بچو هو چهن سان، ۽ ننگر ساڻ نون

شيديءَ جي ارڙهن لکن مان، ڇهه سِپاهي بچيا، ننگر جي نون لکن سان
نَوَ سِپاهي بچيا.

ننگر وڌيڪ لشڪر لاءِ خط لکيا.

ننگر کي لشڪر ملي.

اٺ ڏهاڙا ساه پتي، وري خط لکيائين: ”اي آلا دين بادشاهه! غريبان واڌ
نه ماراء.“

بادشاه خط پڙهيو.

هنبس خان ۽ ننگر جي جنگ

ڪنهن کي تيار ڪيو اٿس؟

هنبس نالي پٺاڻ آ. سو به نوڊن لکين جو صوبو. پهلوان آهي.

ٻنهي وٽ هڪجهڙو لشڪر آ.

هوڏانهن ننگر پهلوان آ. هوڏانهن هنبس پهلوان آ.

ٻنهي مردن جو مقابلو ٿئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

وڙهيا ڪتارين ڪاٺين، ٿا بڙڇيون پال هڻن

مڙدن مٿان رُڪ جون، (ٿيون) ناءِ تراريون ڪن

گهوڙا پاليل تن جا، اچي ڊوڙي-و ڌڪ هڻن

هنڀو سنگتون سامهون، گه-وڙي پيٽ لڪن

”هڻ-وڙه“ وائي وات ۾، ٻي نا ٻولي ڪن

آيا يار ننگر جا، ٿا روئ-ن رت ڦڙا

ننگر: هي پلتي باز پٺاڻ آ، هن جنگ (۱) سان ناهي جاء

سڀ ماريندو سومرا، ۽ ڪنڌ مڙن ڏي لهندا

سومرن کي ٿو وارو ملي. پر هو ڇاڻا ڪن- گهوڙي جي پيٽ هيٺان

(۱) بهادر، پهلوان.

لکيو وڃن. کلهن تان ٿيو وڃن. سپر جي هيٺيان ويهيو رهن. ڏک
گساڻو وڃن.

هنبس کي ٿو وارو اچي - سوسرن جو سر ائين کنيو ٿو وڃي، جيئن
ڏکو ڪنڀر چڪ نان ٿاڻو لاهي وٺي،
هاڻي هيڏانهن واه واه ننگر جي آ.
هوڏانهن واه واه هنبس جي آ.

ننگر ڏٺو ته ڏسان ته هنبس ڪٿي آ. ننگر جو دوست سواڻي سمون
روانو ٿئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

سواڻي (۱) گهوڙو ڪاهيو، ساري حاضرت شاهه
داهه رڙي ديهن مان، اچي هنبس لڌائين
هنبس چيو پيلوان کي، هاڻي تون نه جهڪاء
اهو پيلائي اچي ٿو پهڪندو، پئي ٿو ڪونه سماءُ
پاي نه مڙد اچي ٿو پهڪندو، پئي سانهن جو به سماءُ
چڙهي وڙهي ٿي باز سان، جنهن جو حامي حضرت شاهه
اٿي يارنهن ڏک ترار جا، لڳا سواڻي مٿي ڏانهن
سواڻي آهي هٽيو، هٽي آيو نيري ڏانهن
هنبس چيو هسوار کي، ترسي گهوڙو ڪاهه
پهڪندي پٺيان نه پوان، لولي ڏني نه ماءُ

دارنهن ڏک ترار جا سواڻي سمي کي لڳا آهن. سواڻي پوئتي هٽي آيو
آ. هنبس کي ڪجهه نه ٿيو آ.

”پڇي آ ننگر، لڙائي بند ڪر ننگر. نير ڪمان جي لڙائي ڪنداسون.
ڏک هٿن ٿي نٿا ڏين. نلوار جي لڙائي مان کٽيو نه کائبو.“

ننگر چيو: ”پاڙي ٿي هٿان. ائين ڪڙم نه، لڄائبو. مڙدائي صلاح ٿو
ڏيانو. ائين ڪيو.“

ننگر يارن کي صلاح ڏئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ننگر تن -ارن کي، ڏيوي نيڪ صلاح
دو دستيون دانهن ڪي، وڃي هٿن (۱) منجهه هڻو
م-ر پرزا ٿين پاڻ ۾، ۽ گهوڙي سوار م-رن

”گهوڙي تي ڌڪ هنيو، لکيو ٿا وڃن. ٻنهي هٿن سان، تلوار جهلي،
هڻو گهوڙي مان، سنجن مان ۽ سوار مان جيئن زمين ۾ وڃي چڪ
وڃهي.“ اها ڳالهه منظور ڪيائون.

ننگر خان جنگ بند نه ڪئي.

ماڻهن چيو منگر کي: ”پٺاڻ ڌڪ نٿو هڻڻ ڏئي. ننگر کي موڪليون.“
منگر چيو: ”ادا ٻيهه، آءٌ پاڳ آزمايان. پوءِ ٿا ننگر سان احوال ڪيون.“
سو منگر پهلو انهنس جي سامهون ٿئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

منگر ڪاهيو گهوڙو، ساري حضرت شاه
داهوڙي ديمن مان، اچي هٿيس لڏائين
هنيس چيو پهلوان کي، هاڻي نون به جهڪاء
اهو آهي منگر سومرو، وڳهه جو ورڍام
پلي مڙد وڙهن ميدان ۾، پٺي ساننهن جو به سماء
هن پڻ وس وڌا ڪيا، وڃي باشو بغل منجهان
ارڙهن ڌڪ تـرار جا، لڳيا منگر مٿي ڏانهن
پر ٽڪر ٿريو ڪينڪي، پٺي جبل ڪـونه سماء

جڏهن ننگر ڏٺو ته منگر ڪونهي، سو ڳولا شروع ڪيائين.

ننگر، وڙهندو به اچي ٿو ۽ منگر کي ڳوليندو به ٿو اچي. فقير بيت
جو بيان ڪري ٻڌائي:

(۱) گهوڙي جي سنج جو نالو.

لائي جنگ ڏکڻ کان، اوڀر ڏي آيو
 لائي جنگ اوڀر کان، اتر ڏي آيو
 لائي جنگ اتر کان، اولهه ڏي آيو
 چوٽ-رف چوڌار ه، اچي مڳ (۱) ٻڌو مارو
 ڪڙڪو پيو ڪهر ه، ۽ لهر ٻڌو لوڏو

منگر ه هٽيس وڙهيا پئي، جو مٿان ننگر آيو. اتي ڪو چنيسر به بيٺو
 هو. سو چنيسر ڏسي ننگر کي هڪل ڪري.

”اڃا به هٽيس“ جيئرو آ!

ماريو مرد ميدان ه، جنهن ٿي ويڙهيو ويرواه!

اها جا گاله، ٻڌي پٺاڻ، سو تڪبر ڪري. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

مون جيڏو مون سرتو، مون کي ماري ڪير
 ماري هنن سومرن جا، آڏ ڍونڍ ڪندوسين ڍير
 چڙهندس وگهه ڪوٽ تي، جتي دودو ديمن سان

”هڪڙو ماري چڏيو اٿم. ٻيو ماريو ويٺو آهيان. ننگر کي ماري جڏهن
 دودو ماريٺندس. تڏهن خبر پونده چنيسرا“

”بناهتيار“ چنيسر هڪل ڪئي. ”ننگر پهلوآن، تلوار ڦٽي ڪرا مار ته
 واه واه ٿئي!“

ننگر پهلوآن تلوار ڦٽي ڪري. هٽيس کي هوڪاري. ٻنهي جو مقابلو
 ٿئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

چڙي وڙهي ٿي باز سان، جنهن جو حامي حضرت شاه
 هن پڻ وس وڌا ڪيا، هن لڏڻ ڏنا ٿي لاه
 اچي چنبو وڌائينس چوڙ ه، ٿيوس اسر ڏانهن الله
 ٻچ-اڙي پرزا ڪري، جيئن ڏوهي ڏوڻي ڪڇڙا

وٺ ڀاڻيڇو پنهنجو جنهن ٿي ويڙهيو ويڙاهه
ادا ڪئي وڃ خان ڪئن تي، تنهن آلادين اڳيان
هنس سان نلوار هئي.

ننگر هي هتيار هو.

هو ترار ڪئي وار ٿو ڪري. هي پير ٻڌي ٽپ ٿو ڏئي. ٻه چار وڪون
چڙهيو ٿو وڃي. هن پاسي. ٽپ ڏيندي ڏيندي ان ڪارائيءَ ۾ هٿ
پيس، جنهن ۾ ترار هئي. هنس ڪئي ائين زمين تي ورايائين جيئن ڪتي
ڪٽ تي ڪپڙي کي چاڙهي، ستي ۽ ماري. وٺي جو اڇلايائينس ته
پالڪيءَ ۾ وڃي پيو.

ڪٺ ڀاڻيڇو پنهنجو، جنهن ويڙهيو ٿي ويڙاهه
ڪئي وڃ خان ڪئن تي، تنهن آلادين اڳيان
هڪڙا ماري، ٻيا ڀڳا.

نامدار بيگ جي جنگ

ننگر پهلوان پنهنجي تنبوءَ تي موٽي آيو آ.
هنس پٺاڻ نامدار نذر بيگ جو ڀاڻيڇو هو. تنهنڪري ان جي مارجي
وڃڻ کان پوءِ هتان نامدار نذر بيگ پاڻ تيار ٿيو آ. ڀاڻيڇي جي ڏک
۽ ڪاوڙ ۾ جنگ جي ميدان ۾ اچي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

ننگر جي شهادت

رات وهامي ڏينهن ٿيو، اڀريو تيارو
غوث بهاولحق جو، ٿا نر هڻن نعره
پيڪي پير دهليءَ جي، لڳو هو بهي نغارو
ڌچر ٿو ڏان ڏان ڪري، هلي آءُ ننگر تون آءُ
ننگر چڙهيو دير سان، ساري حضرت شاه
ساوا پيلا گلاب جا، ٻڌا جهڙ جهنڊن

گادي گڏيا گرزڙا، تاء رکها نـو پـن
 گل ميخون گاڏين تي، بيـنـا جـوان جـڙـين
 مردن مٿان رڪ جون، تاء تراريون ڪـن
 مـر سـي مائـن جاڏيا، جي اورانگهيو به اچن
 ڌڙ جنين جا ڌوڙ ۾، سڀ المهنڪ ٿا لـيـڻـن
 سترين وجهن ٿا سومرا، جيئن لنب جو گاه لئن
 پڙپوٽا پـونـگر جا، رو نشـي رانـد رهن
 شيشا لال شراف (۱) جا، ڪـيـڊـا ڪـلـلـن
 ننڍڙا يار ننگر جا، پيشندا پاڻ وچـن
 ”هن وڙه“ وائي وات ۾، بي نا پـولـي ڪـن
 ڪـهـلا دهلي شهر جا، ڌوڙ ڪـڳـل ڪـائـن
 ڪاڪڙ جيئن ڪاه ڪيو، پيا ’ايلي ايلي‘ (۲) ڪـن
 سانھ ڪريو پون سومرا، پا ها پـٽ پـون
 ننگر پالڪيون پرزا ڪري، وڃي هول پڳا هاڻن
 ڪڙڪو پئي ٿو ڪڪر ۾، جيئن لهر ٻڌو لوڏو
 نڪري آ مرد ميدان ۾، پئي سانھن جو به سماءُ
 ننگر نام المئه جي، مون بندي ڪڇ بچاءُ

ننگر پهلوان چوڻ لڳو: ”لشڪر به مارجي ويو. منگر به مارجي ويو.“

پٺاڻ جو لشڪر به مارجي ويو آ.

نامدار نذر بيگ چيو:

ننگر نام المئه جي، مون بندي ڪڇ بچاءُ

”پيا هڙئي ماري ڇڏي. باقي آه تنهنجي پيءُ جو يار آهيان. چاچو آهيان. مڙ مون تان.“

ننگر چوڻ لڳو: ”نه نه، منگر مارائي توتان نه مڙندس.“

(۱) شراب. (۲) علي علي.

هو چوڻ لڳو: ننگر تنهنجي مٿي نَو ويهان ڏه. ڏڪ آهن. ٻچندين
ائين ئي ڪونه. راه مولا جي سر ڏي.“

ڏنائين۔ ”ننگر مارجي ويو. پوئتي وري ويندس ته ڇاڇو چوندو ڀڳ جو
پلاند ڪري آئين!

”هاڻي ڏي سير ننگر اتي، متان ڇاڇي اڳيان مهڻي هاب ٿئين.“

چيائينس: ”نڪري آءُ ٻاهر.“

”نه ننگر پهلوآن تنهنجي اکين جو تاب نٿو جهلي سگهان.“

”پوءِ ڪيئن سير وٺندين۔ ڪيئن شهيد ڪندين.“

ٿاله به اچلي ڏنائينس. چُرو به اچلي ڏنائينس ۽ رڪ جو هول به
اچلي ڏنائينس.

ننگر پهلوآن، نذر الله نياز حسين في سبيل الله خدا ڪارڻ سير ڏنو.
ٿاله جهوليءَ ۾ رکي، هول ڪنڌ ۾ وجهي، پيرن ۾ تختي ڏئي، ست
جو ڏنائين ته سير اچي جهوليءَ ۾ پيو.

ننگر پهلوآن راهه مولا سر ڏنو.

ڪوندر ڪنڌ ورايو، آيو ڏولائو ڏيهه تي.

هاڻي نامدار بيگ جي واه واه ٿي آ ته ننگر پهلوآن کي نامدار بيگ
شهيد ڪيو آ.

ننگر پهلوآن کي ڪنهن شهيد نه ڪيو آهي.

ننگر راه مولا، في سبيل الله سير ڏنو آ.

چنيسر خط لکيا.

ننگر ۾ منگر جا لاشا موڪليائين.

ننگر ۾ منگر جا لاشا ڪڇي وڳهه در آيا.

وڳهه ڪوٽ تي دودي ۽ خلجيءَ جي جنگ

دودو تيار ڪري.

جنگ جي ميدان ۾ لهي.

هٿان صوبو چڙهي.

دودو به ڊوه سان شهيد ٿئي. فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

رات وهائي، ڏينهن ٿيو، اڀريو ٿيو ٿارو
 غوث بهاولحق جو، ٿا نر هٿن نعررو
 پيڪي پير دهليءَ جي، لڳو صوبي نغارو
 ڇڙ ٿو ڏان ڏان ڪري، هلي آءُ دودل تون آءُ
 دودل چڙهيو هو ڍارن سان، ساري حضرت شاهه
 ساوا پيلا گلاب جا، ٻڌا جهڙ جهنڊين
 گاڏي گاڏيا گرزڙا، تاب رکيا توپن
 گل ميخون گاڏين کي، بيٺا جوان جهڙين
 رک پيائنا هٿ ۾، ٿا جهانگي جهنگ هٿن
 ’ايلي-ايلي‘ (۱) وات ۾، ٻئي حسيني ڪيڏارو
 ”هٿ-وڙه“ وائي وات ۾، ٻي نا ٻولي ڪن
 پالڪيون پرزا ڪري، وڃي هول ڀڳا هاڻين
 ڪڙڪو پئي ٿو ڪپر ۾، جيئن لهر ٻڌو لوڏو
 سٿريون وجهن ٿا سومرا، جيئن لنڊ جو گاه لئن
 دودو ماريو هو ڊوه سان، (۲) آيو ڏولاڻو ڏنهن

هاڻي دودو ڇا ٿو ڪري؟ گهوڙي تي چڙهيو آ. دودي جي گهوڙي
 کي پر هئا. نڪاءَ جو ترار ٿئي ته سير صوبي جو پوئين پاسي ڪڇيو وڃي.
 پهرئين ڏينهن چنيسر وعدو ڪيو هو ته دودو مارائيندس.

دودي جي گهوڙي بيهندي هئي- ٿامي جي فرش تي.

عجيب مند مندڀو اٿئون. ٿاسي جو فرش پڪيڙيو اٿئون. هيٺان زهر جا ڀريل تير رکيا اٿئون. ۽ ان سان گڏ وري پاڻيءَ جي ڪونڊي پري رکي اٿئون.

جنهن مهل دودي جي گهوڙي صوبي نامدار بيگ جي مٿان اڏائي ته پڪ ٿيس ته پنهنجي ٿانو (۱) تي بهتي آهيان. جنگ جي ماريل آجي هئي. سو گهوڙي پاڻيءَ تي لهي پئي.

۽ تير گهوڙيءَ مان ۽ دودي مان آبار ٿي ويو.

دودو پهلو ان شهيد ٿي ويو. رڳو لشڪر بچيو.

دودي جو لاش وگهه در ڪڇي آيو آ.

ملڪان ملڪ خبر پئجي وئي ته دودو مارجي ويو.

سومريون ابڙي ڄام وٽ سام وٺڻ

دودو جڏهن جنگ تي ٿي آيو ته سامون موڪلي ويو هو. ڪنهن ڏي؟ - ابڙي ڏي.

ابڙو ۽ دودو ٻئي دوست هئا. هڪڙي ڏينهن هنن پاڻ ۾ شطرنج پئي کيڏي. ابڙي جي طرف جي ساري جڏهن دودي ماري ٿي، ته اها اگر جي ٿيڙ سان ٽپي وڃي ابڙي جي هنج ۾ ڪري. دودي چيو ته ساري ٻاهر ڪڍ ته آءُ انهيءَ کي ماريان. ابڙي جواب ڏنو ته ”جنهن منهنجي جهوليءَ ۾ لڪي اچي پنهنجو ورتي آهي، سا مون وٽ سام آهي. سير ڏيندس پر سام نه ڏيندس.“

اتي ٻئي بيگڙي آيا. تراريون چڪي ڪڍيائون. ڀاڳ فقير دودي کي چيو: ”هي تنهنجي نڌي تي مهمان آهي، تنهن کي ترار نه آڻ.“

دودي کي جنگ تي چڙهڻ مهل اها ڳالهه ياد پئي ته ”ابڙو سير ڏيندو، سام نه ڏيندو.“

سو دودي ٻاگهي ۽ ڪوٽ جون سٺ ٻيون مايون ۽ دابون اڙي ڏي
سام طور موڪلي ڏنيون.

آلائين بادشاهه چيو: ”سومرا ته سڀ ماري ڇڏيم. باقي هاڻي پنهنجي مڱ
وٺيو وڃان.“

چيائونس: ”ٻاگهي وٺي ٿي سام، اٻڙين.“

اٻڙي ۽ خلجيءَ جي جنگ.

اٻڙي کي چيائين: ”يا جنگ قبول ڪر. يا شهزادي ٻاگهيءَ جو سڱ ڏي.“

اٻڙي چيو: ”ادا جنگ قبول ڪندس، مير ڏيندس پر سام نه ڏيندس.“

سو اٻڙو سام نه ڏئي، جنگ ڪري، فقير بيت جو بيان ڪري ٻڌائي:

رات وهامي ڏينهن ٿيو، اڀريو تـاـرو

غوث بهاءُ الحق جو، ٿا نر هڻن نـعـرو

پيڪي پير دهليءَ جي، لڳو سالار خان نـغـارو

ڌچر ٿو ڏان ڏان ڪري، هلي آءُ اٻڙا تون آءُ

اٻڙو چڙهيو هو ديم سان، ساري حضـرت شاه

ساوا پيلا گلاب جا، ٻڌا جهڙ جهنڊين

گاذي گڏيا گرزڙا، تاب رکيا تـوـپـن

وڙهيا ڪتارين ڪـاـنـتـين، بـڙـچـيـون ڀال هڻن

مڙدن مٿان رُڪ جون، (ٿيون) تاءُ تراريون ڪن

مر سي مائن چائيا، جي اورانگهيو به اچن

ڌڙ جنين جا ڌوڙ ۾، سڀ لهنڪ ٿا لـيـسـن

ٻالڪيون پرزا ڪري، وڃي هول پيڳا هائين

ڀؤ پيڳئين پورن جو، ڪريو ڪاڪيهون ڪن

يارنهن ڏينهن ترار سان، ڪيو مقابلو مـڙـدن

ٻارهن ڏينهن چوگان ۾، ديمون پيون دهن

سڀڙ (۱) ۽ سالار (۲)، پوريون ڪيون پاڻ ۾

(۱) سمون سردار سڀڙ ڄام. (۲) علاوالدين جو سه سالار، سالار خان.

جنگ لڳي ٻئي آ.

لشڪر ختم ٿي ويو آ.

هوڏانهن سڀڙ آهي- ابڙي جو.

هيڏانهن سالار خان آهي- آلادين جو.

ٻئي اچي ٽڪريا آهن پاڻ ۾.

هيڏانهن هين جي ترار اٿي آ.

هوڏانهن هن جي ترار اٿي آ.

ٻنهي جا وار گڏيا آهن- ٻئي گڏ مٿا آهن.

هوڏانهن شهزادي ٻاگهي پوئتي وري آئي- ڪوٽ تي. رب کان پناهه
 گهريائين: ”يا رب العالمين، عزت بچاء!“

زمين ڦاٽي پئي. سٺ ساهيڙين سان زمين ۾ هلي وئي.

آلادين بادشاه سان باقي ڇهه سپاهي هئا. نو لک لشڪر وٺي آيو هو.
 سومرن تي. تن مان باقي ڇهه سپاهي وڃي بچيا.

هاڻي آلادين بادشاه ڪٿي آيو آ- ڪوٽ تي.

ڪوٽ تي آيو. پير تي ڏونڪو هنيائين: ”ڪو سومرو هجي ته سامهون
 ٿئي. جواب ڏئي.“

ڪو سومرو بچيل ڪونهي.

ستن ڏينهن جو جاول هو.

ڪير؟

دودي جو پٽ پونگر راڻ. جنهن کي ڄاڻي ست ڏهاڙا ٿيا آهن.

ٻانهيون ڊوڙي آيون: ”شهزادي، آلادين بادشاه لشڪر سوڌو ڪوٽ
 تي پهچي ويو آ.“

“گهڻا سپاهي آهن؟” شهزاديءَ پڇيو.

“ڇهه سپاهي آهن.”

ٻانهن کي چيائين: “مردانا ڪپڙا ڪيو. پاڻ لڙائي ڪندوسين. ڇهن سپاهين سان پاڻ لڙائي ٿيون ڪيون.

هيڏانهن هنن سڀني مردانا ڪپڙا ڪيا.

پير تي ڏونڪو هنيائون.

آلادين بادشاهه پڇا ڪئي: “سومرو ته ڪو ڇڏيو ئي ڪونه اٿس. هي ڪهڙو سومرو آهي، جو پير تي ٿو ڏونڪو هڻي؟”

چيائونس: “دودي جو پٽ پونگر راءِ، سؤ گهوڙي سان حرمين شريف ويو هو. اهو آيو آءٌ ۽ جنگ ڪندو.”

ڏٺو آلادين بادشاهه ته “ڪهڙو سومرو مٽجي ته هزار لک ماري ڇڏي. هي جو سؤ گهوڙا- اسين ڇهه سپاهي- ڇا ڪنداسين؟

چيائين: “جنگ جي دعويٰ ڇڏيو.”

“ڇو ڇڏيون؟”

“سومرين سان ويهي ڪچهري ڪانه ڪيم. هاڻي مون جنگ هاري.”

دروازي تي لکيائين: “سومرين لاءِ هيترو لشڪر وٺي آيس- هيتري فوج وٺي آيس. هيتري بادشاهي وٺي آيس. فتح ڪانه ڪيم.”

آلادين دودي جي ٽنگيل، رت ۾ رڱيل ستن هيٺان ست پيرا آيو ويو.

“پلا ڪو سومرو وٺي نه اچو. ڪچهري ته ڪيائس.”

ٻانهي ستن ڏينهن جو جاول پونگر راءِ، رڪ جي ٻنڌن ۾ ٻڌي، سوني ٽالهه ۾ کڻي آئي آهي.

“هي پونگر راءِ آهي.”

ڏسي، آلادين چوڻ لڳو: ”هتي ڇاهي؟ مون هار ڪري لڪي آهي۔
 سا به هين جي اڳيان!“

”مون جنگ هاري. هاڻي ته لڪجي ويو. عهد ٿي ويو.“

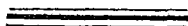
آئي ستن ڏينهن جي ڄاول پونگر راءِ اهڙو آرس پڳو، جو رڪ جو
 ٻنڌ ٿئي پيو ۽ سوني ٿالهه مان سندس ڪڙيون چڙهي پيون.

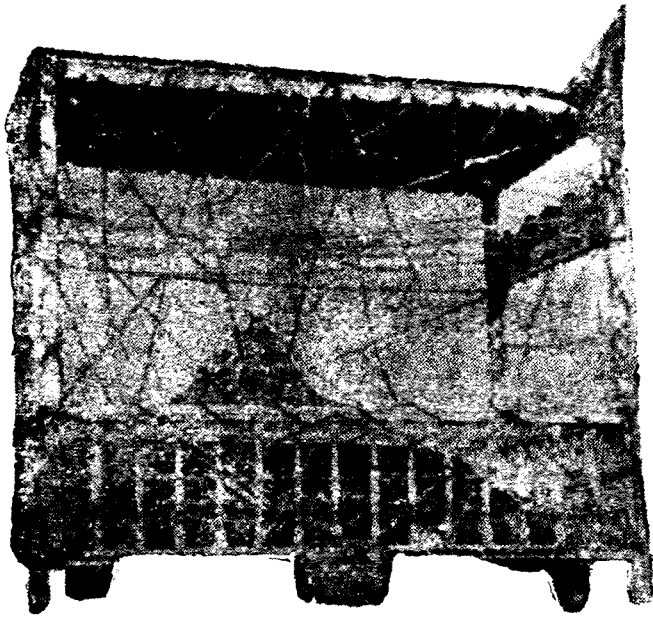
آلادين چوڻ لڳو:

”برابر مڃو خون آهي. دشمن کي ڏسڻ سان ئي ڏورا چڙهي ٻيا اٿس ۽
 سوني ٿالهه مان ڪڙيون چڙهي پيون اٿس.“

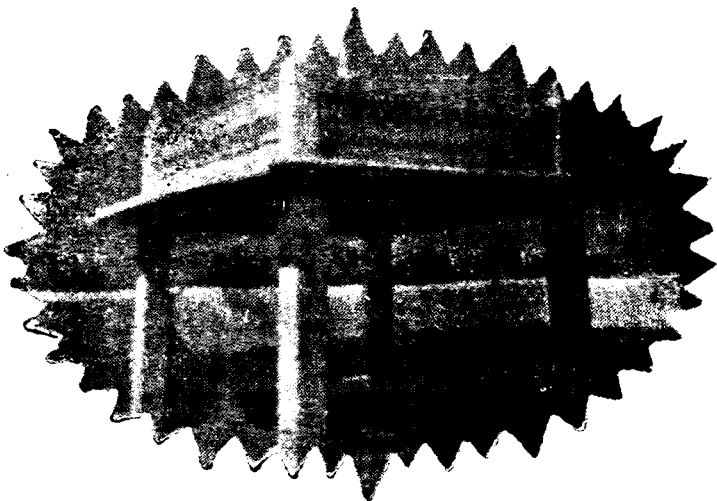
آلادين وري واپس پوئتي۔ ناڪام ۽ نامراد.

ڪٺالھ مردن جي هوري ٿي.

شہید دودو سومرو کا مزار
(روپا ماڑی - بدین سندھ)

پاکداسن - سومرہ خواتین کی مزار

داستان گو
فقیر دوست علی اور مائھی

دودو چنیسر

سندھ کا عظیم رزمیہ داستان

اردو ترجمہ

اس کتاب کی تیاری میں انسٹیٹیوٹ آف سندھالاجی اور محترم غلام حسین

شیخ نے ہم سے تعاون کیا ہے۔ لوگ کہانی کی فیلڈ ریکارڈنگ کے

سارے اخراجات انسٹیٹیوٹ آف سندھالاجی نے ادا کئے۔

ابتدائیہ			نصر اللہ ملک
مقدمہ			پروفیسر محرم خان
اردو ترجمہ			امداد حسینی

نیشنل انسٹیٹیوٹ آف فوک اینڈ ٹریڈیشنل میریٹیج
اسلام آباد، پاکستان

ٹیلیفون ۲۱۲۳۹

ابتدائیہ

پاکستان میں بسنے والے ظاہری طور پر پنجابی، سندھی، پختون اور بلوچ ہیں۔ ان کی شخصیت کے یہ مختلف پہلو سطحی طور پر دیکھنے والے کو چونکا دیتے ہیں اور اسے وہ واحدانی اصول اور پہلو نظر نہیں آتے جس کے ادراک کے لیے پاکستانی ثقافت کے داخلی اور باطنی مزاج کو سمجھنے کی ضرورت ہے۔ نظر آنے والی کثرت میں پنہاں وحدت پاکستانی ثقافت کا ایک خصوصی پہلو ہے۔

ظاہر سے باطن کی طرف یعنی کثرت سے وحدت کی طرف یہ سفر اس ادارے نے اپنے ذمہ لے لیا ہے۔ ”دودو چنیسر“ کا اردو ترجمہ اسی لیے پیش خدمت ہے، تاکہ پاکستان کے ایک علاقے کے لوگ ورثے کو پاکستان کے ہر علاقے تک پہنچایا جائے۔

پاکستانی تاریخ کا جو موجودہ دور ہے اس میں لوگ آسمان کی خیالی وسعتوں سے نظریں ہٹا کر اپنا رشتہ دھرتی سے جوڑ رہے ہیں اور اب انہیں پاکستانی ثقافت اپنے پاؤں تلے مٹی کی سوندھی سوندھی مہک میں سانس لیتی محسوس ہو رہی ہے۔ لوگ ورثے کی تلاش ایک تحریک بن کر ابھر رہی ہے۔ وطنیت کا تصور جنم لے رہا ہے گویا ہماری تاریخ دنیا کے دیگر ممالک کی طرح عصری دور میں داخل ہو رہی ہے۔ جدید ولولے، تقاضے جو پہلے محض خیالات کی صورت میں تھے۔ اب حقیقی جسمانی پیکر میں نمودار ہو رہے ہیں۔ ان تقاضوں کو پورا کرنے کے لیے اس جذبے کو سمجھنے، تسلیم کرنے اور اسے صحیح الفاظ میں بیان کرنے کی ضرورت ہے، تاکہ ہماری قوم

کی فکری اساس میں ایسے سمویا جا سکے اس طرح اردو زبان میں نثرے
افق اور الفاظ کی گنجائش پیدا ہوگی۔

اور ہم اس تاریخی ضرورت کو پورا کرنے کی سعی میں ”دودو
چنیسر“ سے پہلے تین کتابیں شائع کر چکے ہیں۔ ”بن پھلوری“
پوٹھوہار کے لوگ گیتوں کا ایک ایسا مجموعہ ہے، جس میں اس
علاقے کے عوام کی محبتوں، نفرتوں، آسوں، پیاسوں اور جذبوں،
آمنگوں کو دھڑکتا ہوا محسوس کیا جا سکتا ہے۔ دوسری کتاب
”لوک واراں“ ہے جس میں پنجاب کی داستان گوئی کی قدیم ترین
روایت کا ایک صحت مند اور توانا اظہار ملتا ہے۔ ”سرحد کے لوک گیت“
ہماری تیسری کتاب ہے۔ جو صوبہ سرحد کے مختلف علاقوں کے عوام
کی رنگارنگ بولیوں کا یک رنگ، مجموعہ ہے۔ اور اب سندھ کے عوام
کی ایک لوک داستان آپ کے سامنے ہے۔ اور چھ سو سال سے لوگوں
میں سینہ بہ سینہ سفر کرتی رہی ہے۔ اب اسے صفحہ قرطاس پر
منتقل کر کے ہم پوری قوم کے سامنے سندھ کے عوام کی بہادری،
حب الوطنی اور غیرت کی رزمیہ داستان پیش کر رہے ہیں۔ اس یقین
کے ساتھ کہ لوک ادب میں ڈوب کر ابھرنے سے ہی ہمارے قومی
تشخص کے خط و خال نظر آئیں گے۔

ہم یہ بات خاص طور پر عرض کرنا چاہتے ہیں کہ ہمارا
لوک ورثہ ابھی تک ایک زندہ حقیقت ہے یہ محض تاریخ کے اوراق
کی زینت نہیں بلکہ ہمارے دیہات میں زندگی کا ایک بنیادی حصہ
ہے۔ صنعتی ترقی کے سبب جدید تاریخ نے پہلے مغرب اور اب باقی
دنیا میں ترقی کی قیمت کے طور پر علاقائی رنگارنگی کو جذب کر
کے ایک یک رنگی پھیلا دی ہے۔ ہم دیکھتے ہیں کہ ہمارے یہاں
صورتِ حال بالکل مختلف ہے۔ لوک ادب ہماری بیشتر آبادی کے
لئے ابھی زندگی ہے ورثہ بھی نہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ ہمارا

ماضی بھی ابھی کئی علاقوں میں ہماری آج کی تاریخ سے زندہ صورت میں جڑا ہوا ہے بلکہ یہ کہنا درست ہوگا کہ پاکستان کی بیشتر تاریخ عصری تاریخ ہے۔ ہمارا ماضی، حال اور کچھ حد تک مستقبل بھی آج موجود ہے۔ میری اس بات سے ممکن ہے مغربی مبصر یا مغربی حوالوں سے سوچنے والے حیران ہوں کیونکہ مغربی تہذیب کی تاریخ میں ماضی، حال اور مستقبل اس قدر علیحدہ ہیں کہ ان کا ایک اکائی میں ادراک کرنا ذرا مشکل ہے۔ دیہات میں رہنے والی اکثریت سینکڑوں برس پہلے ہمارے آباواجداد کی طرح آج بھی اسی طرح رہتی ہے، سوچتی ہے، ہنستی اور روتی ہے۔ دھرتی پر پھرنے والے جانور اور اکنے والے درخت اور پھول وہی ہیں۔ معاشرتی رسومات وہی ہیں۔ چنانچہ ”دودو چنیسر“ کی داستان سن کر دیہاتی آج بھی اسی طرح مبہوت رہ جاتے ہیں جس طرح صدیوں پہلے چارن بھان یہ داستان سناتے ہوئے انہیں کر دیا کرتا تھا۔

کیا ہمارے یہاں ماضی اور حال ساتھ ساتھ نہیں چلتے؟ کیا بیل گاڑیاں، اونٹ گاڑی اور موٹر گاڑی ساتھ ساتھ ایک سڑک پر نہیں چل رہیں؟ مگر یہ صورت بہت دیر تک نہیں رہے گی۔ صنعتی ترقی اور شہری تہذیب تیزی سے پھیل رہی ہے۔ بیشتر اس کے کہ جدید صنعتی تہذیب ہمارا ماضی چھین لے۔ ضرورت ہے کہ ہم لوگ تہذیب کو جدید سائنسی تحقیق کے مطابق محفوظ کر لیں۔ صرف اس لئے نہیں کہ آنے والی نسلیں اسے میوزیم کی صورت میں دیکھ سکیں بلکہ اس لئے بھی کہ جدید پاکستانی ثقافت کی تعمیر میں ہمارا لوک ورثہ اپنا مثبت کردار ادا کرسکے اور پاکستانی تشخص کی پہچان آنے والے مستقبل کے لئے بھی قائم رہے۔

ہمارا ادارہ اسی قسم کی خدمت سر انجام دے رہا ہے۔ ابھی اس کی ابتدا ہوئی ہے اور اپنے محدود وسائل سے ہم نے پاکستانی

لوگ ثقافت پر اتنا مواد حاصل کرایا ہے کہ ہم آج ملک کے دانشوروں کو دعوت دیتے ہیں کہ وہ اس ریسرچ میں ہمارا ہاتھ بٹائیں۔ ہمیں امید ہے کہ ہم کتب و جرائد و ریکارڈوں کی صورت میں آپ تک اپنی تحقیقات پہنچانے رہیں گے۔ کتاب کے اشاعتی مرحلوں میں ادراہ جناب محمد ابراہیم جوہو صاحب کا بیحد ممنون ہے۔ جہنوں نے اس کتاب کی طباعت اور چھپائی میں ہماری مدد اور رہنمائی کی۔

نصر اللہ ملک

ڈائریکٹر

انسٹیٹیوٹ آف فوک اینڈ ٹریڈیشنل ہییریٹیج

اسلام آباد۔ پاکستان

مقدمہ

”دودو چنیسر“ سندھ کی ایک عظیم اور مقبول عام جنگی داستان ہے جو سندھ کی عوامی اور قدیمی شعر گوئی کی نایاب یادگار اور سندھ کی رزمیہ شاعری کی منفرد مثال ہے۔ سندھ کے باخبر راوی گذشتہ پانچ یا سات صدیوں سے اس جنگ نامے کو اپنے سینوں میں محفوظ کیے ہوئے ہیں۔ لیکن افسوس ہے کہ آج تک نہ تو علمی دنیا نے اس عظیم جنگ نامے کی طرف کوئی توجہ کی اور نہ ہی اس کا ادبی اور تاریخی تجزیہ کیا گیا۔

یہ مشہور داستان تاریخ کے ایک بڑے حادثے کی یادگار ہے۔ یہ المناک واقعہ چونکہ سندھ میں سومرہ حکومت کے دور میں رونما ہوا تھا اس لیے داستان کے متعلق کچھ کہنے سے پہلے سومرہ خاندان کے تاریخی پس منظر کا بیان کرنا ضروری ہے۔

سومرہ خاندان کا پس منظر

تھانیسر کے راجا ’ہرش‘ (۶۴۷ء) کے بعد راجپوت نام کی قوم ریگستان کے علاقے میں ایک نئی طاقت کے طور پر ابھر کر سامنے آئی۔ سومرہ خاندان بھی اصل میں راجستان کے ہندو راجپوت ہیں اور ہرمار قوم کا اہم قبیلہ تصور کیے جاتے ہیں، اراٹل میں سومرہ قبیلے کی مالوا، گجرات، بیکانیر، آجو، لڈانہ اور ڈھٹ پر حکومت قائم تھی۔ سر ہینری ایلٹ (History of India Vol. I) نے ’تاریخ طاہری‘ کے حوالے سے الور (اروڑ) کے شاہی خاندان کو بھی ’سومرہ‘ ہی کہا ہے۔

سندھ میں سومرہ قوم ابھری، اور عربوں کے دور خلافت میں ایک سیاسی قسم کا ماحول پیدا ہوا۔ دمشق اور بغداد کی مرکزی حکومتوں کے خلاف جو سازشیں ہو رہیں تھیں سندھ بھی اس کے اثر سے بچ نہ پایا اور یہاں کے اسماعیلیوں نے سومروں کے ساتھ گٹھ جوڑ کر کے سندھ میں بھی ہنگامہ آرائی کو جنم دیا۔

چنانچہ خلیفہ ہشام کے دور حکومت میں جب تمیم بن زید عبتی سندھ کے ناظم اعلیٰ مقرر ہوئے تو الور میں نزاری بغاوت کی آگ بھڑک اٹھی، افراتفری اور ہنگامہ کی بنا پر تمیم کو یہ شہر خالی کرنا پڑا۔ عرب حکمران کی طرف سے خالی کیے ہوئے اس شہر میں سومرہ خاندان کے پہلے مکھی دلوراء کی حکومت قائم ہو گئی۔ یہ واقعہ اندازاً ۷۳۳ع کا ہے جب سندھ میں ملتان اور منصورہ عرب حکمرانوں کے دو علیحدہ علیحدہ مرکز بن گئے۔ ان دو شہروں کے درمیان 'الور' کی حیثیت نیم آزاد ماتحت شہر کی سی تھی۔

سلطان محمود غزنوی کے عہد حکومت (۹۹۷-۱۰۳۰ء) میں ملتان کے آخری حاکم داؤد بن نصیر بن حمید شیخ تھے جو اسماعیلی فرقے سے تعلق رکھتے تھے۔ اور منصورہ میں عمر بن عبدالعزیز ہبیری کے خاندان سے شاید کوئی آخری عرب حکمران نہایت ہی کسمپرسی کی حالت میں حکومت کر رہے تھے۔ محمود غزنوی نے ملتان کے حاکم کو ملحد جان کر قتل کروا دیا۔ لیکن سلطان جب سومناٹھ سے لوٹ کر واپس منصورہ پہنچے (۱۰۲۵ء) تو منصورہ کے حاکم نے راہ فرار اختیار کر کے اپنی جان بچائی۔

سندھ میں سومرہ خاندان کی حکومت

سندھ میں سومرہ خاندان کی حکومت حقیقی معنوں میں تو محمود غزنوی کے عہد سے کافی عرصہ بعد شروع ہوئی۔ غزنوی سلطنت کے آٹھویں فرمانروا سلطان عبدالرشید (۱۰۵۱-۱۰۵۳ء) کے ہاتھ سے سندھ کا انتظام نکل جانے کے بعد دلوراء دوئم کے بیٹے ہمیر (متوفی ۱۰۵۵ء) نے سندھ میں اپنی خود مختاری کا اعلان کر دیا۔

اس زمانے تک تو سومرہ خاندان نے اپنی مصلحتوں اور سیاسی حکمت عملیوں کی بنا پر اسماعیلی فرقے کے چند اصول و عقائد اپنا رکھے تھے۔ لیکن بعد میں جب یہ ملتان کے صوفی بزرگ حضرت غوث بہاوالدین ذکریا (۱۱۷۰-۱۲۶۷ء) کے حلقہ ارادت میں داخل ہوئے اور ان کی بیعت کی، تو حکمران خاندان کے کئی افراد نے اسماعیلی عقائد کو خیرباد کہہ دیا۔ اس سلسلے میں سومرہ خاندان کے ایک قافلہ کو جو ریگستان میں بھٹک گیا تھا غوث بہاوالدین کی طرف سے 'ہانی پلانے والا' قصہ خاصہ مقبول ہے۔

یہی وجہ ہے کہ یہ لوگ اب ہر مشکل میں، بقول بھاگو بھان (اس داستان کا خالق)، غوث بہاوالدین کو بکارتے ہیں، اور اس داستان میں بھی کئی مقامات پر اس کا ذکر ملتا ہے۔

سومرہ خاندان کے دارالسلطنت

اس خاندان کے ابتدائی شہر اور ٹھکانے تو اوپر بیان کیے جا چکے ہیں تاہم تاریخ سے معلوم ہوتا ہے کہ سندھ میں ان کا کسی ایک جگہ مستقل قیام نہیں رہا بلکہ یہ لوگ ہمیشہ اپنے مستقر بدلتے رہے ہیں۔ برہمن آباد و الور کو چھوڑنے کے بعد یہ لوگ ٹھری کے مقام پر آباد ہوئے۔ اس کے بعد محمد سومرہ (۱۲۵۶-۱۲۷۱ء) نے اپنا تخت گاہ 'محمد طور' کے نام سے قائم کیا۔ پھر تیرھویں صدی میں سومروں کے اقتدار کا خاص مرکز، سندھ اور کچھ کی سرحد پر ورگھید کوٹ، ناسی ایک مضبوط قلعے میں قائم ہوا۔ اس قلعے کے قریب ہی گجر قوم کی ایک قدیم بستی 'کونر سر' کے نام سے مشہور تھی۔ وہاں پر ان لوگوں نے اپنے محل تعمیر کرائے اور وہ جگہ 'روہ ماڑی' کے نام سے مشہور ہوئی۔ یہاں ان کے اہل و عیال رہتے تھے۔ دودا راء اس ہی راجدھانی کی مدافعت کرتے ہوئے سنہ ۱۳۰۰ء، یا دوسرے اندازے کے مطابق ۱۳۱۳ء کے لگ بھگ سلطان علاؤالدین خلجی کے ہاتھوں شہید ہوئے تھے۔

مگر یہ قصہ ہمیں پر ہی ختم نہیں ہو جاتا بلکہ اس لڑائی کے بعد جلد ہی سومرہ خاندان نے عمر کوٹ میں اپنی طاقت کو جمع

کر کے تخت حکومت سنبھالا۔ اور عمر سومرو نے (جس کی نسبت سے عمر ماروی کا قصہ مشہور ہے) ۱۳۵۵ سے ۱۳۹۰ء تک حکومت کی۔ اس کے بعد بھونگر سوئم نے ۱۳۹۰-۱۴۰۰ء تک اور پھیر سومرہ نے ۱۴۰۰ سے ۱۴۴۰ء تک حکومت کی۔ غالباً عمر کوٹ کے تو یہ آخری بادشاہ تھے۔ لیکن گجرات کے بادشاہ محمود بیگڑے کی تو ۱۴۷۱ء تک بھی ریگستان کے سومروں سے جنگیں جاری رہیں۔ ان کی لڑائیوں کے مقامات اور پائے تخت کے قدیمی آثار اب بھی موجود ہیں۔

اس جائزے سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ سومرہ خاندان کی حکومت کا سلسلہ جوڑنا قدرے مشکل ہے۔ یہ سلسلہ اس لیے بھی نہیں جڑ پاتا کہ سومرہ خاندان مختلف اوقات میں مختلف جگہوں پر حکومتیں کرتا رہا ہے۔ یا پھر ایک ہی زمانے میں متعدد خاندان ایک دوسرے کے سرحدی حکمران رہتے آئے ہیں۔

دودانی خاندان (اس کہانی کے مرکزی کردار دودو۔ سومرہ کا خاندان)

اس خاندان کو 'وگھہ کوٹ' کے حکمران کے نام سے بھی یاد کیا جاتا ہے۔ اس خاندان کی حکومت 'کچھ' میں تھی۔ یہ کس طرح اور کب قائم ہوئی اس کے متعلق مورخ مختلف نظریات رکھتے ہیں۔ تاریخ کے کچھ راویوں کا خیال ہے کہ 'روپا' اور 'ویگو' دو بھائی تھے جنہوں نے اپنے ناموں کی نسبت سے 'روپا ماڑی' اور 'وگھہ کوٹ' تعمیر کرائے۔ لیکن یہ نقطہ نظر قیاس پر مبنی معلوم ہوتا ہے۔ کیوں کہ روایات اور تاریخ سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ 'بھونگر راو' کی بیوی کا نام 'روپا' تھا اس لیے اس محل کا نام 'روپا ماڑی' رکھا گیا جو بعد میں پورے شہر کے نام میں تبدیل ہو گیا۔

'بھاگو بھان' بھی اس خاندان کو اپنی رزمیہ داستان میں بار بار 'دودانی خاندان' کے نام سے پکارتے ہیں، جو غالباً دودے اول کے نام سے ماخوذ ہے۔ دودا ثانی اور دودا ثالث بھی اسی خاندان میں ہوئے ہیں جو کہ اپنی شجاعت میں مشہور ہیں۔ عام طور پر اس خاندان کا ذکر 'بھونگر راو' سے شروع ہوتا ہے۔

’دودو‘ دوئم جو عام روایات کے مطابق ’نہری دودو‘ کے لقب سے مشہور ہوا، بھونگر راو کا اکلوتا لڑکا تھا۔ دودو دوئم نے دو شادیاں کیں تھیں۔ پہلی ’لوہن گاؤں‘ کے گجر قبیلے سے، جو ہمیشہ کے اعتبار سے لوہار تھے۔ اس بیوی سے دودو دوئم کے دو بچے، شہزادی باگھی اور چنیسر، پیدا ہوئے۔ دوسری شادی اپنے ہی خاندان میں ہوئی تھی۔ ابھی ان کی یہ بیوی حاملہ ہی تھیں کہ دودو دوئم گجر اور تومار قبیلوں سے لڑائی میں مارے گئے۔ حاملہ رانی کو جب بچہ پیدا ہوا تو بھونگر راو (مرحوم دودو دوئم کے والد) نے اپنے بہادر بیٹے کا نام قائم رکھنے کے لیے اس بچہ کا نام بھی دودو ہی رکھا (سندھ کے بادشاہوں میں بیٹے پر باپ کا نام رکھنے کا رواج تھا، مثال کے طور پر سمہ بادشاہ اونڑ جام کو لیجیے وہ بھی تو اونڑ جام کا ہی بیٹا تھا! اس لیے اونڑ انڑانی کے لقب سے مشہور ہوا)۔

داستان گو ’بھاگو بھان‘ نے بھی اس تاریخی حقیقت کی تصدیق کی ہے:—

”دودو چنیسر پاں ۾، بٹی ہت دودی سڏجن.“

بھونگر راو نے کافی لمبی عمر پائی۔ یہاں تک کہ انھوں نے خود ہی اپنے بہادر اور جری پوتوں (دودو دوئم کی اولاد) کی شادیاں کیں اور پھر پوتوں کی اولاد دیکھی۔ لیکن جونہی بھونگر راو کی آنکھیں بند ہوئیں خاندان پر علاوالدین خلجی کی صورت میں مصائب کے پہاڑ ٹوٹ پڑے۔

جنگ کے اسباب

بھونگر راو کے تین حقیقی وارث تھے۔ ایک ’باگھی‘ جو سب سے بڑی تھی۔ اس کے بعد ’چنیسر‘ اور سب سے چھوٹا بھائی ’دودو‘۔ بھونگر کی موت کو ابھی چند ہی دن گزرے تھے کہ سندھ کے سرداروں نے دستار بندی کے سلسلے میں تحریک شروع کر دی۔ دودو نے رسم تاج پوشی کی تقریب کے لیے سب سرداروں کو دعوت نامے بھیجے۔

ان میں 'باہرہڑ' سے سومرہ سردار، اجمیر سے چوہان، جیسلمیر سے بھٹی، ماتھیلہ سے راجڑ، ڈھٹ کے سوڈھے، کچھ اور بھیج سے 'سما' اور 'جاڑیجا' اور کاچھے سے 'چنا' سردار رسم دستار بندی کی تقریب میں شرکت کے لیے آئے۔ تقریب منعقد ہوئی تو سندھ کے سرداروں نے متفقہ طور پر تخت کے لیے شہزادی 'باگھی' کو حقدار قرار دیا۔ لیکن 'باگھی' اپنے بھائی 'چنیسر' کے حق میں دستبردار ہو گئی۔ داستان گو بھاگو بھان بھی اس فیصلے سے متفق دکھائی دیتے ہیں۔

اگرچہ دودو سب سے چھوٹا بھائی تھا لیکن چونکہ اس کی ماں سومرہ خاندان سے تھی اس لیے کافی لوگوں نے دستار بندی کے لیے دودو کا نام تجویز کیا۔

چنیسر نے جب یہ فضا دیکھی کہ کافی سردار ان کی جگہ دودو کے حق میں ہیں تو وہ شکار کے بھانے 'بکار کے جمگل' ضلع میرپور خاص (نہرپار کر) کی طرف چل دیے۔ باگھی اس صورتحال سے متفق نہیں تھی، اس نے احتجاج کرتے ہوئے دودو کو مجبور کیا کہ وہ چنیسر کے حق میں دستبردار ہو جائیں۔ دودو نے اپنے ایک عزیز حیدر ہالانی کے ہاتھوں 'چنیسر' کو پیغام بھیجا کہ وہ جلدی واپس آئے تاکہ باپ کی دستار وراثت اس کے سر باندھی جائے۔

چنانچہ چنیسر واپس آ گیا، لیکن جب وہ دربار میں پہنچا تو وہاں اس کی آؤبھگت نہ ہوئی اور نہ ہی کسی نے اسے اہمیت دی۔ چنیسر نے سوچا 'جب میری دستار بندی پر سرداروں میں اتفاق نہیں ہے تو اکیلا دودو مجھے کس طرح میری دستار بندی کر سکتا ہے۔ اس سلسلے میں مجھے کسی سے مشورہ لینا چاہیے۔ اور تو کوئی ہمدرد دکھائی نہیں دیتا۔ ایک ماں ہے جو میری محرم راز بن سکتی ہے چنانچہ چنیسر محل کی طرف گیا تاکہ ماں سے مشورہ کرے۔ وہ سرداروں کو چھوڑ کر ماں سے مشورے کے لیے گیا تو سرداروں نے متفق ہو کر 'دودو' کی دستار بندی کر دی۔

چنیسر ابھی ماں کے پاس پہنچا ہی تھا اور اپنا مدعا بیان کرنے والا ہی تھا کہ اس کی ماں ساری حقیقت کو سمجھ گئی اور اس سے کہنے لگی :-

اب یہ شاہی گھوڑے بیچ کر
 بھیڑیں پالنا شروع کر دو
 اور بھیمنسوں کو جھوم جھوم کر چراؤ اور بلاؤ
 تمہاری ماں دودھ دوہیگی
 اور دودل کی دربار میں بیچ کر
 روکھی سوکھی کھا کر
 اپنا پیٹ پالے گی

جو صورت حال نمودار ہو گئی تھی اس نے چنیسر کے زخموں پر جیسے
 نمک چھڑک دیا۔

بالآخر وہ مایوسی اور بدھواسی کے عالم میں دہلی کی طرف
 چل دیا تاکہ شہنشاہ علاؤالدین کو یہ ساری روٹیداد سنائے اور اس کے
 لشکر کے بل بوتے پر اپنا حق واپس لے۔

چونکہ یہ واقعات 'وگھ کوٹ' ہی میں پیش آئے یہاں تک
 داستان کی تاریخی حیثیت مجروح نہیں ہوتی بلکہ تاریخ اس کی
 تصدیق کرتی ہے۔

لیکن چنیسر کے سفر دہلی کی روانگی سے واپسی تک کے واقعات
 قیاس آرائی پر مبنی ہیں۔ مثلاً دہلی جاتے ہوئے راستے میں آدم خور کو
 بغل میں دبوج کر کچل دینا۔ ایڑہ جام کی راجدھانی میں مکے سے
 شیر کا بھیجا نکال دینا۔ پاگل اونٹ کو ایک عصا سے دو ٹکڑے کر
 دینا۔ دہلی میں اسی عصا سے ایک ہاتھی کو مار دینا۔ دہلی کے شاہی
 باغ کے دو شیروں سے نہتے مقابلہ اور بالآخر ان کو ختم کر دینا۔
 دہلی پر حملہ آور راکس کے ساتھ خالی ہاتھوں جنگ کر کے اسے شکست
 دینا وغیرہ وغیرہ، اس قسم کے افسانوی واقعات ہیں، جو اس تاریخی
 حقیقت کو نیم تاریخی اور خیالی کہانی میں بدل دیتے ہیں۔ یہ بھی
 ممکن ہے کہ یہ خیال آرائیاں بعد کے پیشتور داستان گو حضرات
 نے زیب داستان کے طور پر شامل کر لی ہوں۔

چنیسر علاؤالدین خلجی کے یہاں جاتا ہے۔ نامدار نذر بیگ اور
 'ماندھن راء' جیسے وزراء کی سفارش سے چنیسر کو فوجی امداد دی

جانی ہے۔ اور پھر سلطان علاوالدین کا لشکر 'ویرا واہ' (ضلع تھربار کر) پر پڑاؤ ڈال دیتا ہے۔

علاوالدین کی فوجی سرگرمیاں

سلطان علاوالدین خلجی اپنے دور (۱۲۹۷-۱۳۱۶ء) کی تقریباً ساری مدت مختلف محاذوں پر اپنے دشمنوں سے برسرِ پیکار رہا۔ 'کچھ'، 'کاٹھیاواڑ' اور 'گجرات' کی لڑائیوں میں فوجی کمان اس کے دو بڑے سپہ سالار 'الغ خان' اور 'نصرت ملک' کے ہاتھوں میں تھی۔ اس کے علاوہ نذر بیگ ناسدار، ظفر خان، محمد خان پٹھان اور ماندھن راء بھی انہی محاذوں پر لڑتے رہے۔ سومناٹھ مندر میں 'کاٹھیاواڑ' کے محاذ پر محمود غزنوی کے بعد الغ خان 'بت شکن' بنے۔ ماندھن راء نے، جو اصل میں گجرات کے راجا 'کرن واگھیلا' کے وزیر اعلیٰ تھے۔ ان سے غداری کی اور پٹھانوں کے ساتھ مل گئے۔ سلطان علاوالدین نے انہیں اپنا فوجی مشیر مقرر کیا۔ ان جنگوں میں 'کماری کمولا دیوی' قید ہو کر خلجی کی چھاونی میں پہنچی، جہاں سلطان علاوالدین نے اس کو اپنے حرم میں داخل کر لیا۔

چونکہ ہندی زبان میں کنول کے معنی 'پدماوت' کے ہیں اس لیے ہندوستان کے عظیم شاعر ملک محمد جاسسی نے اسی سندری (کمولا دیوی) کو 'پدمنی' کے لقب سے یاد کیا اور 'پدماوت' کے نام سے منظوم افسانے کی تخلیق کی۔ جس میں تاریخی اسباب سے قطع نظر اور افسانے کے پلاٹ اور بست کے پیش نظر یہ دکھایا کہ سلطان علاوالدین کی اس ساری مہم جوئی کا مقصد محض پدمنی کو ہی حاصل کرنا تھا۔

سوسرہ اور خلجی کی لڑائی کہاں ہوئی

یہ تاریخی حقائق اس لیے پیش کیے جا رہے ہیں کہ معلوم ہو سکے کہ 'وگھ کوٹ' کے معرکے سے پہلے علاوالدین کی فوجوں نے کس جگہ ڈیرے ڈالے تھے۔ عام طور پر جو یہ کہا جاتا ہے کہ علاوالدین دہلی سے روانہ ہونے کے بعد لاہور کے راستے ملتان سے سندھ میں داخل ہوئے اور یہ جنگ 'میر پور ماٹھیلہ' کے مقام کے قریب ہوئی، اس مفروضے کی ان تاریخی حقائق سے تردید ہو جاتی ہے۔

اوپر کہا جا چکا ہے کہ خلجی کی فوج 'مادھن راء' کی رہبری میں سندھ میں داخل ہوئی تھی۔ اس لیے کہ 'مادھن راء' یہاں کا مقامی باشندہ تھا اور گجرات کے راجہ کرن واگھیلہ کا وزیر رہ چکا تھا۔ اس کے علاوہ جب چنیسر ناراض ہو کر گھر سے نکلا تھا تو وہ 'بکار کے جنگل' کی طرف جانے کا ارادہ رکھتا تھا۔ بکار، جو ایک شکار گاہ بھی تھا، موحودہ ننگر پارکر اور ملیر ہی ہے۔ 'بھاگو بھان' کے بیان سے ہمیں پتہ چلتا ہے کہ جنگ 'ویرا واء' پر شروع ہوئی تھی۔ مغرائیابی لحاظ سے بھی 'ویرا واء' کا محل وقوع کچھ۔ گجرات کی سرحدوں کے ساتھ ننگر پارکر تحصیل کے پاس ہے۔

ممکن ہے چنیسر کے دل میں فوری فوجی امداد کے حصول کا خیال بھی اسی لیے پیدا ہوا ہو۔ عین ممکن ہے کہ چنیسر نے اپنی پہلی فریاد بھی اسی فوجی چھاؤنی میں جا کر کی ہو۔ 'مادھن راء' نے جو اس موقع پر چھاؤنی میں فوجیوں کے ساتھ تھا چنیسر کی کافی امداد کی۔ اگر یہ فرض کر لیا جائے کہ علاوالدین اس وقت کمپ میں موجود نہ تھا تو پھر چنیسر کو دہلی میں صرف جنگ اور امداد کی منظوری لینے کے لیے ہی جانا پڑا ہوگا۔

دوسرے تو دودو اور چنیسر کے درمیان نزاع پیدا ہونے سے پہلے ہی 'وگھہ کوٹ' پر علاوالدین کی نظریں تھیں پر چنیسر کی فریاد نے فوج کشی کے لیے ایک جواز پیدا کر دیا اور اسے ایک بھانہ مل گیا۔

جنگ کی صورتحال اور انجام

علاوالدین کی فوج جو 'ویرا واء' میں خیمہ زن تھی، اس میں تمر بیگ، ملک نصرت، نامدار بیگ، الخ خان، ظفر خان، محمد خان، ہنس پٹھان، چنیسر اور مادھن راء شامل تھے۔

ادھر سندھ کے بہادر سورمے بھی مثلاً محمد خان، اور سپڑ سومرہ، چھٹو جاڑیچو، سوانی سمیچو، گنھو راجڑ، ہاسو سوڈھو، اور کٹی دوسرے سردار اپنے اپنے قبیلے کے جنگجو افراد کے ہمراہ ننگر (چنیسر کے لڑکے) کی سربراہی اور کمان میں ویرا واء میں آ کر صف آرا ہو گئے۔ بھاگو بھان بھی ان میں شامل تھا۔ اس کی حیثیت فوجی مبصر

اور سیاسی سفیر کی تھی۔ بھاگو بھان نے پہلے سمجھوتا کرانے کی کوشش کی، بلکہ وہ نامدار بیگ کے توسط سے سمجھوتا کرانے میں کامیاب بھی ہو چلا تھا، لیکن 'مادہن راء' کی باتوں نے سمجھوتے کی آخری امید بھی ختم کر دی۔ ان کا مطالبہ تھا کہ شہزادی 'باگھل' بھر حال خلجی کے حوالے کی جائے۔

بھری محفل میں مادہن بکنے لگا:

علاؤالدین دواہا بنے گا

اور اس کے گھوڑے کی باگ میرے ہاتھ میں ہوگی

وگمہ کوٹ کو ہماری فوجوں گھیر لیں گی

اور ہم دوسری سومرہ خواتین کے ساتھ اپنی داہن لے جائیں گے

لیکن ننگر کے لیے یہ شرط ناقابل برداشت تھی۔ یہ ان کی عزت کا سوال تھا۔ ننگر کا جواب تھا کہ شہزادی تو کیا 'وگمہ کوٹ' کی کسی کنیز کو بھی ان کے حوالے نہیں کرونگا، چاہے اس کے عوض خلجی مجھے ساری سلطنت ہی کیوں نہ بخش دے۔

ننگر کے اس تلخ جواب سے صورت بگڑ گئی اور جنگ ناگزیر ہو گئی۔ لہذا جنگ کے خونی طبل اور نقارے پر چوٹ بڑی۔

ننگر کے مقابلے میں علاؤالدین ہرروز اپنے نئے نئے کمانڈر بھیجتا رہا۔ جنگ کے پہلے دن 'شکاری' اور بعد میں 'بانکو برخوردار' اپنے حبشی لشکر کے ساتھ میدان جنگ میں آیا، پھر ہنبس خان۔ لیکن جب وہ بھی لقمہ اجل بنا تو نامدار بیگ نے اپنی زیر کمان ساری فوج جنگ کی بٹھی میں جھونک دی۔

ننگر پندرہ دن تک اس خونی معرکے میں بڑی بے جگری کے ساتھ لڑا اور آخر اپنے دوسرے جری ساتھیوں سمیت شہید ہو گئے۔

افغان فوج اب 'وگمہ کوٹ' کی طرف بڑھنے لگی، جہاں دودو نے اپنے دارالحکومت کا نہایت بہادری سے دفاع کیا۔ وہ دونوں ہاتھوں میں تلوار لئے دشمن کی فوج پر پے در پے وار کرتے ہوئے دشمنوں کے نرغے میں گھر گیا اور محل کی دیوار پر جام شہادت نوش کر کے ہمیشہ ہمیشہ کے لیے امر بن گیا۔

اس اثنا میں 'بھاگو بھان' حرم سرائے کی ساری خواتین کو نکال کر 'اڑو جام' کے پاس بطور 'سام' چھوڑ آیا (سندھی میں 'سام' کے معنی اسانت کے ہوتے ہیں۔ جنگ کے دنوں میں سردار اپنے دوستوں پر اعتماد کرتے ہوئے اپنی بیکمت کو ان کے جھلوں میں چھوڑ آتے تھے۔ سندھ کی قدیمی روایات کے مطابق جن کے ہاں 'سامین' رکھی جاتیں تھیں وہ اپنا سر تو دے سکتے تھے لیکن 'سامین' کسی کے حوالے نہیں کرتے تھے۔)

بڑمانوں نے جب دیکھا کہ حرم سراء خالی ہے اور وہاں شاہی خاندان کی کوئی خاتون موجود نہیں، تو وہ اڑو جام کے ہاں پہنچے اور خواتین کو حوالے کرنے کا مطالبہ کیا۔

لیکن اڑو جام نے خواتین ان کے حوالے کرنے کے بجائے مسکرائے ہوئے جنگ قبول کی۔ ساعل (سائل) سومرہ اڑو سے پہلے ہی جنگ کے میدان میں کود پڑے اور لڑتے ہوئے باعصمت خواتین کی عزت و ناموس پر قربان ہو گئے۔ 'سم' خاندان سے پہلے 'جام راہو' اور 'ممٹ جام' (ممٹ سمون) جنگ میں کام آئے۔ پٹھانوں کی طرف سے سالار خان اور 'سم' خاندان سے 'سپڑ جام' ایک دوسرے کے مقابلے میں آئے۔ ایک دوسرے پر تلوار سے وار کیے اور دونوں مارے گئے۔

آخر کار 'اڑو جام' خود بھی جنگ میں کود پڑے اور شمع عفت و عصمت پر پروانہ وار شہید ہو گئے۔

اس اثنا میں 'اڑو جام' کے سب سے چھوٹے لڑکے 'ڈونگر جام' 'سامین' کو اپنے ساتھ لے کر ریگستان میں دور کہیں بھاگنے کی تلاش میں چلا گیا، جہاں سے واپس نہ آیا۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ وہ سب کے سب ریگستان کے تودروں میں کہیں دب گئے اور اس طرح اللہ کو پہارے ہو گئے۔ علاؤالدین کی باقی فوج ناکام و نامراد واپس لوٹ گئی۔

یہ تو تھا تاریخی واقعات کا ظاہری ڈھانچہ۔ لیکن اب سوال یہ ہے کہ اس رزم نامے کے راوی نے اپنے اشعار میں کس حد تک حقیقت پسندی سے کام لیا ہے اور اس کا بیان تاریخی حقائق کے ساتھ کتنی مطابقت رکھتا ہے۔ میرے خیال میں لوگ کتھاؤں کے قاری کو اس قسم کا سوال کرنا ہی نہیں چاہیے۔ ورنہ خود فردوسی

طوسی جیسا عظیم شاعر اور اس کا گرانقدر شہکار 'شاہنامہ' بھی بحث و نظر اور تاریخی حقائق کی کسوٹی پر شاید پورا نہ اتر سکے۔

اگرچہ مذکورہ بالا حقائق جنگ نامے کے ساتھ مطابقت رکھتے ہیں۔ تاہم 'مورخ' اور 'رجزگو' کو دو علیحدہ علیحدہ شخصیتیں سمجھنا چاہیے۔ رزم نامے کی اپنی ایک مخصوص ادبی، ثقافتی اور تہذیبی حیثیت ہے۔ اور اس نقطہ نظر سے اس کا مطالعہ اور تجزیہ کرنا چاہیے۔ مناسب ہوگا، اگر ہم پہلے رزم خوانی کے بارے میں چند بنیادی باتیں عرض کرتے چلیں۔

رزم خوانی کی ابتدا۔

سندھ میں غنائیہ نظمیں اور گانہا (شعر) عربوں کی آمد سے پہلے ہی رائج تھیں۔ 'سماٹ قبیلہ' کے لوگوں نے ایک موقع پر ایسے ہی گیت محمد بن قاسم کے استقبال کے طور پر گائے۔ لیکن اپنے بیان کو اگر رزمیہ شاعری تک ہی محدود رکھیں تو بھی سندھ اور راجستھان میں جنگی داستانوں کا سراغ اسلام کے ابتدائی فترات کے دور سے ملتا ہے، جس کے قدیمی آثار 'اموی دور خلافت' کے خاتمے اور 'عباسی عہد خلافت' کے آغاز (۶۵۰ء) سے ملتے ہیں۔

خلیفہ مامون الرشید کے دور خلافت (۸۱۳-۸۳۳ع) میں سندھ کا حاکم موسیٰ بن یحییٰ (بن خالد) جب راجستھان پر حملہ آور ہوا اور اس نے 'چتور' کے راجا 'کھمان راء' کو قتل کیا تو ریگستان کے ایک چارن 'دیش وجیہ' نے اپنے رزم نامہ 'کھمان راسو' (۸۷۰-۸۹۰ع) میں اس واقعہ کو نظم کیا۔ اس موضوع پر یہ پہلی داستان دستیاب ہو سکی ہے۔ کرنل جیمس ٹاڈ نے اپنی کتاب (Annals of Antiquities of Rajsthan) میں اس واقعہ کی تصدیق کی ہے۔

اس قسم کے رزمیہ داستان جنہیں 'نہر' اور 'راجپوتانا' میں راسو (رزم نامہ) کہا جاتا ہے، سلطان محمود غزنوی اور محمد شہاب الدین غوری کی فتوحات سے لے کر علاؤالدین خلجی کے حملوں تک کافی تعداد میں ملتی ہیں۔ جن میں تاریخی حقائق سے زیادہ راجائوں کی افسانوی شجاعت اور تعریفی مبالغے سے کم لیا گیا ہے۔

ان داستانوں کو اگرچہ ہندی شاعری کی ابتدائی شکل تصور کیا جاتا ہے، لیکن دراصل یہ داستانیں 'مارواڑی' اور 'راجستھانی' زبانوں کی ہیں۔ لسانی تجزیے کی بنیاد پر کچھ عالموں نے ان کو 'گاتھا بھاشا' اور کچھ نے 'سندھیا بھاشا' (مخلوط زبانوں) کا درجہ دیا ہے۔ ہندی شعر کا تو اس دور میں کہیں وجود ہی نہیں ملتا۔ کیوں کہ ہندی ادب کی تاریخ میں بھی ہندی شعر کی ابتدا امیر خسرو (المتوفی ۱۳۵۰ع) کے بعد اور 'بھگتی تحریک' کے بانی 'راما نندا' (وفات ۱۴۷۰ع) اور 'بھگت کبیر' (وفات ۱۵۱۸ع) کے دوہڑوں سے ہی تسلیم کی جاتی ہے۔ لیکن ہمارے ہاں اس سے بہت پہلے سندھی 'دوہڑے' گایا جاتا تھا۔ چھٹی یا ساتویں صدی عیسوی کے کچھ (دوہڑے کہنے والے) شاعروں کے نام اور نویں دسویں صدی میں ایسے شعرا کی سوانح کے ساتھ ان کے سندھی دوہڑے بھی ملتے ہیں۔ اگرچہ یہ نجی عوامی اور مذہبی شاعری تھی، لیکن بعد میں سیاسی پرچار اور تبلیغ کے اشعار مجاہدوں اور مہاراجاؤں کی فتوحات کے سلسلے میں تخلیق ہوئے۔

چون کہ اس دور میں آج کی طرح رسل و رسائل اور نشر و اشاعت کے ذرائع ناپید تھے، اس لیے مسلمان حملہ آوروں کی اچانک یلغاروں سے بچنے یا ان کے مقابلے کو تیار رہنے کے لیے، راجستھان کے تمام راجاؤں نے اس قسم کے رجز گو 'چار نوں' اور 'بھانڈوں' کو فوجی خدمات کے لیے رکھ لیا تھا۔ یہ چارن اپنے اشعار میں میدان جنگ کی منظر کشی کرتے ہوئے عوام میں جنگی جنون اور حب الوطنی کے جذبات ابھارا کرتے تھے۔ اس دور میں 'چارن' ہی راجاؤں اور بادشاہوں کے وجود کا احساس دلانے کا واحد ذریعہ ہوا کرتے تھے۔ اس دور میں راجستھان برصغیر کی سیاسی سرگرمیوں کا خاص مرکز تھا۔

سلطان محمود غزنوی نے جب تھر اور ریگستان پر حملے شروع کیے تو اجمیر کے راجا بیسل دیو (۱۰۰۱ع) اس کے مقابلے کو آئے۔ بیسل راء کو شکست ہوئی اور وہ میدان جنگ میں ہی مارا گیا۔

راجستھان کے ایک مشہور بھاٹ 'تربتی نلہد' نے جو اس موقع پر موجود تھے 'بیسل راسو' نظم کیا اور راجپوت قبیلے میں جوان مردی کے جذبات پیدا کیے۔ یہی وجہ ہے کہ سلطان شہاب الدین غوری کے

زمانے میں تمام راجپوت راجے، مہاراجے اجمیر کے راجا 'پرتھویراج' کی قیادت میں متحد ہو گئے۔ لیکن بعد میں محمود غوری نے 'نرائین' کی لڑائی میں ان سب کو شکست دی اور 'پرتھویراج' کو قید کر کے قتل کروا دیا۔

'چند بردئے' نام ایک چارن نے 'پرتھویراج راسو' لکھ کر 'پتھوراء' کو سر کر دیا۔ اسی طرح 'نالم سنگھ' بھاٹ کا 'وجیم راسو' (۱۳۵۵ بکرمی) اور رنتھمبور کے راجا ہمیر دیو کے سوگ میں جودھراج چارن کا 'ہمیر راسو' اس وقت کے چارنوں اور 'بھانڈوں' نے گائے جو عوام میں بڑے مقبول ہوئے۔ اسی راجا ہمیر دیو کی یاد میں اور بھی ایک 'ہمیر راسو' مشہور ہے، جو سارنگ دھر بھاٹ نے (بکرمی ۱۳۵۷) نظم کیا تھا۔ اس میں بھی راء ہمیر کی اسی شکست و موت کا ذکر ہے جو اسے علاؤالدین خلجی کے ہاتھوں کھائی پڑی تھی۔

اس طرح علاؤالدین اور 'دودو سومرہ' کی لڑائی کو سورہ خاندان کے چارن بھاگو بھان نے نہ صرف نظم کیا بلکہ سندھ کے کونے کونے میں گا کر اسے شہرت دوام بخشی۔

چون کہ بھاگو بھان اس جنگ نامے کے بنیادی راوی اور سندھی رجز گوئی کے بانی مہانی سمجھے جاتے ہیں، اس لیے ان کے وجود کو نظر انداز کر دینا بے انصافی ہوگی۔ لہذا اس ضمن میں بھاگو بھان کی سوانح، شخصیت اور خاندان کے بارے میں کچھ کہنا ضروری ہے۔

بھاگو بھان کا خاندان

بھاگ فقیر برصغیر کے اس خاندان سے تعلق رکھتے ہیں جنہیں بھنڈ، 'بھانڈ' اور 'بھاٹ' وغیرہ کے مختلف ناموں سے یاد کیا جاتا ہے۔ اوائل میں جب لوگ لکھنا نہیں جانتے تھے، تب سماج کے ان ذہین راویوں کا مرتبہ برہمنوں سے کچھ کم نہ تھا۔ گانا بجانا چوں کہ ان کا آبائی ورثہ تھا، اس لیے غناء، سنگیت اور موسیقی میں بھی یہ لوگ بڑے ماہر تھے۔ اس کے ساتھ خاندانی روایات کے مطابق ادبی اور تاریخی باتیں یاد کرنا بھی ان کے لیے لازمی تھا بلکہ یہ چیز ان

کے گویا نصاب میں داخل تھی۔ مشق کرتے کرتے ان کا حافظہ بھی قابل رشک بن گیا تھا۔

ہند۔ سندھ کے خاص قبیلوں، خاندانوں اور راجاؤں کے شجرے بھی ان لوگوں کو بر زبان تھے۔ اس قسم کے کئی 'نسب نامے' جنہیں وہ اپنے مخصوص لہجے میں 'کبت' کہتے تھے آج بھی ان کے خاندان کے افراد کے پاس محفوظ ہیں۔ اس کے علاوہ پرانے زمانے کے راجاؤں کے خاص کارنامے اور تاریخ کے بڑے بڑے واقعات بھی انہیں ازبر تھے۔

تاریخ کا وسیع علم، شعر و ادب کی مہارت، اور دوسری ذہنی صلاحیتوں کی بنا پر ان 'بھاٹوں' کو شاہی درباروں میں کافی اہمیت حاصل تھی۔ (خود اکبر بادشاہ کے دربار میں بھی گنگ بھاٹ، منوہرداس، بیربل اور نرپری جیسے بھاٹ موجود تھے)۔

راجاؤں اور بادشاہوں کے آپس میں رشتے طے کرنا اور شادیوں کا اہتمام کرنا تو گویا ان کا خاص مشغلہ ہوا کرتا تھا اور اس اہم وسیلے سے سفارتی امور خود بخود ان کے اختیار میں آ جاتے تھے۔

ریگستھان اور نھر کے راجپوت راجاؤں کا ان لوگوں پر کافی اعتماد تھا۔ سومرہ خاندان بذات خود ان کی وفاداری، نیک نیتی اور خلوص کا معترف تھا۔

بھاگو بھان کی شخصیت کو بھی اسی خاندانی پس منظر میں دیکھنا چاہیے۔

بھاگو بھان کی شخصی حیثیت

بھاگو فقیر سات پشتوں سے سومرہ خاندان کا گویا گھر جایا بھاٹ تھا۔ اسی بنا پر اس کو اس خاندان میں مشیر اور سفیر کا مرتبہ حاصل تھا۔ دستار بندی کے مسئلے پر بھی بھاگو بھان نے چنیسہر کے حق میں رائے دی تھی۔

اکثر کٹھن مراحل اور مواقع پر بھاگو بھان، ہمدردی، خلوص اور نمک حلائی کے جذبے کے تحت ان کی خانہ داری اور خاندانی الجھنوں کو سلجھانے اور سنوارنے کی ذمہ داریاں بھی خود سنبھال لیتا تھا۔ مثال کے طور پر یہ واقعہ کہ

جب حملہ آور شہنشاہ کا لشکر سرحدوں پر پہنچ جاتا ہے تو اسے روکنے کے لیے مصالحتاً چنیسہر کے بیٹے ننگر کا نام تجویز کیا جاتا ہے۔ لیکن یہاں ایک گھریلو مسئلہ پیدا ہو جاتا ہے اور وہ یہ کہ ننگر کی والدہ جو اپنے بیٹے کی شادی کی تیاریوں میں مصروف ہے اس سے اس سلسلے میں کون جا کر بات چیت کرے۔ تو اس وقت اس کام کے لیے بھی بھاگو بھان ہی تیار ہو جاتا ہے!

بھاگو بھان ننگر کے محل کی طرف چل دیے
اور اس کی ماں سے کہا
ننگر ہی کو جنگ پر جانا ہے۔

ننگر ہی باپ سے سمجھوتہ کر کے اسے راضی کر سکتا ہے اور اگر یہ ممکن نہ ہوا تو کم سے کم فوری طور پر خلجی کی فوج کی پیش قدمی کو روک سکتا ہے۔

گھمسان کی جنگ کے دوران بھی 'بھاگو بھان' ہی سفر کی حیثیت سے حملہ آور کے پاس جاتا ہے۔ وہاں چنیسہر بھی موجود ہے جو خلجی کی قوت اور طاقت کے گھمنڈ پر بدزبانی کرنے سے بھی نہیں چوکتا۔

لیکن بھاگو سب سپاہیوں کے سامنے چنیسہر کے منہ پر کہتا ہے کہ

اے چنیسہر! تمہاری دی ہوئی مٹی بھی میرے لیے سونا ہے
ایسا تو کسی سومرہ نے نہیں کیا تھا
آخر نکلے نا لوہارن کے بیٹے
تمہارے سر پر دستار سجی تھی
اور تم ماں سے پوچھنے چلے تھے
میں نے تمہیں بادشاہ بنایا
اور تم نے مجھے دعتکار دیا۔

الغرض اس سارے معرکہ میں بھاگو بھان کو جو منصبی کردار سونپا گیا تھا وہ اسے پوری ذمہ داری کے ساتھ ادا کرتا رہا۔ یہاں تک کہ جنگ کے آخری لمحات میں وہ سو سو سومرہ خواتین کو اپنے ساتھ لے کر راتوں رات 'اڑھ جام' کے پاس جاتا ہے اور 'سام'

کے طور پر خواتین کو ان کے حوالے کرتا ہے۔ بھاگ فقیر کی نمک حلائی کا یہ مشہور تاریخی کارنامہ ہے۔ اس قسم کے تاریخی حقائق سے معلوم ہوتا ہے، کہ بھاگ فقیر شروع سے لے کر آخر تک خود جنگ کے میدان میں موجود تھا۔ اس لیے اس کی روایت اور بیان کی بنیاد بھی چشم دید واقعات اور ذاتی مشاہدات پر مبنی ہے۔

بھاگو بھان کے اخلاف بھی اپنے آپ کو 'بھاگ فقیر' کہلاتے ہیں۔ وہ اب تک اس ویران ریگستان 'روپاہ ماڑی' اور 'وگھ کوٹ' کے اجاڑ کھنڈرات میں اپنے بہادر اور جری مریوں کے مزارات کے مجاور بنے بیٹھے ہیں، اور اس طرح ثابت ہوتا ہے کہ یہ وفادار لوگ اب تک اپنی آبائی نمک حلائی کی روایت کو گلے سے لگائے بیٹھے ہیں۔

بھاگو بھان اور رجز گوئی

اوپر بیان کئے ہوئے رزم ناموں کی فہرست اور تاریخی پس منظر سے شاید ایک تاثر پیدا ہو کہ ریگستان کے چارنوں اور بھانڈوں نے 'راسو' کے عنوان سے جس رجز گوئی کی بنیاد ڈالی تھی، 'دودو کی داستان' بھی شاید انہی خطوط پر ابھر کر سامنے آئی ہے۔ اور اس قیاس کی بنا پر اسے 'دودل راسو' اور اسی ناتے سے بھاگو بھان کو 'دیش وجیہ' یا 'چند بردئے' چارنوں کی رزم گوئی کے مکتب فکر کا پیرو کہا جا سکتا ہے۔ لیکن ایسا تصور کرنا چندان ضروری نہیں۔ یہ تو تصویر کا صرف ایک رخ ہے۔

سندھ کی تاریخ کے مطالعہ سے معلوم ہوتا ہے کہ یہاں کے قدیم قبیلے عرب کے دور جاہلیت کے بدوی قبائل کی طرح ہمیشہ ایک دوسرے سے قوت آزمائی کرتے رہتے تھے۔ ہماری عوامی کہانیوں اور قدیم گیتوں میں اس کی مثالیں ملتی ہیں، جس سے یہ اندازہ ہوتا ہے، کہ یہاں کے شعرا اس قسم کے واقعاتی نظموں کو گا کر پیش کرتے تھے۔ اور یہ روایت اب بھی موجود ہے۔

سندھ میں عرب دور خلافت کے آخری ایام اور سومرہ دور حکومت کے اوائل میں سمنگ چارن (۹۵۰-۱۰۲۵ء) نام کے ایک مشہور شاعر گذرے ہیں جن کا غنائیہ کلام اور رس بھرے سندھی

اشعار اب تک محفوظ ہیں۔ اس کے رزمیہ گیت خاص طور سے تاریخی اہمیت کے حامل ہیں۔

اس سے ثابت ہوتا ہے کہ بھاگو بھان سے کئی صدیاں پہلے بھی سندھی شاعری میں بلند پروازی، جوش و ولولہ اور گرد و پیش کی حقیقی روح اور عکس کے اعلیٰ نمونے موجود تھے۔ ان میں گہرائی بھی تھی۔ نیز فصاحت و بلاغت کے لحاظ سے بھی وہ شہکار تھے۔

اس لیے بھاگو بھان کو صرف 'جودھراج' اور 'جگ نائک' کا شاگرد سمجھنا یا اس کی داستان کو 'راجستھانی راسو' کی نقل اور چربہ کہنا نہ صرف درست نہیں بلکہ نامناسب بھی ہے۔

یہ داستان بہر حال سندھی شعر کے تدریجی اور فطری ارتقا کی نشاندہی کرتی ہے۔ اس داستان نے سندھ دھرتی کی کوکھ سے جنم لیا ہے اور صحیح معنوں میں یہ داستان سندھ کی تہذیب و تمدن کی ترجمان، سندھی جیالوں کی سرفروشی اور تنگ و ناموس پر کٹ مرنے کی کماحقہ آئینہ دار اور نمائندہ ہے۔

سندھی ادب کی تاریخ کے اوراق پر یہ داستان پہلی دفعہ ۱۹۳۷ء میں سندھ کی ادبی تاریخ کے بانی خان بہادر الحاج محمد صدیق میمن کی کوشش سے منظر عام پر آئی۔ لیکن میمن صاحب کو اس وقت داستان کے خالق اور شاعر کے نام کا علم نہ تھا۔ لاریب کہ میمن صاحب کا یہ منفرد علمی کارنامہ ہے، اور اس دور کی ادبی تحقیق و تدقیق اور کاوش کا زرین مرقع ہے، جب سندھ میں ادبی تاریخ کا کوئی مفصل اور مربوط وجود ہی نہیں تھا اور نہ ہی کسی کے وہم و گمان میں اس طرح کی دستاویز یا کتاب کا تصور تھا۔ میمن صاحب کا یہ کارنامہ اس لیے بھی قابل ستائش ہے کہ موصوف کو اس قسم کی انوکھی کتاب لکھنے کے لیے وہ سہولتیں میسر نہ تھیں جو آج کے دور میں عام ہیں۔ اس کے باوجود سندھی ادب کی ابتدا کو 'دودو چنیسر' کے دور تک دریافت کرنا ایک عظیم کاوش تھی۔ اور یہ بلاخوف تردید کہا جا سکتا ہے کہ اُس دور میں سندھ کی ادبی تاریخ میں یہ کاوش پہلی علمی اور تحقیقی کاوش تھی۔

آزادی کے پچھلے پچیس برسوں میں جو جدید علمی اور ادبی تحقیق ہوئی ہے، اس کے پیش نظر کئی مورخین اور علماء ادب نے 'بھاگو بھان' سے پہلے کے کئی شعرا کا کلام اور ان کی سوانح سے متعارف کرایا۔ لیکن افسوس کا مقام ہے، کہ لوگ ان شہ پاروں کو پڑھنے اور سمجھنے سے گریز کرتے ہیں، اور اب تک مین صاحب ہی کی پرانی تاریخ پر تکیہ کئے بیٹھے ہیں۔ وہ صرف یہ سمجھ سکے ہیں کہ چوں کہ سندھی شعر کی ابتدا 'دودو چنیسر' سے ہوئی ہے، لہذا دنیا کی تمام زبانوں کے شعر کی ابتدا بھی 'رزم' ہی سے ہوتی ہو گی۔ یہ صریحاً غیر سائنسی اور غیر علمی باتیں ہیں۔ جو حضرات تاریخ کے مطالعہ سے کورے ہیں وہ مسلسل انہیں باتوں کو دہراتے چلے آ رہے ہیں۔ مزید یہ کہ ایسے انجان لوگ 'بھاگو بھان' کو اس داستان کا بنیادی گائک اور خالق تسلیم کرنے سے ہی قاصر ہیں۔ یہاں تک کہ وہ تو اس کے وجود کو ہی تسلیم نہیں کرتے بلکہ اور اسے فرضی کردار سمجھتے ہیں۔ جب کہ 'بھاگو بھان' کی شخصیت تاریخی طور پر ثابت ہو چکی ہے۔ یہاں یہ بات بھی ذہن نشن کر لینی چاہیے کہ اس طرح کسی عوامی داستان کا حقیقی راوی دراصل پوری حکایت کا بانی ہونا ہے۔ یہ اور بات ہے کہ وہ روایت کرتے وقت تقریری انداز اختیار کرے۔ اور قدیمی داستان گوئی کا اس طرح کا اسلوب اظہار کوئی نئی بات نہیں۔ اس لیے 'بھاگو بھان' کے اس منصب سے انکار درست نہیں۔ کیوں کہ وہ اس المناک حادثے اور قصے کا نہ صرف چشم دید گواہ تھا بلکہ اس کے ساتھ وہ سومرہ قبیلے کا خاندانی راوی، پیشہ ور ادیب، مانا ہوا موسیقار اور درباری بھاٹ (Poet Laureate) بھی تھا۔

ان ٹھوس حقائق کی موجودگی میں اس منفرد شخصیت کو گمنامی کے پردوں میں گم سمجھنا ایک فنکار کی حق تلفی کے مترادف ہے۔ پھر یہ کہ قدیم داستانوں کو تنقید کے مروجہ اور خیالی پیمانوں سے ناپنا کلاسیکی ادب کی عظمت اور اعلیٰ پن کو جھٹلانا ہے۔

اگلے وقتوں کے بھٹ، ڈوم، چارن، مراٹی، منگتے اور مگنہار اس قسم کے قومی کارناموں کو محفوظ کرنے کے لیے ہمیشہ سرگرم عمل رہتے تھے۔ جس دور میں نہ تو کتاب کا رواج تھا اور نہ ہی کتب خانوں اور پبلک لائبریریوں کا وجود تھا، اس دور میں یہ چارن

ہی متحرک کتب خانے اور چلتی پھرتی عوامی لائبریریاں سمجھی جاتی تھیں۔ یہ داستان گو تاریخ کے اہم واقعات نہ صرف عوام تک پہنچانے کے لیے جمع کرتے تھے۔ بلکہ اپنی اولاد کو زبانی یاد کراتے اور انہیں وصیت کے طور پر ورثے میں دے جاتے تھے۔ پھر یہ نئے داستان گو ان چیزوں کی مزید تراش خراش اور آرائش و زیبائش کرنے کے بعد آنے والی نسلوں تک پہنچاتے تھے۔

داستان گوئی کے اس مسلسل عمل کو سمجھنے کے لیے مثال کے طور پر 'چند بردئے چارن' کے 'راسو' کو زیر بحث لایا جاتا ہے۔ ہندی سہت کے عالم کہتے ہیں کہ 'چند بردئے' نے صرف اس روایت کو بنیادی روپ (ابتدائی ڈھانچہ) میں الاپا اور اسے نال اور گائیکی میں گانے کا کام اپنے بیٹے 'ہملن' کے سپرد کیا، جس نے اسے 'چند سنگمت' کی پوری پابندی اور نال ترنم کے ضابطے کو مدنظر رکھتے ہوئے انجام دیا اور پھر وہ اپنے بیٹے 'سارنگ دھر' کے سپرد کر گیا اور اس طرح اس داستان کے نظم کے حصے کی نمایاں صورت 'سارنگ دھر' کے دور (۱۳۵۷ع) میں عیاں ہوئی۔ اور اس طرح ایک مسلسل عمل کے ساتھ ہندوستان کی یہ عظیم جنگی داستان پوری پانچ صدیوں تک پیشہ ور گائے والوں کے آلاپوں اور آوازوں کے طفیل ان کی زبان پر زندہ و پائندہ رہی۔ یہاں تک کہ ۱۷۰۰ع میں میواڑ کے 'ٹھاکر اسر سنگھ' نے اس داستان کو مسودے کی صورت میں ڈھلا۔ لیکن ہم اپنے اس قومی کارنامے کو بیسویں صدی تک بھی نظر انداز کرتے چلے آئے۔ اس کا سبب بھی وہی قدیم ادب کی بے قدری اور ابتدائی تاریخ سے بے خبری ہے۔ راجستھان میں انہی داستانوں کو 'کیات' کہا جاتا ہے، جس کے لفظی معنی 'روایتی تاریخ' (Traditional History) کے ہیں۔ کرنل ٹاڈ کی مشہور کتاب 'تاریخ ریگستھان' کے ماخذ بھی 'کیات' ہی ہیں۔ جن کی بنیاد پر انہوں نے اپنا معیاری علمی شاہکار مکمل کیا۔ صرف یہی ایک مثال ہمارے لیے عبرت آموز ہے، کہ بھیک اور گداگری پر گذر بسر کرنے والے چارن کس طرح صدیوں سے ہمارے قومی سرمایہ کو محفوظ کرتے چلے آئے ہیں اور ہم ہیں کہ انہیں فرسودہ اور دقیانوسی کہہ کر اپنا دامن سمیٹ لیتے ہیں۔ گویا ان کی ہستی سے منکر ہونے میں ہی ہمارا بچاؤ اور تحفظ ہے۔

داستان دودو چنیسر کی ارتقا

بھاگو بھان کو بھونگر کے خاندان سے جو والہاند محبت اور وابستگی تھی، اس کے پیش نظر 'وگھ کوٹ' کی شکست اس کے لیے ایک ناقابل برداشت صدمہ تھا بلکہ یہ حادثہ اس کے لیے ایک قسم کے رستے ہوئے زخم سے کم نہ تھا۔

اس واقعہ کے بعد اب وہ نگری نگری بھٹکتا پھرا اور یہ دردناک داستان سناتا رہا، اور اس طرح سارے ملک میں دودو کی بہادری اور شجاعت کی حکایتیں پھیلنے لگیں۔ ایک عظیم سپہ سالار کی حیثیت سے دودو کا شاہی فوجوں سے مردانہ وار مقابلہ اور ایک سچے اور بہادر سردار کی حیثیت سے میدان جنگ میں کام آنا یہ سب کچھ عوام کے لیے ایک ناقابل فراموش عظیم کارنامہ تھا۔

دودو کی شہادت اور قربانیوں نے عوام کی دل میں اس کے ساتھ ہمدردی اور قدردانی کی فضا بنائی۔ عوام کی اس ہمدردی، توجہ اور دلچسپی نے بھاگو بھان کے غمزدہ خاندان میں مزید جوش اور ولولہ پیدا کیا اور انہوں نے (بھاگو کے خاندان) اس المناک حادثے کو گلی گلی اور گاؤں گاؤں گھوم پھر کر گانا شروع کیا، اور اس طرح اس حکایت کا بنیادی ڈھانچہ اور ابتدائی ساخت بھی سب سے پہلے انہیں کے خاندان کے اندر قائم ہوئی۔

خاندان کے دوسرے 'بھائوں' نے بھی اس داستان اور بیان (روایت) کو وہیں سے حاصل کیا۔ یہ خاندان، شعر و غنائیں میں یقیناً یگانہ حیثیت کا مالک تھا۔ اس لیے داستان میں تغیر کا آنا ایک فطری اور لازمی امر تھا۔ اس خاندان میں وہ گانک جو بہت زیادہ ذہین تھے، انہوں نے اس بنیاد پر اپنی کاوش کے موتی بھی جڑے۔ کچھ لوگوں نے اس میں اپنی مخصوص موسیقیت اور غنائیت کے رنگ بھرے، تو کچھ لوگوں نے اسے مزید دلچسپ بنانے کے لیے اپنی بلاغت سے جنگی جلال و جولان پیدا کر کے اس کے حسن کو مزید سنوارا۔

رسمہ عناصر کے در آنے سے داستان میں شاعرانہ مبالغہ کا آنا لازمی تھا۔ (چنیسر کے دہلی کی طرف جاتے ہوئے سفر میں شیر، ہاتھی، راکس وغیرہ سے لڑنے کے افسانے غالباً بعد کے فنکاروں کی اختراع ہے۔)

اس سے یہ نتیجہ نکالنا آسان ہے کہ اس جنگ نامے کی اضافی ارتقا میں ان چارنوں کا بھی ہاتھ رہا ہو گا۔ اس لیے داستان کی مناسب اور موزوں ترتیب اور اس کی پختگی قائم رکھنے میں 'بھاگو بھان' کے ساتھ اس کی برادری کے کچھ اور لوگوں کا بھی دخل رہا ہو گا۔ (جس طرح شاہ لطیف کے رسالے کو مختلف 'سروں' میں تقسیم کرنے اور اس کی آخری ترتیب دینے والے ہندوستان کے دو چارن 'اٹل' اور 'چنچل' کا نام لیا جاتا ہے۔)

یہ جنگ نامہ حب بعد کی نسلوں کے پیشرو گانے والوں میں عام ہوا تو ان پیشرو گانے والوں نے بھی اپنے اپنے ذوق، موقع اور محل کی مصلحت اور ماحول کی مناسبت سے اس میں قدرے تکلف اور تصنع پیدا کیا۔ اس طرح راویوں میں سینہ بد سینہ آنے والے اس رزم نامے پر ہر ایک کا اپنا اپنا تلفظ، لہجہ، غنائیت اور راگ بتدریج اثر انداز ہوتے رہے۔ اب چون کہ سات صدیوں کے مسلسل تغیر اور تجدید کے پیش نظر ماہرین لسانیات کے تساہل کے سبب داستان کے زبانی و تقریری تجزیے کی تمام راہیں مسدود ہو چکی ہیں، لہذا قدیم ادب کے ماہرین خصوصی کے لیے داستان کے حقیقی اور اضافی سخن کی تعریف و تفریق بھی ایک پیچیدہ مسئلہ بن گئی ہے۔

ان تمام ارتقائی مراحل اور منازل کو جانتے ہوئے بھی یہ ماننا پڑے گا کہ اس داستان کا بنیادی خالق 'بھاگو بھان' ہی ہے۔ لیکن بعد میں اگر کچھ لوگوں نے اس میں اضافے کئے یا الحاقی چیزوں کی بھرمار کی تو اس سے بھاگ فقیر بھاگو بھان کا استحقاق واسطہ کالعدم نہیں ہو سکتا۔ (شاہ لطیف ایسے عظیم شاعر کے کلام میں بھی جو بھاگ فقیر سے کئی صدیاں بعد پیدا ہوئے، کئی دوسرے شعرا کا کلام خلط ملط ہو گیا ہے۔ لیکن اس کے یہ معنی ہرگز نہیں کہ ہم یہ کہہ دیں کہ یہ رسالہ ہی شاہ کا نہیں۔)

رزمیہ اشعار کی کیفیت

اس رزمیہ داستان کو بار بار اور مختلف پیرائے میں سننے کے بعد محسوس ہوتا ہے کہ میدان جنگ کا اصل ہیرو 'چنچل' کا بیٹا 'ننگر' ہے۔ جو جنگ پر جانے کے وقت دولہا بنا ہوا تھا اور سر پر سہرا

باندھے ہوئے تھا اور پھر 'ننگر' نے ہی جنگ شروع کی اور وہ ہی اس رزم گاہ کا پہلا نمایاں شہید بنا۔

یا پھر جب 'دودل راؤ' 'ننگر دولہا' کو جس کے ہاتھوں اور یروں میں مہندی رچی ہوئی تھی اور جس کے سر پر سہرا سیجا ہوا تھا، جنگ کے محاذ پر روانہ کرتا ہے، تو اس کی یعنی ننگر کی ماں کے دل سے ہوک اٹھتی ہے۔

وہ بہتیرے حیلے بھاننے کرتی ہے، کہ دولہا جنگ پر نہ جائے۔ وہ اسے اپنی ماں کے سن کی مرادیں اور امیدیں یاد دلانی ہے۔ کئی قسم کے اندیشے، خدشے اور خطروں کا اظہار کر کے اسے جنگ پر جانے سے روکنے کی کوشش کرتی ہے۔ لیکن بہادر اور جری پہلوان میدان جنگ کی طرف روانہ ہو جاتا ہے۔ اور پھر 'ننگر پہلوان' اپنے چچیرے بھائی 'ننگر' (دودو کے لڑکے) کو ساتھ لے کر اپنی فوجوں کے ساتھ 'ویراواہ' (سومرہ اور خلجی کی افواج کا مقام جنگ) پہنچ جاتے ہیں اور وہاں! 'ننگر' اور 'ننگر' مست ہاتھی کی طرح گرجتے ہوئے دشمن پر آندھی بن کر ٹوٹ پڑتے ہیں اور دشمن کے کئی بہادر اور ناسور سپہ سالاروں کو موت کے گھاٹ اتار دیتے ہیں۔

حاصل مطلب یہ کہ برچھیوں اور بھالوں کی اس جنگ میں سندھ کے یہ پہلوان اور بانکے جوان شہید ہو جاتے ہیں۔ جب ان کے لاش 'وگھ کوٹ' پہنچتے ہیں تو 'دودو' کی آنکھوں میں خون اتر آتا ہے اور اس کے دل میں آگ بھڑک اٹھتی ہے۔ وہ خلجی کو جنگ کا پیغام بھیجتا ہے۔ جب خلجی کے فوجیوں کو پتہ چلتا ہے کہ 'دودو' چڑھائی کر رہا ہے، تو وہ لوگوں سے پوچھتے ہیں۔ بتاؤ دودو کیسا ہے۔ 'کیا وہ بھی انہیں ہی نوجوانوں (ننگر اور ننگر) کی طرح بہادر ہے؟'

یہ سن کر چنیس انہیں اپنے بھائی کے بارے میں بتاتا ہے۔ اور پھر جو کچھ ہوا چنیس خود اس پر نادام دکھائی دیتا ہے۔

اس طرح ان 'گاھوں' میں کرداروں کے بھڑکتے جذبات، رزم کی جولانی، جنگ کے قیامت خیز مناظر، بہادروں اور جری پہلوانوں کے

مقابلے اور بانکوں کی شہادت کے المناک واقعات پوری بلاغت کے ساتھ بیان کیے گئے ہیں۔

ہم نے یہاں صرف ان ’گاہون‘ کا انتخاب کیا ہے جو اپنی شکل و صورت میں خوبصورت ہیں، ورنہ کچھ ایسی بھی ہیں جو نہایت مختصر اور سادہ ہیں اور جن میں قافیہ وغیرہ کی پابندی نہیں کی گئی ہے۔ ان میں کئی لمبے اور طویل ’بیت‘ بھی ہیں، اگرچہ ان ’بیتوں‘ کی تعداد اور قافیہ پر دو تین سطروں کے بعد تبدیل ہو جاتا ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ شاید ایک ہی مضمون کی مختصر اور چھوٹی چھوٹی ’گاہون‘ کو یکجا کر کے لمبے ’بیت‘ کی صورت دے دی گئی ہو۔ کیوں کہ ابتدائی شعر کافی مختصر تھے اور اس زمانے میں طویل نظم رائج نہیں تھی، پھر کاغذ پر پڑھنے اور دیکھنے سے ان ’گاہون‘ کا پورا قد بھی نہیں ناپا جا سکتا۔ بلکہ ان اشعار کو گار پش کرنے ہی سے ان کا اصلی روپ اور رنگ نمایاں ہوتا ہے۔ ویسے بھی سرود اور غنا کی متحرک آلاپ نظم کو نثر سے ممتاز کرتی ہے۔ سادہ کے ایک بڑے محقق علامہ آئی۔ آئی۔ قاضی نے بھی مشہور انگریز عالم کارلائل کے قولے کو دہرایا ہے کہ ’شعر وہ ہے جو گایا جا سکے، جو کلام گایا نہیں جا سکتا وہ شعر نہیں ہو سکتا، ’گاہون‘ کا اصلی مقصد اور روح غنا اور سرود ہی ہے۔ جس نے بھی اس داستان کو کسی خوش الحان ’رزم گو‘ سے سنا ہوگا اس نے ضرور محسوس کیا ہوگا کہ کاغذ کے ٹکڑے پر تو یہ داستان محض کالی لکیروں کے سوا کچھ بھی نہیں۔

فن داستان گوئی کی ابتدا اور تاریخی ارتقا

”.... اللہ تعالیٰ نے انسان کو پیدا کیا اور اسے بیان کی نعمت سے نوازا....“ (-وَرۡءَ الرَّحْمٰنِ-) اس لیے ادبی ذوق تو انسان میں اول سے ہی ودیعت کر دیا گیا ہے۔ انسان کی خانہ بدوشی کی زندگی میں بھی جب وہ رات کو آگ کے لاؤ کے گرد بیٹھ کر باتیں کرتے، تو خاندان کے بزرگ اپنے اپنے تجربے بیان کرتے یا پھر بھوت پریت، راکس اور آنکھوں سے اوجھل مخلوق کا ذکر ان کی گفتگو کا موضوع ہوتا، اور اس طرح قیاسی کہانیوں (Fables) کی بنیاد پڑی اور اہام

پرستی کا آغاز ہوا۔ کچھ خاص لوگ جو اپنی طاقت کے بل بوتے پر سردار بنے تو بعد میں انہیں دیو اور راکس سمجھا گیا۔

جب خانہ بدوشی کا دور ختم ہوا، لوگوں نے مستقل سکونت اختیار کی تو دیہی آبادی کا آغاز ہوا۔ دیہاتوں کے قائد (عزت دار، زردار) اور مکھی مقرر ہوئے۔ چھوٹی چھوٹی ابتدائی حکومتیں وجود میں آئیں۔ جب معاشرہ مرتب ہوا تو کہانی اور قصہ سنانے والوں (Story Tellers) کا ایک مخصوص گروہ پیدا ہوا۔ پہلے کے طاقتور سردار جنہیں لوگوں نے دیو اور راکس کہہ کر غیر معمولی ملکوتی کردار بنا دیا تھا، یا ان کو نیم انسانی حیثیت دے دی گئی تھی، لوگ انہیں دیوتا سمجھ کر پوجنے لگے۔ اور اس طرح بطل پرستی (Hero worship) کا عقیدہ پروان چڑھا۔ وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ ابتدائی دیہی ریاستیں ایک دوسرے میں مدغم ہونے لگیں۔ اس طرح شہری ریاستیں (City States) وجود میں آگئیں۔ پھر ان کے حکمران عوامی کہانیوں کے علامتی کردار بنے رہے۔ اس سے بادشاہ اور بادشاہوں کے تذکرے مرتب ہوئے اور یوں کہانیوں میں نیم تاریخی باتیں اور روایتی قسم کی حکایتیں داخل ہو گئیں اور پھر ان روایتی کہانیوں کے کچھ بنیادی حصے فقروں کی آواز میں گائے جانے لگے اور انہیں 'گائے' (گائے - گانا) کہا گیا۔ اسی کو فن قصہ خوانی کی بنیاد سمجھنا چاہیئے۔

'گائے' کی بنیاد ہے 'گنا'۔ اس لیے اس کے لفظی معنی بھی آپ اور لات کے ہیں۔ وقت گزرنے کے ساتھ گائے جانے والی ان چیزوں کو 'لے' 'نال' اور 'نرنم' کے ساتھ مربوط کرنے کے لیے ابتدائی ساز ایجاد ہوئے مثلاً تھالی، کھڑنال یا 'جھا جھا'۔ پنجاب میں اس مقصد کے لیے 'چمٹا' استعمال ہونے لگا۔ ان مختصر 'گائوں' کے بعد لمبی اور طویل 'گائیں' رائج ہوئیں۔

حال ہی میں سندھ کے ناسور عالم اور سندھی ادب کے عظیم محقق ڈاکٹر نمی بخش خان بلوچ صاحب نے ایسی جملہ 'گائیں' ساں گائیوں' (قدیم گیتوں بھری کہانیاں) جمع کر کے انہیں کتابی صورت میں محفوظ کیا ہے۔ اس طرح انہوں نے سندھ کی عشقیہ داستان، اور مشہور سندھی قصے جمع کئے اور چھپوائے۔ ڈاکٹر صاحب کے تجزیے اور تبصرے سے پتہ چلتا ہے کہ اس قسم کے تاریخی اور نیم تاریخی

قصے پیشہ ور گانے والوں اور چارنوں نے لوگوں کی تفریح کے لئے گانے شروع کئے تھے۔ ابتدا میں عام کہانیاں کچھ 'گاموں' کے حوالے سے بیان ہونے لگیں، جن میں 'ڈومن سونارو'، 'وکیو ڈاتار'، 'ہمر سورو'، 'بونا جراڈ'، 'پہل ودھوا' اور 'لاکھو بھلانی' وغیرہ قابل ذکر ہیں۔

اس کے بعد مشہور تاریخی قصے اور بڑی بڑی جنگی داستانیں جیسے 'مورٹو ملاح اور مگر مچھ'، 'ڈھول مارو'، 'لیلا چیسر'، 'موکھی متارا'، 'سیف الملوک'، 'شاہ بہرام' اور 'دولہہ دریا خان' (جو اب چھپ بھی چکے ہیں) بڑی مجلسوں اور حجروں میں طویل بیتوں کی صورت میں بیان ہونے لگیں۔ لیکن 'دودو چیسر' کی جنگی داستان ان سارے قصوں سے زیادہ مشہور اور مقبول ہوئی جسے سندھ کے 'رزم خوان' بھائیوں اور رجزگو میراسیوں نے چودھویں صدی عیسویں سے سندھ کے کونے کونے میں گھوم پھر کر گایا بجایا اور اسے ہر جگہ مقبول عام بنایا۔ اس طرح داستان گوئی اور رزم خوانی کا یہ عجیب فن اپنے ابتدائی منازل اور مدارج طے کرنا ہوا آخر کار ترقی کی شاہراہ پر گامزن ہو گیا۔

اب تو پیشہ ور قصہ خوانوں نے ان قصوں اور داستانوں کو سادہ بے تکلف اور موثر انداز میں بیان کرنے اور پیش کرنے کے بجائے باقاعدہ گا کر سنانا شروع کر دیا ہے۔ مثلاً قصہ کو حمد و ثنا کے آداب سے شروع کرنا۔ داستان کے کچھ خاص واقعات کو موزوں اور مناسب الفاظ، اصطلاحات، ضرب الامثال اور بیانیہ بیتوں تثر پرتال اور سازوں کی سنگت پر گانا، یہ رزم کو کمال عروج تک پہنچانے کے نمایاں مراحل ہیں۔

یہ داستان شروع شروع میں صرف 'چٹھہ'، 'کھڑنال'، 'جھانجھ اور تھالی کے ساتھ بیان کی جاتی تھی، لیکن بعد میں سرنندہ (سارندہ، کماچ) 'گھڑے'، 'اکتارے' اور 'نڈ' پر بھی گائی جانے لگی۔ اس کے بعد یعنی ماضی قریب میں کچھ استاد قسم کے داستان گوؤں نے 'ڈھول' اور 'ہارمونیم' بھی استعمال کیا۔

لیکن موجودہ دور میں حیدرآباد کے ایک چھوٹے سے شہر مسو بھرگڑی کے میراسیوں نے فن داستان سرائی کے سلسلے میں 'سارنگی'، 'طبلا'، 'دنبورہ' اور 'ستار' جیسے اعلیٰ سازیں کو رواج دیا۔

بنیادی طور پر تو ہر جنگ نامہ 'سُر کیدارا' میں گایا جاتا ہے۔ لیکن دودو چنیسر کی داستان تو اب 'سورٹھ' 'حسینی' اور 'رانو' (یہ سب سندھی راگنیاں ہیں) میں گائی جاتی ہے۔

مسمو بھر گڑی کے میراسیوں کے استاد اور سربراہ عنایت فقیر جو نہ صرف رزم گوئی میں کامل استاد تھے بلکہ گاؤں کے بھی ماہر تھے۔ (جب وہ تار سپتک یعنی ٹیپ آستان پر پہنچتے تھے تو ان کے چہرے میں کوئل معمولی تغیر بھی محسوس نہیں ہوتا تھا)۔ پاکستان بننے تک وہ سارے سندھ میں سب سے بڑے گویے ماننے جاتے تھے۔ سندھ میں داستان گوئی کا موجودہ ٹھاٹھ باٹھ بھی انہیں کی دین ہے۔ وہ اس داستان کو 'ہمیر کلیاں' اور 'کیدارا' میں گاتے تھے۔ (سندھ کے یہ لائٹنی داستان گو پاکستان بننے کے کچھ عرصے بعد ستر سال کی عمر میں انتقال کر گئے)۔

ان کی موت کے بعد ان کے چاروں بھانجے اوپر بیان کئے ہوئے سازوں سے داستان سناتے تھے۔ (جمعو فقیر: بڑا دنبورہ، فضل فقیر: سارنگی، علی فقیر: چھوٹی ستار اور کرم فقیر: پکواز (ڈھولک)۔ ان کی آواز میں وہ حبش اور سوز اور گانے میں وہ جادو تھا، کہ داستان سنتے وقت جنگ کا سارا منظر کھینچ جاتا۔ اور سننے والے اپنے آپ کو جیسے میدان جنگ میں محسوس کرتے۔ ان کی سحر انگیز موسیقی کی مثال ملاحظہ ہوں: ایک مرتبہ سندھ کے ایک بہت رئیس کی کوٹھی پر محفل موسیقی جمی تھی۔ اور 'دودو چنیسر' کی داستان بیان کی جا رہی تھی۔ فقیر بیان کرتے ہوئے جب ننگر کی شہادت کے بیان پر پہنچے تو رئیس مرحوم جوش میں آ گئے اور انہوں نے کوٹھی کے صحن میں ہندوق سے فائر کرنا شروع کر دیئے۔ ان کے اس عمل سے ساری محفل خوف زدہ ہو گئی مگر انہوں نے فوراً حاضرین کو تسلی دی اور کہا ہم 'ان فائروں سے ننگر پہلوان کا سواگت کر رہے ہیں'۔ افسوس ہے کہ یہ چاروں فقیر بھی اللہ کو پیارے ہو گئے۔ اب ان کے بیچے موجود ہیں۔ جو باوجود ذوق کی کمی کے اب تک اس روایت کو نبھا رہے ہیں۔ ان میں فضل فقیر کا لڑکا -ولابخش (عمر ۵۰ سال) بہت بڑا داستان گو ہے۔ جمع فقیر کا بیٹا دوست علی اپنی پارٹی کا سربراہ ہے۔ (فوک لور ریسرچ سینٹر اسلام آباد نے بھی دوست علی فقیر کی زبانی یہ داستان ریکارڈ کی ہے)۔

اس سے ظاہر ہوتا ہے کہ دودو چیمیسر کی یہ جنگی داستان آج بھی سندھ کے دہقانے ادب میں پورے آب و تاب سے گونج رہی ہے۔ چون کہ سندھ کی یہ المیہ داستان کتابی صورت میں محفوظ نہ ہو سکی، اس لیے آج تک صرف دیہاتوں، میلوں ٹھیلوں اور دیہی و موسمی تہواروں پر ہی گاٹی اور سنائی جاتی ہے۔ اس لیے بڑے شہروں کے بڑھے لکھے لوگوں کی کافی تعداد اس جنگ ناسے سے نا آشنا ہے۔ ’لوک ادب تحقیقی مرکز‘ اسلام آباد نے اس تاریخی داستان کو کتابی صورت دینے میں پہل کی ہے۔ جس کے لیے مجھے تقریباً سو صفحوں پر مشتمل ایک طویل مقدمہ لکھنے کے لیے کہا گیا تھا۔ جو اس مختصر مدت اور قابل عرصے میں حسبِ دلیخواہ مکمل نہ ہو سکا۔ بہر حال جو کچھ مجھ سے بن آیا قارئین کرام کی خدمت میں پیش کرتا ہوں۔

گر قبول افتد زبے عز و شرف

اس ضمن میں ابھی یہ پہلی کوشش ہے۔ متعدد راویوں میں سے ابھی تو صرف ایک راوی کا بیان ہی مبسوط آ سکا ہے۔ سندھی دانشوروں کو چاہیے کہ وہ اس کام کو آگے بڑھائیں اور مکمل کریں فی الوقت اہل سندھ ’لوک ادب تحقیقی مرکز اسلام آباد‘ کے شکر گزار ہیں، کہ انھوں نے ہماری ادبی تاریخ کا ایک کھویا ہوا باب کسی بہت گہرے اور تاریک کنویں سے نکال کر دیا ہے۔

خاکسار

محرم خان

اسسٹنٹ پروفیسر

شعبہ سندھی، سندھ یونیورسٹی

جام شورو، سندھ

اول نام اللہ کا

اوّل نام اللہ کا
 دوجا اور نہ کوئی
 بس اسی سے اس رکھ
 وہی سارے جگ کا پالنہار ہے
 جس نے بے ستون و پیر اسے بسایا
 جس میں روشن ستارے
 اور چمکتا چاند ہے
 جس نے سارے جہاں پر سورج کو جگمگایا۔
 مدینے کے میر مصطفیٰ ہیں
 جو منزل ہے سب مسافروں کی۔
 (اے) محمد مصطفیٰ صلعم مسافروں کا سفر (بخریت) ختم کریں
 اور انہیں حج کی نعمت بخشیں۔
 سچی راہ رسول صلعم کی
 کیوں کہ وہ راستہ دین کا ہے۔

دستار بندی کا مسئلہ

سومرہ قبیلے کے دو بھائی، دودا اور چنیسر ہیں۔ بڑا چنیسر
 چھوٹا دودا۔ (ان) بھائیوں کے درمیان دادا کی چھوڑی ہوئی دستار
 رکھی ہے، (دادا کے) تخت غیر آباد ہے، (اسے) آباد کرنا چاہیے۔
 (کس کو) شہنشاہ بنانا چاہیے۔ دودا اپنے قبیلے کے لوگوں
 کو بلا کر یہ کوشش کرتے ہیں۔ فقیر، اس بیت کو (یوں) سناتا ہے۔

دو تن دن گذر گئے
 بھونگر راؤ کو سوتے (مرے ہوئے)
 دستار کے مسئلے کو لوگوں نے آن لیا (سلجھانا چاہا۔
 یعنی اب راجا کون بنے؟)
 دودل راؤ نے چاروں طرف نامے بھیجے (پیغام بھیجوائے)
 کچھ کچھ، بھیج (اور) کچھ کی طرف

کنچھ ماتھیلے سے بھی پرے
 کنچھ جیسلمیر کی طرف
 کنچھ باہڑمیر سے بھی پرے
 (پھر) جمع ہوئے اجمیر سے
 جاڑیجوں کے جتھے
 (اور) چند بھی آ گیا
 بھٹی اس کا بھائی
 راجڑ بھی آ گیا ہے
 بانکا، بہادر اور پہلوان
 دودا لشکر لے آیا ہے
 وگہ کوٹ سے
 دودا گھوڑیوں کو میدان میں دانہ اور گھاس دیتا ہے
 سمتے آئے، سومرے (آئے)
 (اور) جمع ہوئے امرآؤ۔

دودے نے دل میں خیال کیا ہے، تخت غیر آباد ہے (سونا
 پڑا ہے) اسے آباد کرنا چاہیے۔ شاعر کہتا ہے:—

دو تین دن گذر گئے
 بھونگر راؤ کو سوئے (یعنی مرے ہوئے)

بھونگر راؤ ان کا دادا تھا۔ (جو) توروں اور گنجروں کی لڑائی
 میں شہید ہوا تھا۔ دستار بندی ابھی تک نہیں ہوئی تھی۔ کسی نے
 نہیں باندھی تھی (اس کی دستار)۔ اب (وہ) بڑے ہوئے ہیں۔ دودو، چنیسر
 اور تیسری ان کی بہن شہزادی باگھی۔ دودے نے خیال کیا، آباد
 تخت کروں، سندھ کے سرداروں کو خط لکھوں۔ اور اس نے خط
 لکھے۔ سردار جمع ہوئے۔ حال احوال معلوم کیا۔ (دودا بتاؤ تم
 نے کیوں بلایا)۔ دودے نے (حال) سنایا۔ سرداروں نے سنا۔ (اور کہا)
 مل بیٹھیں، کس کو چنیں۔ فقیر بیت سناتا ہے:—

بھائیوں نے صلاح مشورے کیے

(کہ) دودا (ہماری) ددیال سے ہے
 چنیسر کی ماں لوہارن تھی
 دستا دودل راؤ کو دی جائے (باندھی جائے)
 جو اس کا مستحق ہے اور جس کے سر پر یہ سچ سکرے۔

سردار مل بیٹھے (اور انہوں نے) کیا مشورہ کیا؟ دودا (ہماری) 'دادی
 پوتی' سے ہے چنیسر کی ماں لوہارن ہے۔ دستار دودل راؤ کو دی
 جائے، جو اس کا مستحق ہے اور جس کے سر پر سچ سکتی ہے جیہی
 نو سالک نے کہا ہے:—

اے غازی، ہمیشہ اکیلے ساتھ رہو
 جو لوہے کے تار کی طرح تپ جاتا ہے
 لیکن عیب نہیں نکالتا۔
 جو اکیلے اور شریف ہیں
 ہمیشہ انہیں کے ساتھ رہو۔

دودو کے جسم اور روح کی ایک ایک تار، ایک ایک رگ
 ریشم کی ہے۔ دستار کا مستحق وہی ہے۔ کچھری میں (یہ) صلاح
 مشرے ہوئے۔ چنیسر نے سنا اور اس نے دل میں خیال کیا۔

”میں بڑا ہوں اور دستار کا مالک دودا بنتا ہے۔ (میرے دل
 میں) ایک کانٹا سا جھپٹتا ہے۔ (میں) چلا جاؤں کہیں، دودا دستار
 باندھ لے، سارے سردار چلے جائیں (تو) پھر لوٹ آؤں (کا)۔“

(وہ) شکار کا بھانہ کر کے بکار کے جنگل کی طرف چلا جاتا ہے۔
 دودے کو خادموں نے بتایا کہ چنیسر ناراض ہو کر گھوڑے پر
 چڑھ کر بکار کے جنگل کی طرف چلے گئے ہیں۔ دودے نے دل میں
 خیال کیا۔

”پانی کے ہوتے تیمم روا نہیں۔ بڑا بیٹھا ہے۔ اور سردار مجھے
 دستار کا مالک بنا رہے ہیں۔ اور اب میں سب سرداروں کی موجودگی
 میں چنیسر کے سر پر یہ دستار رکھوں تاکہ سب سردار دیکھ لیں۔“

یہ ہے اصل نسل کا فرق۔ دودا سرداروں کی کچھری سے اٹھ کر (ان سے) چوری چوری خط لکھ کر چنیس کے بلاتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:—

دودل راؤ نے چنیس کو خط لکھا
اؤ اور یہ دستار، یہ راج پاٹ سنبھال
پلنگ پر پیر پھیلاؤ اور تخت پر بیٹھو
یہ دستار تمہارے سر پر اچھی لگتی ہے
اؤ ہم بھائی بھائی صاحب کر لیں
ہمیں سرداروں سے کیا غرض؟

چنیس نے خط کھول کر پڑھا اور دودا کو دعا دی:—
دودا، اچھا ہوا جو تم بابل کے یہاں پیدا ہوئے
اچھا ہوا جو تمہاری ماں نے تم کو جنم دیا
گمراہیوں میں حضرت گیلانی تمہاری رہنمائی کریں
اس وگہ کوٹ کو خدا محفوظ رکھے
اور اس پر کوئی آنچ نہ آئے
تم قبر کی تکلیفوں سے محفوظ رہو گے۔
اب تم ہی میرے بھائی بھی ہو اور تم ہی میرے باپ بھی
(میچھے) اب سرداروں کی کیا پروا۔

(اور پھر) گھوڑے پر سوار ہو کر چنیس بادشاہی دربار میں پہنچتا ہے۔ لیکن وہاں دربار میں گھوڑے کی باگ پکڑنے کے لیے کوئی نوکر تک نہیں اُٹھا۔ کیوں کہ لوگ چنیس سے خوش نہیں تھے۔ دودے نے دیکھا سارے سردار ناراض ہو رہے ہیں، ان کے قہور بدل رہے ہیں۔ تب وہ گھوڑے کی باگ پکڑنے کے لیے اُٹھا۔ ”آخر بڑا ہے اس کی عزت کرنا چاہیے۔“
سرداروں نے سوچا ”بھائیوں کی صاحب ہو گئی اور ہم مفت میں خوار ہوئے۔“

چنیس آتے ہیں (دربار میں)۔ دودا ایک فقیر کو روانہ کرتے ہیں کہ (جا کر) دستار لے اؤ تاکہ چنیس کے سر پر رکھی جائے۔ دستار بندی کی خوشی میں ساز بجتے ہیں اور فقیر گا کر سناتا ہے:—

سردار کہنے لگے: ”دونا، ہم تو پہلے ہی چمٹے چلائے تھے۔ جو ماں سے بوجھ کر تخت پر بیٹھے وہ کل کس طرح راج پاٹ سنبھالے گا اور لوگوں کی دلجوئی کر سکے گا۔ ان سے انصاف کر سکے گا۔ وہ کیسے جنگیں جیتے گا؟“

چنیسر کی ماں تھی تو لوہارن لیکن تھی بڑی عقلمند۔ (ویسے) تھے تو وہ بھی سومرے لیکن کام لوہاری کا کرنے تھے۔

چنیسر نے کہا ”ماں دستار کا سوال ہے۔ بتاؤ کیا کروں؟ خوشیوں کے ساز اسی وقت بند ہو گئے۔ (رانی نے) کمیز کو آواز دی کہ یہ خوشیوں کے ساز کیوں بند ہو گئے؟

بگل اور طبل کیوں بند ہو گئے
عقلمند رانی نے کمیز سے کہا
اے لکھماں، کہیں ایسا تو نہیں
کہ بھائی تخت کے مسئلے پر لڑنے لگے ہیں
جاؤ، معلوم تو کر آؤ
اے چنیسر، تمہاری عقل پر ہتھ پڑ گئے ہیں
آخر نکلے نا تم ایک لوہارن کے بیٹے
بچے جب کھیلنے جاتے ہیں
تو وہ ماں سے بوجھ کر تھوڑا ہی جاتے ہیں۔
اور تخت پر بیٹھ کر جو خود اتر جائے
وہ کبھی بادشاہ نہیں بن سکتا
وقت ہاتھ سے نکل جائے گا
اور تم ہاتھ ملتے رہ جاؤ گے۔

چنیسر روانہ ہوا۔ دودے نے آواز دی:—

”وقت ہاتھ سے نکلتا جا رہا ہے، پھر ہاتھ ملتے رہ جاؤ گے۔
چھوٹے بچے جب کھیلنے جاتے ہیں تو ماں سے بوجھ کر تھوڑا
ہی جاتے ہیں۔ تم تو شہنشاہ بن رہے تھے۔ تخت پر بیٹھ رہے تھے۔
اے چنیسر یہ کیا کر رہے ہو!“

چنیسر نے سنی ان سنی کر دی۔ ڈیوڑھی پر آیا۔ کھڑا ہو گیا۔ کنیز گرتی پڑتی آئی۔ کنیز چنیسر سے احوال معلوم کرتی ہے۔ فقیر بیت سنانا ہے:—

اے چنیسر سومرے، تیری مسکراہٹیں مجھ گئی ہیں
تم مرجھائے ہوئے پھول کی طرح کیوں ہو گئے ہو
اور خون کے آنسو کیوں بہا رہے ہو
کیا تمہیں کسی سومرے نے دھتکارا ہے،
یا خود دودل راؤ نے؟

کنیز پوچھ کچھ کرنے لگی: ”بتاؤ۔ شہنشاہ دودے سومرے نے یا کسی اور سومرے نے تم سے کچھ کہا ہے؟“
بے چاری سسی نے کیا خوب کہا تھا:—

”سب کرم کا پھل ہے
کیچیموں کو کیوں دوش دوں؟
نہ میں سونی، نہ پتھوں کو کھوئی“

(اور پھر) چنیسر نے یہ رونا رویا:—
ٹھائیں مارنا ہوا دریا میرے آگے
میرے پیچھے آگ کا سمندر ہے
پانی میں ڈالوں پاؤں اگر میں
دریا مجھ کو ڈبو دے گا
اور اگر میں پیچھے ہٹوں
تو آگ کا سمندر مجھے بھسم کر دے گا
اے کنیز اگر دھرتی بھٹ جائے
تو میں اس میں سما جاؤں۔

کنیز دوڑی اور رانی، چنیسر کی ماں، کو مبارکباد دی۔ ”اے رانی چنیسر آیا ہے۔ دستار اُتار کر کوٹ کے دروازے پر کھڑا ہے۔ تم سے پوچھئے۔“ اس پر رانی نے کہا ”ہائے اللہ یہ تو جیتی ہوئی بازی ہار آیا“ (اور) آکر بیٹے سے مخاطب ہوئی:—

خدا کے حضور میں

میری ساری محنت رائیگاں گئی
 دس مہینے میں نے تمہیں پیٹ میں رکھا
 درد سہیے۔ پروردگار نے تمہیں پیدا کیا
 میں نے تلوار سے تمہیں باندھا تھا
 اور تیر سے تمہارے منہ میں مکھن ڈالا
 اس لیے کہ جنگ جوانوں کا کھیل ہے
 اور تلواریں تو تمہاری کھیتی ہیں
 جو تمہیں بوئی ہیں
 اب یہ شاہی گھوڑے بیچ کر
 بھیڑیں پالنا شروع کر دو
 اور بھینسوں کو جھوم جھوم کو بلاؤ
 تمہاری ماں دودھ دوہیگی
 اور دودل کے دربار میں بیچ کر
 روکھی سوکھی کھا کر
 اپنا پیٹ پالے گی۔

”جب تک تم نے جہنم نہ لیا تھا۔ میں نے ٹوٹے ٹوٹے کپڑے۔
 بیرون قمیروں کی منتیں مانیں کہ اولاد ہو۔ پر اب جب کہ تم نے جہنم
 لے لیا ہے تو یوں لگتا ہے کہ میری ساری محنت اکارت گئی۔
 دس مہینے پیٹ میں، میں نے ناحق درد سہیے۔ لیکن نہیں میرا اس
 میں کیا تھا۔ پروردگار نے تمہیں پیدا کیا، میں نے کیا کیا؟ تم نے
 جہنم لے لیا، میں نے کیا کیا؟ میں نے تمہیں ترار سے باندھا تھا اور تیر
 سے تمہارے منہ میں مکھن ڈالا تھا۔

”ایسا میں نے اس لیے کیا کہ تم جنگجو جوان بنو گے۔ میں
 نے تمہیں تلوار سے باندھا، تیر سے تمہارے منہ میں مکھن ڈالا:

اس لیے کہ جنگ جوانوں کا کھیل ہے
 اب یہ شاہی گھوڑے بیچ کر
 بھیڑیں پالنا شروع کر دو
 اور بھینسوں کو جھوم جھوم کر بلاؤ

تمہاری ماں دودھ دوہیگی
اور دودل کے دربار میں بیچ کر
روکھی سوکھی کھا کر
اپنا پیٹ پالے گی۔

”اے بیٹے یوں تو چرواہے کرتے ہیں۔ بادشاہ یا شہنشاہ تو
یوں نہیں رکھتے۔“

اب چنیسر کیا کہتے؟

چنیسر کی رانی، وہ بھی سات سہیلیوں کے جھرمٹ میں بیٹھی ہے،
سہیلیاں اس پر طنز کرتی ہیں

”اے مائی! تمہارے میاں، بازی جیت کر کوٹ کے دروازے
پر کھڑے ہیں۔“

وہ آئی، اور آتے ہی اپنی ساس سے مخاطب ہوتی۔

اور فقیر بیت سناتا ہے:

چاچی اپنے بیٹے کو، چٹری رنگوا دو
پہلے ہم تو دو نہیں، اب ہو گئی ہیں ہم تین۔

پھر خاوند سے کہنے لگی: ’مرد، مردوں سے صلاح و مشورہ کرتے ہیں،
اور عورتیں عورتوں سے۔ کسی مرد سے ہی پوچھتے۔ دستار باندھ کر آتے۔
لیکن تم نے ایسا نہ کیا، اب کیا لینے آئے ہو یہاں؟‘

’چاچی! میرے میاں کو چٹری رنگوا دو۔ مرد ہوتا تو دستار باندھ کر آتا،
یہ تو چٹری کے لائق ہے۔ یہ عورت ہے میرے جیسی۔ اب اس کو
چرخا بنوا کر دو، کیوں کہ یہی ٹھنڈی چھاؤں کی مشقت ہے۔‘

چنیسر مجرم تھا۔ جواب نہ دے پایا۔ باگ ہاتھوں سے چھوٹ چکی تھی۔
شہزادی نے پھر کہا:

گھر بیٹھے اب کھائے گا
سوکھا ہوا اناج۔

کایا مایا سب گئی
چلا گیا سب دھن۔
اب میرا شوہر گھر بیٹھ کر
ہاتھ میں کرچھا پکڑے
دھرتی پر بوجھ بنا رہے گا۔

’کیوں کہ اب نہ تو یہ جنگ پر جائے گا۔ نہ ہی اس نے دستار
باندھی۔ نہ تو تیروں کے سامنے سینہ سپر ہوگا۔ نہ ہی توپ کے آگے
جائے گا۔‘

چنیسر سے کچھ جواب بھی بن نہ پڑا۔ طعنوں کی آگ میں پہاوان
گھر گیا ہے۔

شہزادی نے پھر کہا:
مریم کے گندھے بال کھل گئے
دھل گیا مانگ کا سندور
ریشم کے ملبوس کے
پھیکے بڑ گئے رنگ
اجڑے ہار سینگار
بَر (شوہر) بن ہم تنہا ہوئیں
جیسے کسی نے پردا کھینچ لیا۔
میں بہن، چنیسر بھائی
کسے پاس سلاؤں میں
اب میں کس کو بلاؤں ہائے۔
بیٹھے ہو اب کس لیے
میرے چنیسر بھائی۔

شہزادی نے اپنا ریشمی ملبوس، جس میں چندن، مشک، عطر اور
کستھوری کی خوشبوئیں رچی بسی تھیں، اتار کر کالے کپڑے پہنے،
اور پھر چنیسر سے مخاطب ہوئی۔

’سنتے سنتے چنیسر کے پیروں تلے آگ لگی۔ اور سر سے دھواں اٹھنے
لگا، اور چنیسر جواب دینے لگا۔ فقیر بیت سنانا ہے:‘

مریم! طعنے کیوں دیتی ہو
 بری سانس میں الاؤ مت بھڑکؤ
 میر، دہلی جا کر
 علاؤالدین کے آگے فریاد کروں گا
 بھائیوں کے سینوں میں بھالے ہوں گے
 اور خون کے دریا ابل پڑیں گے
 میں سومروں سے سارا سندھ صاف کروں گا۔
 اور سارے ملک میں اک حشر بپا کرں گا۔

شہزادی سے اتنا کہہ کر، اور آگ آگل کر، پہلوان نے مسلح ہو کر
 جانے کی تیاری شروع کر دی۔ فقیر بیت سنانا ہے:

غصہ میں لال پیلا ہو کر
 چلا چنیس راؤ
 کٹاریوں برچھیوں سے مسلح ہو کر
 لمبا بھالا ہاتھ میں لے کر
 دو نالی بندوق بغل میں دائرے۔
 ننگر جو ابھی چھوٹا ہے
 بھولا جھول رہا ہے،
 آکر اس کی پیشانی کو چومتا ہے
 اور خون کے آنسو روتا ہے:
 اے ننگر! مرے ہوؤں کو نو لوگ رو دھو کر چپ
 ہو جاتے ہیں

لیکن زندوں سے بیچھڑنا عذاب ہے
 اگر بھر کبھی وگہ کو لوٹنا ہوا بھی، تو
 وہ تمہارے لیے ہوگا۔

وگہ کوٹ میں کسی کو الوداع نہیں کہا، سوائے اپنے بیٹے ننگر
 کے، جس کو پیدا ہوئے تیرہ دن ہوئے تھے۔

اور وہاں دوسری جگہ کیا کیا ہو رہا ہے؟ شراب کے دور چل رہے ہیں،
 ہر کوئی مٹکوں سے بھر کر دودے کو پلائے جا رہا ہے۔ اپنے طور
 پر دودے کو نشے میں مخمور کر کے اسے دستار باندھ دی گئی ہے۔

دودے نے ایک پیچ بھی اپنے ہاتھ سے نہیں ڈالا، کیوں کہ اس نے پہلے ہی کہا تھا: ”پانی کے ہوئے تیمم روا نہیں ٹپے کے ہوتے ہوئے دستار میں نہیں باندھوں گا۔“ مگر برادری نے یہ کام کیا۔ اور پھر تقارہ بجا: ”دودے کو تخت و تاج مبارک ہو۔“

چنیسر نے سنا۔

دو بھائی تو تھے ہی، لیکن بھین بھی تھی۔ شہزادی باگھل۔ اس نے سوچا: ”سردار آئے، بھائیوں کی آپس میں نہ بن سکی۔ چنیسر روٹھ کر جا رہا ہے۔ اور دودے کو خبر بھی نہیں، کیوں نہ دودے کو حقیقت سے آگاہ کروں کہ چنیسر روٹھ کر جا رہا ہے۔“ باگھنی روتی ہوئی بھائی سے گلے لگ گئی

شہزادی اپنے بھائی کو احوال پیش کرتی ہے۔ فقیر بیت سنانا ہے:

دودا! پلنگ پر پاؤں لمبے کر کے

نم کس لیے سوئے ہوئے ہو

تیرا بھائی جا رہا ہے

اور تمہیں معلوم ہی نہیں

سندھ کو ویران کر کے

رانیوں کا راؤ سومرا سردار جا رہا ہے!

شہزادی باگھنی بھیری ہوئی شیرنی بن گئی: اے دودا پھلوان! دستار باندھ کر تخت پر آرام کر رہے ہو۔

اب روٹھے ہوئے چنیسر نے کہاں پڑاؤ ڈالا؟ سب سے پہلے لکھی باغ ہے، جہاں وہ آکر ٹھہرا ہے۔ تلوار کے دستے پر سر ڈکا دیا ہے۔ گھوڑا قاعدہ میں کھڑا ہے۔ اس کے اندر مہران کی موج ابھر آئی ہے کہ یہ کیا ہوا!

سالکوں نے کہا ہے۔ ”پھلوان کبھی عقلمند نہیں ہوتا۔“

پھلوان کم عقل ہوتے ہیں۔ سچ ہے۔ کیوں کہ وہ قلمند ہوگا تو پھلوانی سے انصاف کیسے کر سکے گا۔

چنیسر لہروں کے ہنور میں گھرا ہوا ہے۔

دودا جاگا تو سر پر دستار سجدی دیکھی: ”ایسا کس نے کیا!“ خدا
خیر کرے! دستار کا بوجھ سر پر ڈال دیا گیا۔ سامنے سرداروں کو
دیکھ کر آواز دی۔

کوئی ہے جو جائے
میرے بھائی کو واپس لائے
پہر جھولی میں سونا بھر دوں گا
سارے دکھ درد دور کر دوں گا
یہ راج پاٹ اور جاگیریں
چنیسر خان آئے اور لے جائے

سب چپ چاپ کھڑے رہے۔ ایک شخص جس کا نام حیدر ہے اور
اس کے سات بیٹے ہیں، ان کا خدا سے یہی سوال تھا کہ رب العالمین!
دودا اور چنیسر شکار کھیلیں یا کشتی لڑیں اور ایک دوسرے کو
مار ڈالے یا دوسرے سے دستار چھین لے۔ اس دن رب العالمین نے ان
کا حوالہ سن لیا تھا، وہ تن کر کھڑے ہو گئے اور یوں مخاطب ہوئے:
”دودا سردار! ہمیں اجازت ہو تو ہم اسے لے آئیں۔“ ”ہاں بھائیو
تمہیں اجازت ہے۔“ ”پر اک عرض ہے“ ”کہو!“ ”اگر مہر و
محبت سے پیش نہ آئے تو ہم اسے زبردستی لے آئیں؟“ ”جیسے بھی
بن پڑے اسے واپس لے آؤ۔“ اجازت لے کر وہ روانہ ہوئے ہیں۔

فقیر بیت سناتا ہے:

سات بھائی تھے سومرے
ساتوں جری جوان
سب نے اپنے تازی گھوڑے کھولے
سرکش گھوڑے دوڑ پڑے
دربانوں سے پوچھا
چنیسر راؤ کہاں ہے
وہ ہے چنیسر سومرا
— دودے کا بھائی۔
ہاتھ جوڑے
”اللہ کا نام لے کر آئے ہیں“

”تمہیں محمد (صلعم) کا واسطہ ہے
 ہمیں خالی ہاتھ مت لوٹانا
 ”بھائیوں کے آنے سے، جو
 ”سب کچھ بھول جاتا ہے
 ”وہ ہارنا نہیں ہے۔“

سب کچھ سن کر چنیسہ نے کہا: تمہاری باتوں سے میرا دل جو پہلے
 آڈول تھا اب موم اور مکھن سے بھی زیادہ نرم ہے۔ لیکن اگر مجھے
 لے جانا ہے تو یہ تو لطافت ہی کرے گی۔ زور آزمائی کے بغیر میرا
 اک قدم بھی نہیں اٹھے گا۔

اندھا چاہے دو آنکھیں۔ ادھر غیر مسلح ایک، چنیسہ، ادھر نیام سے
 نکلی ہوئی سات تلواریں۔

(حیدر ہالانے کے بیٹے) ہالانیوں نے حملہ کر دیا
 ساتوں صف بستہ ہوئے
 ان کے ماتھے پر موت لکھی تھی
 روح اور جسم کا ساتھ چھوٹ گیا
 اس نے اس طرح ساتوں کو گھیر کر ڈھیر کر دیا
 جس طرح ہاری گھاس کا ڈھیر لگاتا ہے

دربان نے دودے سے کہا: اے سردار! ساتوں پہلوان، چنیسہ نے
 مار ڈالے۔ یہ بات سن کر دودے نے سوچا: ”میرے باپ کا بیٹا ہے،
 بڑا بھائی ہے، میرے جاننے سے ممکن ہے مان جائے اور لوٹ آئے۔“
 دودا آنا ہے، فقیر بیت سناتا ہے:

(دودے نے) ہاتھ جوڑے (اور کہا)
 اللہ کا نام لے کر آیا ہوں
 تمہیں محمد مصطفیٰ (صلعم) کا واسطہ
 مجھے خالی ہاتھ مت لوٹانا
 خدا ہی بہتر جانتا ہے
 کہ میرے من میں کوئی کھوٹ نہیں
 میں اپنی بیٹی ’سونی‘ تمہاری جھولی میں ڈالتا ہوں

آؤ ہم دونوں بھائی
آپس میں صباغ کر لیں
سرداروں سے ہمیں کیا غرض!

”سرداروں کی باتوں پر مت جاؤ چنیسرا! دستار تو اب میرے سر کی
آن بن گئی ہے۔ اور اس کے عوض میں اپنی بیٹی تمہاری جھولی میں
ڈالتا ہوں۔ میرے ساتھ چلو اور چل کر بادشاہت کا کاروبار چلاؤ۔“
لیکن چنیسر پر کوئی اثر نہ ہوا۔ اس نے تو من میں کچھ اور ہی
ٹھانی تھی۔ فقیر بیت سناتا ہے:—

اب ’سونی‘ میری جھولی میں ڈال رہے ہو
پھر ’ساراں‘ کی پیشکش کرو گے
میں تو دہلی جا رہا ہوں
علاؤالدین کے پاس شکایت لے کر۔
اے دودے!
راج رانی سے بچھڑنا
اب تیرا مقدر بن چکا ہے۔

”دو قدم چلا ہوں تو اپنی ایک بیٹی دے رہے ہو۔ کچھ اور آگے
جاؤں گا تو دوسری بھی دو گے۔ اب اٹھا ہوا قدم نہیں رک سکتا۔
علاؤالدین کے ہاتھوں تمہاری رانی کو تمہارے پہلو سے نہ اٹھاؤں تو
چنیسر میرا نام نہیں۔“

دودا پہلوان، جو چنیسر کو منائے کے سو سو جتن کر رہا تھا، جب
چنیسر کی یہ باتیں سنتا ہے تو اس کے اندر سے آتش فشاں پھٹ پڑتا
ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

(دودا کہتا ہے) آخر نکلے نہ تم ایک لوہارن کے بیٹے
میری آنکھوں سے دور ہو جاؤ
نہیں تو سر تن سے جدا کر دوں گا
لے آؤ اپنے پٹھان باپ کو
اپنی لوہارن ماں کے پہلو میں سلانے کے لیے۔

دودے نے گھور کر چنیسر کو دیکھا اور لاکارا

چنیسر روانہ ہو گیا۔ سات راتیں، اور سات دن گذر گئے، پر سفر ختم نہ ہوا۔ کہتے ہیں کہ طاقتور انسان کو پہلے تو غصہ آتا نہیں اور آنا ہے تو پھر اترتا نہیں۔

اب چنیسر نے آرام کرنے کی غرض سے سوچا: ”کھوڑا بھی تو تھک چکا ہے۔“ اُسے سامنے درختوں کا ایک جھنڈ نظر آیا۔ ”لیکن انسان تو ایک بھی نہیں یہاں، اور جہاں انسان نہیں، وہاں دانہ پانی کہاں؟“ اس نے گھوڑے کو ایڑ لگائی اور کافی دور نکل گیا۔ اچانک ایک آواز اس کے کان میں آئی۔ یہ نے (نڑ) کی آواز تھی۔ اس نے دیکھا آٹھ بھینسین، ایک بھینسا اور ایک مہیتوال (بھینسیں چرانے والا) بیٹھا ہے، اور نے بجانے میں محو ہے۔

”السلام علیکم“

”وعلیکم سلام“

چنیسر نے پوچھا: ”اے بھائی، کچھ حال تو سناؤ! اس سر زمین پر تم ہی تم مجھے ملے ہو، یہاں نہ لوگ نہ یاگ، نہ ڈھور نہ ڈنگر، ساری بستی ہی ویران ہے۔ آخر بات کیا ہے؟“

چنیسر کی بات سن کر چرواہا اپنے وطن کا حال سناتا ہے:

یہاں اونٹوں کی کوئی کمی نہ تھی
گاؤں چراگاہوں میں چرتی تھیں
یہاں بھڑوں کے گلے تھے
اور گیموں کی بالیاں جھومتی تھیں
یہ ملک ابل اڑے کا ہے
جہاں اچانک ایک شیر آگیا
اور ہر چیز پر ویرانی نے پنچے گاڑ دیے
پھر شیروں کی یلغار ہوئی،

انسان اور ڈھور لقمہ اجل بن گئے۔

”اور تم؟“

”جس ایک مہینوال ہوں، زمین پر گھاس جھاس چکی ہے، لیکن میں اپنے ڈھوروں کے ساتھ یہیں پڑا ہوا ہوں۔ اچھا برا وقت گزر رہا ہے۔ تم اپنی سناؤ!“

چنیس نے کہا: ”اے بھائی، میں ’دایا‘ ہوں۔“ چنیس نے اپنی ذات چھپائی۔

”دایا ہو؟“ اس نے کہا۔ ”نہیں یہ جھوٹ ہے۔“ مہینوال کہتا ہے، کہ تم دایا نہیں ہو۔ فقیر بیت سنانا ہے:

تمہارے پاؤں کے موزے بہت قیمتی ہیں
تن پر جو جامہ ہے
اس پر پیرے جواہر جڑے ہوئے ہیں
تمہارا سارا اسلحہ سونے کا ہے
تیرے سر پر جو دستار سجی ہے
اس میں موتی چمک رہے ہیں۔
کہیں تم راجا تو نہیں ہو
جس سے بخت روٹھ گیا ہو
یا کہیں تم سپاہیوں کے سردار تو نہیں ہو!

”تم تو مجھے شہنشاہ یا بادشاہ لگتے ہو، ’دایا‘ نہیں۔“

کہنے لگا: ”نہیں بھائی یہ خلعت تو مجھے دودے پہلوان نے پہنائی ہیں۔“

مہینوال کہنے لگا: ”تم بادشاہ لگتے ہو، شکار پر نکلے ہو، شاید راستہ بھٹک گئے ہو۔ لشکر چھوٹ گیا ہے۔ یا تو تم ناراض ہو کر جا رہے ہو۔ دایا کسی صورت میں نہیں ہو، بادشاہ ہو۔“

چنیس کو زور کی بھوک لگی تھی، اس نے مہینوال سے پینے کو دودھ مانگا۔ اس نے جواب میں کہا: ”دوست، یہ کوئی بھیڑ بکری تو ہے نہیں، کہ جب جی چاہا دودھ کر نکال لیا۔ رات ٹھر جاؤ۔ ’باڑ‘ پر چلو، پھر دودھ مکھن، لسی، جوجی چاہے کھاؤ پیو۔ اور موج کرو۔“

جب چنیسر کا اصرار اور بڑھا تو مہینوال نے کہا: ”کیوں میری
جان کو آگئے ہو۔ یہ جو بھینس کھڑی ہے، اس کا چاہو تو دودھ
بہو یا اپنے ساتھ لے جاؤ“

چنیسر نے بھینس کی پیٹھ پر ہاتھ بھیرا:

کالی کنڈھی کڑلی (بھینس کی قسم) کی پیٹھ پر
اس نے ہاتھ بھیرا
اور تھن اس کے ہاتھ میں آ گئے
اور ان میں سے دودھ بہہ نکلا۔
(چنیسر نے کہا) ”اے چرواہے! ذرا کھورا تو لانا
میں تو دوہنا نہیں جانتا
کہیں اس کو تکلیف نہ پہنچے۔“

بھینس کو چھوٹے ہی تھنوں میں دودھ اتر آیا: چنیسر نے پھر کہا
”میں دوہنا نہیں جانتا، کہیں تھن زخمی نہ ہو جائیں، آؤ تم میری مدد
کرو!“ پھر چرواہا دودھ دوہتا گیا اور چنیسر بہتا گیا۔ چنیسر نے
خوب سیر ہو کر دودھ پیا۔

چنیسر پہلوان تھا، پھر بھی دل میں خدا کا خوف تھا: ”اے خدا
میری خطائیں معاف کر دے۔“ اس نے سوچا: ”اے چنیسر تم بے وطن
ہو کر جا رہے ہو۔ اگر مہر و محبت سے پیش نہیں آئے، اور زور
زبردستی کا دودھ پیا تو خدا تمہیں معاف نہیں کرے گا۔“ وہ بھینس
سے ہمدردی جتاتا ہے۔

کالی کنڈھی کڑلی کی پیٹھ پر
وہ ہاتھ بھیر رہا ہے
(اور کم رہا ہے) صبح سویرے
دریا کنارے جا کر
کالے کانھن (گھاس کی قسم) چرنا
(پھر اپنے آپ سے کہتا ہے)
اب یا تو شیر پر قہر بن کر ٹوٹ پڑوں گا

یا اس کا لقمہ بن جاؤں گا۔
قہر و جبر کا انت ہونے کو ہے
اور اس لیے میں اپنی جان تک قربان کروں گا۔

بھینس سے مخاطب ہو کر کہتا ہے: ”تم سے زور زبردستی دودھ لیا ہے۔
اب میں شیر کا کام تمام کر کے، سارا جنگل تمہیں انعام دوں گا۔
خوب چرنا۔ اور اگر میں شیر کا لقمہ بن گیا تو سو مرنے سکھ چکا
سانس لیں گے۔“

(اور پھر) مہینوال سے پوچھتا ہے: ”اے مہینوال! کیا تم نے شیر دیکھا ہے؟“

”ہاں سائیں! دیکھا ہے، بھینسے جتنا ہوتا ہے۔“

”شکار رات کو کرنا ہے یا دن کو؟“

”شکار رات کو کرنا ہے، اور دن کو آرام کرتا ہے۔“

مہینوال نے سؤ قدم دور سے چنیسر کو شیر دکھایا۔ غیر مسلح
چنیسر نے شیر کو للکارا:

اٹھ اے بلے کے پوت

اب تیرا سونا حرام ہے

دودل کا دایا تھس للکارنا ہے۔

شیر دھاڑا

اور (اس نے) زمین پر پنجا مارا۔

گھاس بھونس اُکھڑ گیا۔

چنیسر نے شیر کو بلے کی پوت کہا تھا۔ یہ تو شیر کی چڑ ہے۔ غیر
مسلح چنیسر پر شیر نے حملہ کر دیا، چنیسر نے اس کا وار خالی
کر دیا اور شیر سر کے بل زمین پر آ رہا۔

چنیسر نے بھر للکارا۔ (اب) غیر مسلح چنیسر کا شیر سے مقابلہ (ہونے لگا)۔

شیر یوں دھاڑا

جس طرح بادل گرجتے ہیں

شیر کا وار خالی گیا

اور اس کا پنجم بیکار ہو گیا۔

اب چنیسر کی باری ہے
اس نے حضرت شاہ کو یاد کیا
(اور اس کے) ایک ہی مکٹہ سے شیر کا بھیجا باہر گیا۔
(پھر اس نے) ایک ایک کر کے شیر کے تن سے
سارے اعضاء جدا کر دیے

چنیسر نے شیر کا کام تمام کر دیا۔
اس ویرانے میں اسے ایک اجڑا ہوا باغ نظر آتا ہے۔

سب درخت سوکھے ہوئے ہیں
لیکن لوہہڑل (درخت کا نام) کی ایک ٹہنی ہری بھری ہے۔
چنیسر نے میان سے خنجر نکالا
وہ خنجر جو کسی ماہر نے تیار کیا تھا
جو سنگ و آہن سے بھی پار ہو جاتا تھا۔
(لیکن وہ) ٹہنی کو کاٹ نہ سکا اور مڑ گیا۔
چنیسر کو غصہ آ گیا،
اور آخر کار وہ ٹہنی اس کے ہاتھ آ گئی،
ٹہنی کا وزن دس سیر سے کسی صورت میں کم نہ تھا

جب چنیسر نے شیر کا کام تمام کیا تو چرواہے نے کہا: ”ہمارے
بادشاہ کا اعلان ہے کہ جو بھی شخص تنہا شیر کا کام تمام کرے گا
اسے انعام دیا جائے گا، تم بھی چلو اور انعام حاصل کرو۔“ لیکن
چنیسر نے انکار کر دیا، اور چرواہے کو ترغیب دی کہ ”وہ خود
چاکر یہ انعام حاصل کرے۔“ چنیسر نے گھوڑے کو ایڑ لگائی،
گھوڑا ہوا سے باتیں کرتا ایک چرواہے پر آ کر رک گیا۔ چون کہ
چنیسر کو دہلی کا راستہ معلوم نہ تھا، اس لیے وہ وہیں ٹھٹھک کر
رہ گیا۔ دور سے کچھ لوگ دکھائی دیے۔ کچھ آس بندھی، وہ لوگ
علاوالدین کے امراء میں سے تھے۔ وہ آپس میں باتیں کرتے آ رہے تھے:
”راستے تو سب دہلی کو جاتے ہیں۔ لیکن جس راستے سے دہلی قریب
پڑتی ہے۔ اس پر ایک آدم خور ہے۔“ پھر ان کے گھوڑے رک
گئے۔ چنیسر کو دیکھ کر ایک نے اپنے ساتھیوں سے کہا: ”جس
آدم خور کا ذکر ہو رہا تھا، کہیں یہی تو نہیں؟“ چنیسر نے ان

سے دہلی جانے کا راستہ معلوم کیا۔ جب اُن لوگوں نے کہا: ”جس راستے پر تم کھڑے ہو، وہی دہلی کا راستہ ہے۔“ چنیسر نے پوچھا: ”تم لوگ کہاں سے آرہے ہو؟“ ”دہلی سے“ جواب ملا۔ ”پھر تم اس راستے سے کیوں نہیں آئے؟“ چنیسر نے کہا۔ ان لوگوں نے جواب میں آدم خور کا قصہ بیان کیا۔ چنیسر نے یہ سن کر اُن کو الوداع کہی اور گھوڑے کو ایڑ لگائی: ”ٹھیک ہے، آدم خور سے دو دو ہاتھ ہو جائیں گے۔“

(یہاں چنیسر اور آدم خور کا مقابلہ اور چنیسر کی فتح کا بیان کیا گیا ہے۔ چنیسر نے یہاں بھی آدم خور کو پہلے وار کرنے کا موقع دیا۔ لیکن چون کہ چنیسر جسم پر زہ پہنے ہوئے ہے، اس لیے اس پر کوئی اثر نہ ہوا۔ اس کے بعد چنیسر کی باری آئی تو اس نے آدم خور کے پر خچے اڑا دیے۔ دم توڑنے آدم خور نے کہا:

”یا تو تم دودے سومرے ہو

یا اس کے سگے بھائی ہو۔“

دشوار گزار سفر طے کرتا ہوا چنیسر ایک ایسے مقام پر پونہ چتا ہے، جہاں علاؤالدین کے اونٹوں کا گام چر رہا ہے۔ چرواہا چنیسر کو اونٹوں کے قریب آنے سے منع کرتا ہے، کیوں کہ ان اونٹوں میں ایک بدست اونٹ بھی ہے۔ لیکن چنیسر نہیں مانتا۔ اونٹ ایک اچھی انسان کی بو پا کر مقابلے کو اتر آتا ہے۔ چنیسر نے لوہٹل کی جو دس سیر وزنی چھڑی کاٹی تھی، اب اس کے آزمائے کا وقت آ گیا تھا۔ اونٹ کا وار، خطا جاتا ہے اور چنیسر موقع پا کر لوہٹل کی دس سیر وزنی چھڑی اونٹ کے گویان پر دے مارتا ہے۔ جیسے کچے دھاگے پر تلوار کی دھار پڑے، اونٹ کا سر دھڑ سے الگ ہو کر زمین پر جا پڑتا ہے۔)

(اب) چنیسر آگے کو روانہ ہوا۔ دور سے دہلی شہر کی فصیل سے بلند و بالا عمارات سر اٹھائے کھڑی نظر آئیں۔ فقیر بیت سنانا ہے:

قلع کے برج نظر آرہے تھے

اور فصیل شہر کا دروازہ بھی

بچے اپنے اپنے کھیلوں میں مگن تھے۔
ایک راہ گمر کا بازو پکڑ کر
اس نے بادشاہ کے بارے میں معلوم کیا،
(اچانک) چنیسّر نے کسی کے رونے کی آواز سنی۔
اور جھجھک کر رہ گیا۔

چنیسّر تو پہلے ہی دکھی تھا۔ اس نے تو سوچا تھا کہ باقی دنیا
خوش ہوگی: ”لیکن یہ رونے کی آواز!“ چنیسّر نے سب سے بڑے لڑکے
کو آواز دی۔ اور پوچھا: ”یہ رونے کی آواز کیسی ہے؟“ بچے نے اپنے
سامنے ایک پہلوان کو کھڑا پایا — لڑکا اپنے وطن کا احوال بیان کرتا
ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

دہلی کے شہر میں اک دیو آ گیا ہے
ہزاروں لوگ اس کا لقمہ بن گئے ہیں
آج اسی گھر کی باری ہے
ماں اپنے بیٹے کے لیے رو رہی ہے۔

لڑکا کہتا ہے: ”اے پہلوان! علاؤالدین کی سلطنت میں کہیں سے اک دیو
آ گیا ہے، کئی لوگ اس سے مقابلہ کرتے مر کھپ گئے۔ اب اس دیو
کے لیے ہر گھر پر اک آدمی مقرر کیا گیا ہے۔ یہ گھر ایک بیوہ
کا ہے۔ اس کا بیٹا شیرخوار تھا کہ شوہر مر گیا۔ اب بیٹے کو ماں
نے پال پوس کر جوان کیا ہے، اور آج دیو اسے اپنا لقمہ بنانے والا
ہے۔ یہ گریہ و زاری اسی وجہ سے ہے۔“

چنیسّر نے سوچا: ”اے چنیسّر تم فریاد لیے کر جا رہے ہو۔ لشکر
کشی ہوگی، خونریزی ہوگی۔ ہزاروں لوگ مارے جائیں گے، حاصل
کیا ہوگا۔ خدا کی راہ میں سر کا نذرانہ پیش کرنا چاہیے، تاکہ
پچھے کے لوگ سکھ چین کی نیند سو سکیں۔“

چنیسّر گھوڑے کی باگہ موڑ کر اس بیوہ کے در پر آتا ہے۔ فقیر
بیت سناتا ہے:

اے ماں! مجھے نام خدا
اک گھونٹ پانی کا پلا۔
بیٹے! کوئی پانی بھرے

اننی بھلا فرصت گسے۔
 کنویں بہت ہیں شہر میں
 یہ ہے امیروں کا نگر
 پانی بہت چارا بہت
 چاروں اور نکلے جدھر۔

چنیسر نے سوچا کہ اس کی بات کا غلط مطلب لیا گیا ہے۔ ایک مرتبہ
 پھر وہ پانی طلب کرتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

اے ماں! مجھے نام خدا
 اک گھونٹ پانی دے پلا
 میں جان اپنی وار دوں
 زندہ رہے بیٹا ترا۔
 اک ماں نے جب یہ سب سنا
 اٹھی اور اٹھ کر یوں کہا
 صد مرحبا صد مرحبا۔
 (اور پھر) گھوڑے کے آگے گھاس ڈالی
 ریشمی بستر بچھا دیا۔

مائی (ماں) رونا دھونا چھوڑ کر اٹھی، ریشمی بستر بچھایا۔ گھوڑے
 کے آگے گھاس ڈالی اور دل میں سوچا کہ ”اپنی جان دے رہا ہے،
 اس کی شایان شان میزبانی میرا فرض ہے۔“ اور تو کچھ تھا نہیں۔
 جنت مزدوری کر کے اک ہنسلی (گلے کا زیور) بنوائی تھی، اسے
 لے کر بنیے کے پاس جاتی ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

گوری گھنا بیچنے، چل دی شہر بزار
 آج ایسی دعوت کروں، دیکھے سب سنسار
 کھانا کھانے کے بعد چنیسر نے بستر پر پاؤں پھلا دیے۔
 (عورت نے پوچھا) ”تم کہاں کے باسی ہو؟“

”میں سندھ دیس کا باسی ہو۔“ چنیسر نے جواب دیا

دونوں میں باتیں ہوتی رہیں۔ عورت نے کہا: ”میرا بیٹا اپنے دوستوں
 کو الوداع کہنے گیا ہے۔ کیوں کہ کل وہ دیو کا لقمہ بن جائے گا۔“

لڑکا جب واپس گھر آنا ہے، تو گھر میں سناٹا پا کر سوچتا ہے کہ ”یہ خاموشی کیسی؟ میں تو ماں کو رونا چھوڑ گیا تھا!“ (اور پھر) گھر میں اک اجنبی کو پا کر پوچھتا ہے: ”ماں! یہ کون ہے؟“

”تیرا بھائی ہے بیٹے! بہت دن ہوئے یہ روٹھ کر سندھ چلا گیا تھا۔ (اس نے) مجھے رونے دھونے سے منع کر دیا ہے۔ یہ کہتا ہے کہ ”میرے اپنے سر کا نذرانہ دوں گا۔“

بھائی کے لئے لڑکے کے دل میں پیار جاگا اور اس نے اسے جگانا چاہا، لیکن ماں نے اسے منع کر دیا: ”نہیں نہیں بیٹے۔ اسے جگانا مت۔ یہ کوئی بھٹکا ہوا راہی ہے، جو روٹی کے ٹکڑے پر سر دے رہا ہے۔“

چنیسر جاگ رہا تھا۔ طعنے تو اس کا مقدر بن گئے تھے۔ وہ جھوٹ موٹ کے خرائے لینے لگا۔ (اور پھر) اسی وقت علاؤالدین کے امراء آنے پس، لڑکے کو لینے کے لیے۔ عورت چنیسر کو جگانے ہے۔ فقیر بیت سناٹا ہے:

اٹھ اے سندھی سورمے،

علاؤالدین کے ایلچی

آئے پس، اب تمہیں جانا ہے

(تم نے) جو وعدہ مجھ سے کیا

(اب اسے) سر دے کے نبھانا ہے۔

چنیسر یہ بات سن کر اور بھی زور زور سے خرائے لینے لگا۔ عورت نے سوچا کہ ”کالے کا زبور بھی بیچ ڈالا۔ اب یہ جاگ بھی نہیں رہا ہے۔“ یہ دیکھ کر عورت نے طعنہ دیا:

جھوٹے! جھوٹے دیس کے، کھوٹا تیرا نام

سندھ اور دودل سومرہ، مفت کئے بدن نام

چنیسر دودے کا نام سن کر سوچنے لگا کہ ”واہ! مرد تو مرد، عورتوں کے منہ پر بھی دودے کا ہی نام!“ علاؤالدین کے ارا نے جو بیوہ کے گھر ایک دیوبیکل اجنبی کو دیکھا تو واپس ہو گئے۔ بادشاہ نے خلی ہاتھوں واپس آنے کا سبب پوچھا، تو انہوں نے کہا: ”بادشاہ سلامت! دہلی کی تباہی اسی بیوہ کا کیا دھرا ہے۔ دیو کو

تو اس نے اپنے گھر میں پناہ دے رکھی ہے۔ اس کی ایک ایک آنکھ پیالے جتنی بڑی ہے۔“

بادشاہ نے یہ سن کر کہا: ”جاؤ اور اسے کسی بھی صورت سے لے آؤ۔“ وہ واپس آئے (اور) چنیس نے بیوہ اور اس کے بیٹے کے بدلے اپنے آپ کو پیش کیا۔

چنیس کو ایک بڑے میدان میں لایا گیا، اور ایک فولادی ستون سے باندھ دیا گیا۔ رات ہو گئی تھی، سب لوگ اسے باندھ کر گھروں کو واپس چلے گئے۔ چنیس نے سوچا: ”اب کیا کیا جائے؟“ یہ سوچ کر اس نے زور لگایا تو فولاد کا ستون زمین سے اکھڑ گیا اور زنجیریں کڑی کڑی ہو کر ٹوٹ گئیں۔

چنیس نے دیکھا کہ رات کافی جا چکی ہے، اور مقام بھی جنگ کا میدان معلوم ہونا ہے۔ تو وہ شمشیر کے قبضے پر سر رکھ کر سو جاتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

کار (تھورہ) قلع کا دشمن ہے
چھلی کا دشمن جال ہے
پرندوں کا دشمن باز ہے
مرد کی دشمن نیند ہے

(اٹھے میں) دیو آ جانا ہے: اور چنیس پر سوتے میں حملہ کر دیتا ہے۔ چنیس جاگا۔ پھر وہ دونوں گتھم گتھا ہو جاتے ہیں۔ آخر چنیس نے اس کا کام تمام کر دیا۔

وہاں سے چنیس چلتا ہوا نا۔دار نذر بگ کے دروازے پر آنا ہے۔ دروازہ اندر سے بند ہے۔ پھریداروں کا آواز سن کر چنیس نے آواز دی: دروازہ کھول دو اور مجھے اندر آنے دو۔

لیکن دیو کے خوف سے کوئی بھی دروازہ نہیں کھولتا، وہ چنیس کو بھی دیو سمجھ بیٹھتے ہیں۔ چنیس دروازہ توڑ دینے کی سوچتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

(اور آخر) چنیس دروازہ توڑ دیتا ہے
(اور ساتھ ہی) اس کے بنانے والے کا گھمنڈ بھی
(پھریدار) کچھ تو غالیچوں کے نیچے جا چھوئے

کچھ گھوڑوں کے اصطبل میں جا دیکے

سب دم سادھے جہاں پڑے تھے پڑے رہے

چنیسز جو اندر آیا تو کسی کو نہ پا کر (حیرانی سے) ادھر ادھر دیکھنے لگا۔ اس دوران نامدار بیگ پر نظر جا پڑی، نامدار بیگ نے سوچا کہ اب جان بچانا مشکل ہے۔ نامدار بیگ فریاد کرنا ہے۔ فقیر بیت سنانا ہے:

میرے سارے پھریدار بھاگ کئے
کچھ تو غالیچوں کے نیچے جا چھپے
کچھ گھوڑوں کے اصطبل میں جا دیکے
سب دم سادھے ہوئے ہیں
(اے بھلوان) خدا کے نام پر،
میری جان بخشی کر دو!

یہ سن کر چنیسز نے اپنا تعارف کرایا: ”بھائی! خوف مت کھاؤ، میں سندھ کا سومرہ ہوں۔“

رات گذر چکی، سورج مشرق سے ابھر آیا ہے۔ چنیسز نے شہر کے دروازے پر دیو کا سر لٹکا دیا تھا۔ علاؤالدین کے ملازم صبح سویرے گھاس کاٹنے کو جاتے تھے۔ انہوں نے دیو کا لٹکتا سر تو پہلے ہی دیکھ لیا تھا۔ باہر آئے اور دیو کی لاش پر زخم لگا کر اپنے جسموں کو خون آلود کر لیا۔ اور بادشاہ کے سامنے پیش ہو کر سلام کیا اور کہا: ”بادشاہ سلامت! مبارک ہو، ہم دیو کو مار آئے ہیں۔“

بادشاہ نے سوچا کہ ”میرا اتنا سارا لشکر، اتنے سپاہی، اتنا بارود، وہی دیو کو نہ مار سکا اور مارا بھی تو ان غریب ملازموں نے۔“

(بادشاہ نے) سب کی نینخواہ بند کر دی۔ گھانس کاٹنے والوں نے انعام کے طور پر بادشاہ سے دہلی میں لوٹ مار کرنے کی اجازت مانگی، جو دے دی گئی۔

لوگ بھاگے دوڑے صوبدار ماندھن ملک وزیر کے پاس آئے کہ ہمارے ساتھ ظلم ہو رہا ہے۔

نامدار بیگ جو بادشاہ کا بھانجا ہے۔ وہ آیا تو اس سے بھی اس ظلم کی شکایت کی گئی، اس نے شکایت سن کر کہا کہ ”میں موقع پا کر بادشاہ کے حضور حقیقت پیش کروں گا، بادشاہ تو ایک پہاڑ ہے، اس سے سر ٹکرانے سے کوئی فائدہ نہیں۔“

(پھر) نامدار بیگ جب بادشاہ کے حضور جاتا ہے، تو بادشاہ غصہ سے اس کے ساتھ کوئی بات نہیں کرتا۔ (لیکن) بادشاہ کے لشکر کے بیشتر سپاہی نامدار بیگ کے عزیز تھے۔ انہوں نے توپوں کے منہ، جو جنگلوں کی طرف تھے، محل کی جانب موڑ دیے۔

گولنداز فصیل پر چڑھ گئے
اور محل پر قبضہ کر لیا
اور توپوں کے رخ موڑ دیئے
اور کہا کہ ہم محل کو جلا کر راکھ کر دیں گے

لاؤالدین نے جو یہ صورت حال دیکھی تو حقیقت جاننا چاہی، نامدار بیگ نے کہا ”کہ دیو کو تو گھاس کاٹنے والے ملازموں نے مارا ہے، لیکن آپ کا مست ہاتھی، جو انسانوں کو روندنا بھرتا ہے، اسے ایک انسان نے معمولی سی چھڑی سے مار ڈالا ہے۔“
(یہ ذکر اس نسبت سے ہے کہ چنیسر لوہپٹرل کی چھڑی سے مست ہاتھی کو مار ڈالتا ہے)۔

یہ حقیقت جان کر بادشاہ حیران رہ جاتا ہے: ”یہ کیسے ہو سکتا ہے؟“
”یہ ایسے ہو سکتا ہے۔ جیسے گھاس کاٹنے والے ملازم دیو کو مار سکتے ہیں۔“ نامدار بیگ نے جواب میں کہا۔
بادشاہ نے کہا،

تم پھیلیاں کیوں بچھو رہے ہو،
صاف صاف بات کیوں نہیں کرتے۔

نامدار بیگ نے جواب دیا: ”دیو کو مارنے والا تو ایک سومرہ ہے جو تمہارے پاس فریاد لے کر آیا ہے۔“

بادشاہ کے حکم سے چنیسر کو دربار میں پیش کیا جاتا ہے۔

چنیسر نے آپے ہی اپنی فریاد پیش کی:

”ہمارے والد وفات پا گئے۔ مرنے سے قبل انہوں نے وصیت کی تھی کہ بیٹے اس دنیا کو بقا نہیں۔ دم کا کوئی بھروسہ نہیں۔ میرے بعد اگر رشتہ دینا ہو تو علاؤالدین کو ہی دینا، کیوں کہ یہ ہی ہماری شایان شان ہے۔ والد کی وفات کے بعد جب یہ بات چھڑی تو دودا ناراض ہو گیا اور مجھ سے دستار چھین لی، اور آپ کا رشتہ بھی داب لیا۔“

یہ سن کر بادشاہ حکم دیتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

چنیسراؤ کو پانچ ہزار کا سپاہیوں کا لشکر دیا جائے
تاکہ وہ دودے کو نیچا دکھا سکے
اور اپنی دستار واپس لے سکے

یہ سن کر چنیسراؤ نے سوچا کہ ”یہ مٹھی بھر سپاہی دودل راؤ کا تو ہال بھی بھیکا نہ کر سکیں گے۔“ تو اس نے کہا، اور فقیر بیت سناتا ہے:

(اے شاہ) اپنا پانچ ہزار کا لشکر میدان میں اتار دو
خدا جانتا ہے کہ میں اکیلا ہی ان کے لیے کافی ہوں۔

یہ سن کر علاؤالدین نے سوچا کہ ”یہ تو اکیلا ہی پانچ ہزار کے لشکر سے مقابلہ کرنے کو تیار ہے۔ دودا تو شاید اس سے بھی بڑا بہادر ہے۔“ یہ سوچ کر بادشاہ نے حکم دیا کہ ”اب جو بھی اسے (چنیسراؤ) اپنے پاس رکھے گا، اس کی حیر نہیں۔“

پھر چنیسراؤ پورے چودہ سال دہلی میں چھپا بیٹھا رہا۔ کہاں؟ نامدار بیگ کے پاس۔

جس طرح برسات کے بعد سوندھی مٹی کی خوشبو چاروں طرف پھیل جاتی ہے، اس طرح بہادروں کی خبر بھی پھیل جاتی ہے۔ جیسے چنیسراؤ نے دودے کی خبر سنائی۔

دودے کو جب معلوم ہوا کہ چنیسراؤ بادشاہ کے آگے فریاد گزار ہوا، لیکن اس کی سنی ان سنی کر دی گئی، تو اس نے چنیسراؤ کو اک خط لکھا۔

دودے نے کاغذ میں انگارے رکھ دیے تھے۔ لکھا تھا: ”چنیسراؤ! تم نے بادشاہ سے فریاد کی، لیکن تمہیں داد نہ ملی، یہ خیر خزانہ سے بھر کر بھیج رہا ہوں، وہ دے کر علاؤالدین کو لے آؤ۔ کیوں کہ میدان جنگ ہی مردانگی کی کسوٹی ہے۔“

چنیسر نے جو یہ بڑھا تو جل بھن کر راکھ ہو گیا۔ نامدار بیگ نے چنیسر کی یہ حالت دیکھی تو پوچھا:

”خیر تو ہے؟ کہیں بچھڑے ہوئے عزیز تو یاد نہیں آ گئے؟“

”نہیں ایسی تو کوئی بات نہیں۔“ چنیسر نے یہ کہہ کر خطا نامدار بیگ کے حوالے کیا: ”اب یا تو میں اپنے آپ کو مار ڈالوں گا یا اکیلے ہی میدان جنگ میں مقابلے کے لئے جاؤں گا۔“ پھر دونوں آپس میں مشورہ کرتے ہیں۔ دونوں اس بات پر متفق ہوتے ہیں کہ کہیں سے شیر لائے جائیں۔ اور پھر چنیسر اس چشمے کی جانب چل دیتا ہے، جہاں شیر پانی پینے آتے ہیں۔ چنیسر کسی صورت وہاں سے ایک شیر اور ایک شیرنی لے آتا ہے اور علاؤالدین کے باغ میں چھوڑ دیتا ہے۔ شیروں کے خوف سے وہاں کوئی نہیں جاتا۔ دربان نامدار بیگ کے ہاں جاتا ہے، وہ اسے چنیسر کے پاس بھیج دیتا ہے۔ چنیسر نے دربان کی بات سن کر کہا: ”یہ تو آسان بات ہے، باغ کے چشمے کو شراب سے بھر دو، شیر اسے پی کر بدمست ہو جائیں گے، اور بھاگ جائیں گے۔“ چشمہ شراب سے بھر دیا گیا۔ لیکن شیر تو پہلے ہی بدمست تھے، شراب پی کر اور بھی بدمست ہو گئے اور سارا باغ نباہ کر رکھ دیا۔

نامدار بیگ بے سارے امراء کو پہلے ہی بھکا دیا تھا کہ شیروں سے کوئی بھی مقابلہ نہ کرے اور بھانپ یہ بنائے کہ ہم نے ملازمت اس شرط پر کی تھی کہ انسانوں سے لڑیں گے، نہ کہ درندوں اور جانوروں سے۔

علاؤالدین کے سارے امراء اور سرداروں نے جب یہ عذر پیش کیا، تو علاؤالدین نے اپنے بیٹے کو شیروں کو مار بھگانے کو بھیجا، وہ گیا لیکن شیروں کی دعاڑ سن کر ڈر کے مارے واپس لوٹ آیا۔ پھر نامدار بیگ کو بلایا گیا اور اس سے چنیسر کے لیے کہا گیا، وہ چنیسر کو اس شرط پر لے آتا ہے کہ علاؤالدین دودے پر لشکر کشی کرے گا۔

غیر مسلح چنیسیر علاؤالدین اور اس کے سارے امراء کے سامنے شیروں سے مقابلہ کرتا ہے، فقیر بیت سناتا ہے :

(چنیسیر نے کہا) اٹھ اے بلے کی پوت

اب تیرا سونا حرام ہے۔

شیر نے یوں دھاڑا

جیسے بادل گرجا۔

(چنیسیر نے) حضرت شاہ کو یاد کیا

ایک ہی مکہ سے شیر کا بھوجا باہر نکل آیا۔

شیرنی نے چھلانگ لگائی

لیکن اس نے اسے بھی پچھاڑ ڈالا۔

پھر کیا ہوا !

پورب اور پچھم سے آندھی اٹھی

ایرانی بھی افغانی بھی

اور ہندوستانی بھی

انسانوں کا ٹھاٹھیں مارنا سمندر تھا

ہر اک کے منہ پر دودے کا نام تھا۔

چاروں طرف کے ملکوں سے علاؤالدین نے لشکر منگوا یا۔ پورا ایک

سال لشکر جمع ہوتا رہا۔ اب علاؤالدین سندھ کی طرف روانہ ہوتا ہے :

اور چنیسیر نے دودے کو خط لکھا۔

علاؤالدین آ رہا ہے

جو گیلی لکڑیاں بھی جلا دیتا ہے

یہ دریائوں میں کود پڑتا ہے

یہ جہاں سے گذرتا ہے

وہاں کنویں سوکھ جاتے ہیں

اور پرندے اپنے گھونسلوں کو واپس نہیں لوٹتے

علاؤالدین آ رہا ہے

ہاتھیوں پر پانی کا کافی ذخیرہ ہے

بھورے، کالے اور گندمی رنگ کے سردار ہیں

پورب پچھم، ایرانی اور قبائلی لشکر کا تو کوئی انت ہی نہیں

یہ 'باگھی' کا رشتہ لینے آ رہے ہیں
 باگھی ان کے حوالے کرنا ہی ہوگا
 ورنہ بھر جنگ ہوگی
 اور قلع پر تیروں کی بارش ہوگی۔

چودہ سال کے بعد دودے نے جو بھائی کا خط پایا تو پڑھ نہ سکا۔
 کاتب خط پڑھتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

یہ خونی ہاتھوں کا لکھا ہوا خط ہے
 (جو) وگہ کوٹ پر آ پہنچے ہیں۔
 یہ خط چنیسر نے لکھا
 اور دودے نے پڑھوایا۔
 اُنکے نے خون کے آنسو روئے ہیں
 سارا کاغذ بھیگ گیا ہے۔

بھائی کی تحریر تھی۔ دودا پڑھ نہ سکا۔ یہ جراث تو مقدر بن چکی
 تھی۔ اگر ایسا نہ ہوا ہوتا تو یہ داستان گائی کیسے جاتی؟

دودے نے خط کا مضمون سن کر سارے سرداروں کو بلایا، مشورے
 ہوئے۔ سب نے متفقہ فیصلہ کیا کہ ننگر کو بھیجا جائے۔
 ننگر پہلوان چودہ برس کا جوان ہے۔ اب دولہا بننے والا ہے۔ جب چنیسر
 ناراض ہو کر جا رہا تھا، تو دودے نے کہا تھا کہ ”میرے بھائی! تم
 ست جاؤ، دستار کے بدلے میں اپنی بیٹی تمہارے بیٹے کو دیتا ہوں۔“
 چنیسر تو چلا گیا۔ وہ (دودا) مرد تھا، اس نے اپنے وچن کی لاج
 رکھ لی۔

ننگر کی دلہن ونواہ میں بیٹھی ہے۔ اس کے بازو میں لال ڈورا پڑا
 ہوا ہے۔ سب سردار کہنے لگے کہ ”ننگر دولہا بننے والا ہے، وہ
 جائے اور اپنے روٹھے باپ کو منلائے۔“

ننگر کو لانے کے لیے دودے نے فقیر کو بھیجا:

بھاگو بھان چل دیا
 ننگر کی ڈیوڑی کی طرف
 اس کے ماتھے پر بالوں کی لٹ الجھ گئی تھی
 اور وہ اپنا مخصوص ساز بجا رہا تھا
 ساز کی آواز پہچان کر
 حویلی میں لکھماں سے کہا گیا کہ
 دروازے پر منگتا کھڑا ہے
 جاؤ، معلوم تو کرو کہ کیا بات ہے؟

فقیر کی ذات بھان ہے اور نام بھاگو، یہ وہی فقیر ہے جس نے اس
 داستان کو گایا۔

نوکرانی بھاگی دوڑی آئی تو فقیر نے کہا: ”جاؤ ننگر کو بھیجو یا
 اس کی ماں کو بھیجو۔“ نوکرانی نے کہا: ”ننگر نو اپنے دوستوں کے
 ساتھ ’ویرا واہ‘ پر نہانے گیا ہوا ہے۔“ اس کی ماں آئی ہے۔ فقیر کا
 استقبال کرتی ہے اور آنے کا سبب پوچھتی ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

اے بھاگو بھان!
 میں تمہیں مرحبا کہتی ہوں
 دودا اور اس کے سردار تو خوش ہیں نا
 سنا ہے کہ بکار جنگل میں
 علاؤالدین لشکر انداز ہے۔
 کہیں ایسا تو نہیں کہ یہ سارا کیا دھرا
 میرے سرتاج (چنیسر) کا ہی ہے؟ ذرا اصل بات تو بتاؤ؟
 فقیر تو آیا ہی اسی مقصد کے لئے ہے، وہ اپنا مدعا بیان کرتا ہے:

اے مریم! مجھے دودے نے تمہاری طرف بھیجا ہے
 تم اپنے بیٹے کو بھیجو
 تاکہ وہ روٹھے ہوئے باپ کو منالائے
 اور جنگ کا بادل چھٹ جائے
 یہی سب سرداروں کا متفقہ فیصلہ ہے۔

ننگر کے کچھ دوست تو اس کے ساتھ گئے تھے۔ کچھ پیچھے رہ گئے ہیں۔ سرندہ (ساز) بچ رہا ہے۔ فقیر بیت سانا ہے :

میرے ننگر کی ابھی عمر ہی کتنی ہے
اس کی تو ابھی مسس بھی نہیں بھیگیں۔
اس کو اپنے لمبے بالوں سے کتنا پیار ہے!
وہ علاؤالدین سے کیا لڑے ؟
اتنے سارے سردار اور سپاہی ہیں!
لال ڈورا باندھے ہوئے دولہا کو
کیسے جنگ پر بھیج رہے ہو؟

ننگر کے کچھ دوست جو پیچھے رہ گئے تھے، وہ اس سر بستہ حقیقت سے ننگر کو آگاہ کرنے دوڑے :

ساز چپ ہو گئے اور سر بیچہ کئے۔
ننگر کے دوستوں نے اسے ساری حقیقت سنائی
(اور کہا) اے ننگر! فقیر تیرے در پر آہا تھا
لیکن تمہاری ماں نے اسے دھتکار دیا۔

ننگر پہلوان جب یہ بات سنتا ہے، اُتو نہانا بھول جاتا ہے اور فقر کے پیچھے جاتا ہے، اور اسے راستے ہی میں جا لیتا ہے۔

(وہ) نہانا دھونا بھول کر نکل پڑا
دریا کے تیز بہاؤ کی مانند ہر چیز کو کاٹتا ہوا
جیسے شیر چھلانگیں مارتا ہے
یا ہرن چوکڑیاں بھرنا ہے
وہ بھاگے جا رہا تھا۔
آخر اس نے بھاگو بھان کو آ لیا
اس کے ہاتھ جوڑے اور کہا:
اے بھاگو بھان! صد آفرین ہے تم پر
(میرا) دودا سو۔ رہ اور اس کے سردار تو خیریت سے نہیں نا؟
تم میرے لیے آئے تھے تو مجھ سے ہی بات کرتے
عورتوں کے سروں پر تو چٹری سجتی ہے، ناج نہیں۔

”اب میں تمہیں جانے نہیں دوں گا۔“ اور ننگر نے بھاگو بھان کے ہاتھ میں اپنا ہاتھ دے دیا۔ دونوں ننگر کے محل کی جانب روانہ ہو گئے۔ فقیر محل میں پہنچ کر کورنش بجا لاتا ہے اور بیت سناتا ہے:

باغوں کے درمیان تیرا یہ محل
 کتنی مہارت سے معمور کیا گیا ہے
 اس کے ستون اور سوئیں چندن کی ہیں
 جن پر مشک و عنبر مل دیا گیا ہے
 قیمتی قالینوں سے فرش ڈھکا ہوا ہے
 شیشم اور ہاتھی دانت کے پلنگ پڑے ہیں
 جن پر ریشمی بستر بچھے ہیں۔
 نو (۹) نو تیرے اصطبل ہیں
 جن میں سرخے، مشکے، بور اور شہزور کھوڑے
 قطار در قطار کھڑے ہیں
 سنہری اور سمندی گھوڑیاں کھڑی ہیں۔
 ان کے سارے ساز سونے کے ہیں۔
 بوجھ ڈھونے والے گھوڑے الگ ہیں۔
 ادھر مہری اونٹ کھڑے ہیں
 تیز دوڑنے میں جن کا کوئی ثانی نہیں۔
 پر اے سندھ کے دلیر سومرے!
 تمہارے یہاں تو اب بھولوں جیسے شہزادے آکر
 محفایں سجاتے ہیں!

یہ باتیں سن کر ننگر نے کہا: ”خدا کا لاکھ لاکھ شکر ہے۔ لیکن تم نے اصل مدعا تو بیان کیا ہی نہیں، جس کے لیے تم آئے تھے!“
 فقیر نے چنیسر کا لکھا ہوا خط، جو اس کے پاس تھا، ننگر کے ہاتھ میں دے دیا۔ ننگر خط پڑھتا ہے فقیر بیت سناتا ہے:

علاؤالدیں کو اس کی موت یہاں کھینچ لائی ہے
 میدان جنگ میں ہم اپنے علم گاڑ دین گے
 دشمن کے سر اس طرح کچالے جائیں گے،
 جس طرح بیل کھلیان میں گھاس کو روندتے ہیں۔

وگم کوٹ میں خون کی ندیاں بہہ نکلیں۔
اس کو تو ہم اپنی ناندی بھی نہیں دیں گے۔
چاہے اس کے بدلے دنیا کی سلطنت ہی کیوں نہ بخش دے!

ننگر نے فقیر کو خلعت عطا کیا اور قیمتی تحائف دیے۔ تحائف میں وہ گھوڑا بھی تھا، جس پر صرف ننگر خود سوار ہوتا تھا۔ اس کی لگام میں لعل جڑے تھے۔ ننگر نے فقیر سے کہا: ”تم جاؤ، میں کل صبح چچا کے حضور پہنچ جاؤں گا۔“

فقیر چلا گیا۔ ننگر نے اپنے دوستوں کو بلایا: دوست دو طرح کے ہوتے ہیں۔ ایک خالی دکھاوے کے، دوسرے سرفروش۔ ننگر نے زمین پر تلوار سے ایک گول دائرہ کھینچا اور اس کے بیچوں بیچ تلوار گاڑ دی۔ دوستوں نے پوچھا: ”ننگر پہلوان بہ کیا ہے؟“

”ساتھیو!“ ننگر نے کہا ”یہ تلوار ہماری آن ہے، آج اپنی مونچھیں دودے میں بھگوؤ، اور کل میدان جنگ میں لہو سے غسل کرنا۔“ پھر دوست اس دائرے میں بون کود پڑے جیسے شمع پر پروانے۔

ننگر اپنے ساتھیوں کو لے کر ہنسی خوشی روانا ہوتا ہے۔ فقیر بیت سناٹا ہے:

بہادری کے ڈھول اور تاشے بجر
مُریاں، نفیریاں اور زادیں بجیں
طمعے داغے گئے

ننگر اپنے چچا کے حضور بڑی دھوم دھام سے پہنچے

دودے نے ننگر کو اپنے ساتھ تخت پر بیٹھنے کو کہا، لیکن ننگر نے کہا: ”نہیں چچا، میں یہیں ٹھیک بیٹھا ہوں۔“ دودے نے جب اصرار کیا تو ننگر نے کہا: ”چچا! اس تخت پر تو میرا باپ بھی نہیں بیٹھا، میں کیسے بیٹھوں!“

”اچھا تو تمہیں بھی اپنے باپ کا دکھ ہے؟“ دودے نے پوچھا۔

”ہاں چچا! مجھے بھی اپنے باپ کا دکھ ہے“

ننگر پہلوان جواب میں کہتا ہے، فقیر بیت سناتا ہے:

چچا! اس کا دکھ تو ہمارا مقدر بن چکا ہے
لوگ طعنے دیتے ہیں تو سوئے ہوئے درد جاگ اٹھتے ہیں
سینے میں دل ٹوٹ جاتا ہے
اور پھہڑوں میں دھواں بھر جاتا ہے۔
تم نے مجھے 'سونی' کا رشتہ دیا ہے
اب تمہارے ہر حکم کی تعمیل میرا فرض ہے۔

”چچا! میرا دل تو کہتا ہے کہ تیرا سر تیرے کندھوں سے اس طرح
اُتار دوں، جس طرح کمہار چاک سے برتن اتارتا ہے۔ لیکن نہیں،
اب سونی میری دامن ہے۔ اب چاہے تو آگ میں ڈال دے، میں
انکار نہیں کروں گا۔“

”ننگرا کہیں ایسا نہ ہو کہ باپ کے ساتھ مل جاؤ!“ دودے نے پوچھا۔
”نہیں نہیں، یہ وعدہ ہے، ننگر کا وعدہ! (چچا اب) ننگر کو
اوداع کہو، اب میں اہو میں غسل کروں گا۔“

ننگر جانے کی تیاری کرتا ہے، اور دودے کو اپنی ماں کی متعلق کہتا
ہے کہ اس کا خیال رکھے جس نے اسے جنم دیا ہے۔ فقیر بیت
سناتا ہے:

ساون کے دریا کا تو کوئی کنارہ نہیں ہوتا
سیلاب آتا ہے تو جنگل ڈوب جاتے ہیں
خدا کو یاد کر کے کسان رہٹ چڑھاتے ہیں
تم اک مٹی میں بیج بونے ہو
پھر پودے آگ آتے ہیں
اور بالیاں جھومنے لگتی ہیں
پھر کھلیاں میں دانہ دانہ الگ ہو جاتا ہے۔
جس ماں کا جوان بیٹا جنگ پر جا رہا ہو
وہ اس کے بعد تو جوگن بن جائے گی
اس کا نہ تو کوئی بیٹا ہے اور نہ ہی کوئی بھائی

وہ تو وگہ کوٹ میں اکیلی رہ جائے گی۔
اے سوئے سردار! اس کا خیال رکھنا۔

دودا یہ سن کر جواب دیتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

تم میرے اپنے بیٹے کی مانند ہو
مریم کو میں اپنی ماں سمجھتا ہوں
سونی اور ساراں اس کی خدمت کریں گی
اور راج رانی اس کا جھولا جھلائے گی۔

ننگر نے گھوڑے کی باگ موڑی۔ سارا لشکر باہر سے آیا، لیکن ننگر
سعد کے اندر والی ایک گلی سے۔ وگہ کوٹ میں فرش نانے کا تھا،
ننگر وہاں سے ہونا ہوا ایک اور گلی سے اندر آ گیا۔ گھوڑے کے
ٹاپ کی آواز آئی۔ ننگر کی دلہن ونواہ میں بیٹھی ہوئی تھی۔ وہ جب
یہ آواز سنتی ہے، تو شہزادی باندی سے اس آواز کے متعلق
پوچھتی ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

ستون اکھڑ رہے ہیں
زمین کانپ رہی ہے۔
لکھماں ذرا خبر تو لے آؤ
کہیں علاؤالدین تو نہیں آ گیا؟

باندی نے دیکھا کہ ننگر آ رہا ہے:

دلہن! تیری کلاٹیوں میں سونے کے کنگن ہیں۔
کانوں میں سونے کی بالیاں جھوم رہی ہیں
یہ تو چنیسر راؤ کا بیٹا ہے
اور دودل راو کا بھتیجا ہے۔
اے دلہن یہ تو تیرا دولہا آ رہا ہے۔

”یہی وقت ہے، جو کچھ کہنا ہے کہ لے۔ گیا وقت پھر واپس نہیں
لوٹتا۔ کیا معلوم، بچہ ڈے ہوئے پھر کب ملیں۔“

شہزادی تعظیم بجا لاٹی۔ فقیر بیت سناتا ہے :

نازوں سے پالی ہوئی شہزادی
بجلی کی سی تڑپ کے ساتھ اٹھی
اس کا چہرہ برق تپاں کا سا ہے
اور وہ دودے کی بیٹی ہے۔

شہزادی گھونگھٹ کاڑھ کر یوں مخاطب ہوئی : ”اتنے سارے سردار
ہیں، وہ تو جنگ پر نہیں جا رہے۔ تم، لال ڈورا باندھے ہوئے۔ دولہا
ہی کیوں جا رہے ہو؟“

ننگر سونی کے سوال کا جواب دیتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے۔

گھوڑا سوار کے بغیر نہیں دوڑتا
باز مٹھی کے بغیر نہیں اڑتا۔
ہم جان کا سودا کرتے ہیں
تم پر میرا تن من دھن سب قربان ہیں۔

شہزادی پھر عرض کرتی ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے :

تیری کلائی میں لال ڈورا بندھا ہوا ہے
اور تیری دلہن ونواہ میں بیٹھی ہوئی ہے
پونم کی رات کو تیرا بیاہ ہے
ڈھول اور ناشے خاموش ہو جائیں گے۔
شہنائیاں رو رو کر چپ ہو جائیں گی
-سہرے کے پھول کملا جائیں گے۔
زیورات دھڑے کے دھڑے رہ جائیں گے
اتنے سارے جہیز کا کیا ہوگا
خدا نہ کرے، مجھے کالے کپڑے پہنتے پڑیں!

پھر توبہ بھری اور کہنے لگی :

میرے منہ میں خاک
اس شان سے علاؤالدین کے سامنے جاؤ
آسمان کی بلندیوں کو چھو آؤ

خدا نے چاہا تو ہم پھر ملیں گے
تمہارے لیے میں پھولوں کی سیج بچھاؤں گی
اگر ایسا نہ ہوا تو مجھے بھی موت آ جائے
پھر قیامت کے دن ہمارا بیاہ ہوگا۔

(دلہن کو) الوداع کہہ کر آگے بڑھا تو پھوپھی باگھی کا سامنا ہوا۔
وہ بھی ننگر کو روکنا چاہتی ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:
اے باگھل کے بھتیجے! کیا ایسا نہیں ہو سکتا
کہ مجھے ہی قربان کر دو
تاکہ لوگ مرنے سے بچ جائیں
(اور) جنگ کے بادل چھٹ جائیں۔

ننگر بہاوان یہ سن کر جواب دیتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

تمہارا دولہا تو کوئی سومرا ہی ہوگا
اسی میں ہماری شان ہے
تیری خاک میری آنکھوں کا سرمہ بنے
اگر ایسا نہ ہوا
تو پھر تمہاری شادی موت سے ہی ہوگی۔

(ننگر) پھوپھی کو الوداع کہہ کر، اپنی ماں کی قدم بوسی کے لیے
آنا۔ پھر والد کو خط لکھا کہ ”بابا! میں آ رہا ہوں۔“

قاصد نے خط پہنچایا۔

شام کا وقت ہے۔ علاؤالدین بادشاہ نے آسمان ابر آلود دیکھ کر
چنیسر کو بلا بھیجا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

اؤ چنیسر اؤ
سارن کا تو یہ موسم نہیں ہے
نہ ہی برسات کے کوئی آثار تھے
پھر شام سے پہلے ہی سورج کیوں چھپ گیا ہے
انر کی جانب سے یہ گھنگھور گھٹائیں کیوں چھا گئی ہیں؟

چنیسر جواب دیتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

تم نے جن سومروں کے متعلق سنا تھا
وہ مقابل آنے والے ہیں
بہ وگم کوٹ کے والی ہیں
جن کے گھوڑوں کی ٹاپ سے مٹی اڑ کر بادل بن گئی ہے۔
اور یہ جو بجلیاں رقص کر رہی ہیں
وہ میان سے نکلی ہوئی نلواریں ہیں
جن کے قبضہ پر لال و جواہر جڑے ہیں۔

”لیکن یہ دودا تو معلوم نہیں ہوتا!“ چنیسر نے کہا۔
”پھر کون ہو سکتا ہے؟ اور دودا جب پورش کرتا ہے تو کیا آثار
ظاہر ہوتے ہیں؟“

”میرا بھائی جب جنگ کرنے کو نکلتا ہے
”نو دہرتی کانپ اٹھتی ہے
”درخت اکھڑ جاتے ہیں۔
”تمہارے تنخواہ دار ملازم لڑ نہیں سکیں گے
”جو سوئے ہوں گے وہ جاگ نہ سکیں گے۔“

”اچھا یہ تو بتاؤ دودل راؤ کا حلیہ کیا ہے؟“ علاؤالدین نے پوچھا
”اس کی قامت آنکھوں میں کھپ جاتی ہے
”اور اس کا سر شکے جتنا بڑا ہے
”اس کے بارو درخت کے تنے کی طرح سخت ہیں۔
”دودل راؤ کا مقابلہ تو شیر بھی نہیں کر سکتا۔“

ننگر ویراہ واہ پر منزل انداز ہو کر ایک فقیر کو باپ کی طرف بھجتا
ہے، کہ ممکن ہے وہ مان جائے۔

نو لاکھ کا لشکر ہے۔ چنیسر خیمہ کے باہر بیٹھا ہے۔ محفل عروج
پر ہے۔ چنیسر کی فقیر پر نظر پڑتی ہے تو سوچتا ہے۔ ”چودہ سال
گزر گئے، لیکن میرے لیے تو کوئی بھی نہ آیا۔ اب جب جنگ
ہونے کو ہے، تو دودا شاید ڈر گیا ہے۔“

چنیسر نے ناراض ہو کر سپاہیوں کو حکم دیا، کہ یہ فقیر

جو ساز لیے آ رہا ہے، اس کی خوب ٹھکانی کر دو۔“ یہ کم کر چنیس خیمہ میں چلا گیا۔

بھان کو گھر لیا گیا

وہ اس پر حملہ کرنے ہی والے تھے،
کہ بھاگو نے اُن کے آگے سونے کے سکے پھینکے۔
دھن دیکھ کر اُن کی آنکھیں چمک اٹھیں،

پھر وہ اسے زبان سے دھتکتے رہے
لیکن ہاتھ کے اشارے سے اسے بیٹھنے کو کہہ رہے تھے!

اسے چنیس کے گھوڑے کے پاس بٹھا دیا گیا۔ اس نے سوچا: 'سومروں کے ہاں تو میری بڑی آؤ بھگت کی جانتی تھی، لیکن آج!؟—پر سچ کو کوئی آنچ نہیں، سچ کم دینا ہی چاہیے، پھر بھان کہنے لگے:

اے چنیس! تمہاری دی ہوئی مٹی بھی میرے لیے سونا ہے۔
ایسا تو کسی سومرہ نے نہیں کیا تھا،
آخر نکلے نا لوہارن کے بیٹے!
تمہارے سر پر دستار بھی سجائی گئی تھی
اور تم ماں سے پوچھنے چلے تھے
میں نے تمہاری عزت افزائی کی تھی
اور تم نے مجھے دھتکار دیا۔

فقیر کے منہ پر کون ہاتھ رکھ سکتا تھا؟ چنیس باہر آ گیا۔

اے بھاگو بھان! میں تمہیں مرحبا کہتا ہوں
دودا سومرہ اور اس کے سردار تو خیریت سے تھے نا؟
نمگر اب کتنا بڑا ہو گیا ہے،
میں نے تو اسے شیرخوار ہی چھوڑا تھا!

فقیر کو تو اپنا مدعا بیان کرنا تھا۔ سو اس نے کہا:

نمگر تو لال ڈورا باندھے ہوئے ہے
اس کی دلہن ونواہ میں بیٹھی ہے
ہونم کی رات کو ان کا بیاہ ہے

ڈھول تاشے اور نفیریاں بج رہی تھیں
 شہنائیاں گا رہی تھیں،
 اب وہ اپنے سر سے سہرا اتار کر
 اپنے سرداروں کے ساتھ ویراواہ پر منزل انداز ہے۔
 لال ڈورا باندھے ہوئے،
 دولہا اپنے باپ کے سلام کو آرہا ہے۔

چنیسر دھاڑا: ”اے فقیر! ننگر کو رشتہ کہاں سے ملا؟ توروں،
 گجروں، سموں یا سومروں کے گھرانوں سے؟“

”نہیں نہیں،“ فقیر نے جواب میں کہا، ”تم روٹھ کر جا رہے تھے۔
 دودے نے اپنی بیٹی کے رشتے کی پیشکش کی تھی۔ وہ مرد تھا،
 اس نے اپنا وعدہ پورا کیا۔ اب تو ننگر دودے کا داماد ہے، اور
 سونی تمہاری بہو ہے۔“

یہ سنا، تو چنیسر نے کہا:

سونی میری بہو ہوگی
 یہ تو مجھے معلوم ہی نہیں تھا۔
 اگر مجھے معلوم ہوتا تو دہلی کیوں جاتا
 اتنا لشکر کیوں لاتا!
 لیکن اب تو بھاگی کا رشتہ
 دے کر اسے لوٹانا پڑے گا۔

فقیر نے دیکھا کہ بات بہتی نظر نہیں آئی۔

چنیسر نے کہا: ”اچھا اب تم جا سکتے ہو، ننگر سے میں خود ہی
 مل لوں گا۔“

فقیر روانہ ہوا، چنیسر خیمہ سے باہر نکلا اور خدا کے آگے اپنا دامن
 پھیلا دیا:

اے مرے پروردگار!
 دن نہ ڈوبے اور نہ مغرب میں ڈھلے یہ آفتاب۔
 میرے سینہ میں آگ کا الاؤ دھک رہا ہے
 سانس جلی جا رہی ہے۔
 ہاں کہیں ایسا نہ ہو
 کہ میری یہ آنکھیں ننگر کو دیکھ ہی نہ سکیں
 اور میں دم توڑ دوں۔

چنیس تیار ہو کر نامدار بیگ کے پاس آنا ہے: ”چلو میں تمہیں اپنا
 بیٹا ننگر اور دودے کا بیٹا منگر دکھا لاؤں۔ ایک کی عمر چودہ
 برس ہے، دوسرے کی گیارہ برس، کہیں ایسا نہ ہو کہ وہ کل جنگ
 میں مارے جائیں اور دل کی دل ہی میں رہ جائیں۔“

نامدار بیگ وسے نو دشمن کے مرغے میں جانا پسند نہیں کرتا، لیکن
 پھر چنیس کی بات مان لیتا ہے، اور دونوں روانہ ہوتے ہیں۔

ننگر پہلوان ویرا واہ پر منزل انداز ہے۔ وہ ہر خطرے سے بے پروا ہوں
 سویا ہوا ہے، جیسے میدان جنگ میں نہیں بلکہ اپنے محل میں سویا ہو۔

سوائی، سمیجہ، جاڑیجہ اور منگر دودے کی ست رنگی چوسر کی بساط
 بچھائے کھیل رہے ہیں۔

اچانک منگر کی نگاہ چنیس پر پڑتی ہے۔ دودا اور چنیس ہم شکل
 تھے۔ اس وجہ سے منگر کشمکش میں پڑ جانا ہے کہ ”کہیں میرے
 والد تو نہیں آ رہے ہیں۔“

چنیس کو دیکھ کر منگر اپنے ساتھیوں سے کہتا ہے:

شاید میرے والد آ رہے ہیں
 جو سب کے لیے خیر و عافیت کی علامت ہے۔

لیکن نہیں، یہ چنیس ہی تھا۔ دوست آئے کہتے ہیں:

یہ تیرے والد نہیں ہیں
 بلکہ یہ تو چنیس راؤ ہیں۔
 اے ننگر اب جاگ بھی جاؤ!

تیرے والد آ گئے ہیں۔
 فنگر نیند سے جاگ پڑا۔
 دونوں باپ بیٹے بغلگیر ہو گئے۔
 دو جسم ایک ہو گئے۔

”اے فنگر جنگ سر پر منڈلا رہی ہے۔ میرے اپنے بھائی نے بھی
 مجھے دھتکار دیا۔ سرداروں نے منہ موڑ لیا۔ اور سب میری جان کے
 دشمن بن گئے۔ مریم کے طعنوں نے میرے سینے میں آگ بھڑکی۔
 اس نے کہا تھا کہ ’میں چنیسر کی بہن ہوں، اور وہ میرا بھائی۔‘
 چودہ برس تک میں دہلی میں مارا مارا بھرتا رہا۔ اب باگھی کا رشتہ
 دیے بنا مغل کو لوٹانا ممکن نہیں۔“

باپ بیٹے کی آنکھوں سے آنسوؤں کا سمندر ابل پڑا۔ بغلگیر ہوئے
 دونوں کو کافی وقت گزر گیا، دونوں کو ایک دوسرے سے الگ
 کرنے کے لاکھ جتن کئے گئے، لیکن کاسیانی نہیں ہوئی۔ چنیسر اپنے
 دکھڑے رو رہا تھا۔ لیکن جب چنیسر کے منہ پر باگھی کا نام آنا
 ہے، تو فنگر اپنے باپ کو دور دھکیل دیتا ہے۔ فقہر بیت سناتا ہے :

پھول دیتے ہیں جس طرح خوشبو،
 روشنی آفتاب دیتا ہے،
 راہ چھوڑے جو باپ دادا کی
 وہ تو کانٹوں میں جا الجھتا ہے۔
 ایک سو مرے سے یہ توقع کیسے کی جا سکتی ہے!
 جاؤ اور جو بھی جی میں آئے کرو۔
 جان اپنی عزیز ہو جو تمہیں
 میری آنکھوں سے دور ہو جاؤ۔

یوں کہہ کر اس نے نامدار بیگ کو گھور کر دیکھا۔ نامدار بیگ پہلوان کے بگڑنے تیور دیکھ کر یوں مخاطب ہونا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

تم تو چنیسر پاگل ہو
کیسے کام کئے ہیں تونے۔
تیرا بیٹا اور بھتیجا
دیکھ کے میرا دل جلتا ہے۔
آپس میں جو صلح کرو تم
اس آگ پہ پانی پڑ جائے۔

چنیسر کہنے لگا:

”صلح تو میں اسی وقت کراؤں۔ لیکن یہ بادشاہ سے بے وفائی ہوگی۔ اب یہ طے کرتے ہیں کہ کل تم اپنے پچاس جوانوں کو ساتھ لے کر علاؤالدین کے خیمہ میں چلے آنا، تاکہ صلح کرالیں۔“

رات گذر چکی تھی، سورج ابھر آیا تھا، ننگر اپنے پچاس جوانوں کے ہمراہ خیمہ کی طرف روانہ ہوا۔ آگے چل کر لشکر کے ایک دل کا سامنا ہوا۔ معلوم کرنے پر پتہ چلا کہ بادشاہ کا وزیر، تمر، سو سواروں کے ساتھ شکار پر جا رہا ہے۔ ننگر اسے سلام کرتا ہے۔ لیکن وہ جواب نہیں دیتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

غرور اور تکبر کے دن بہت تھوڑے ہوتے ہیں
جی میں آتا ہے کہ تمہارے غرور سے نئی ہوئی گردن آوار دوں
لیکن میں تو صلح کا پیغام لے کر جا رہا ہوں
شاید میرا روٹھا ہوا باپ مان جائے۔
لیکن اگر ایسا نہ ہوا
اور جنگ ناگزیر ہو گئی
تو پھر میں میدان جنگ میں اپنا علم گاڑ دوں گا
اور دشمن کے ساتھ ویسا ہی سلوک کروں گا
جو کھیلیان میں بیل گھانے کے ساتھ کرتے ہیں۔

سارے سومرے اپنی جان کا نذرانہ دیں گے
 اور وگہہ کوٹ میں خون کی ندیاں بہیں گی۔
 اے تمرا پھر میں تم پر ٹوٹ پڑوں گا
 اور تمرا سر نیزے کی انی پد ٹنکا ہوگا
 اور تیری ساری مستی خاک میں مل جائے گی۔

ننگر پهلوان، علاؤالدین بادشاہ کے بڑے چورنگ پر آنا ہے: ”بادشاہ
 کو اطلاع دی جائے کہ سومرے سلام کو آئے ہیں، اور ملنے کی
 اجازت چاہتے ہیں۔“

چنیسر ننگر کو ہمراہ لے کر بادشاہ کے حضور آنا ہے۔ بادشاہ نے
 پوچھا: ”بتاؤ تو سہی، سمہ، سومرہ، کون آیا ہے؟“

”نہ تو سمہ آیا ہے اور نہ ہی سومرہ۔“ چنیسر نے جواب دیا:
 ”دودے نے دایا لڑکے بھیجے ہیں اور کہلوا بھیجا ہے کہ علاؤالدین
 کے لیے ہمارے دایا ہی بہت ہیں۔“

یہ بات سن کر علاؤالدین نے سوچا: ”یہ تو ان کو دایا کہہ رہا
 ہے، اور وہ اپنے آپ کو سومرہ بتاتے ہیں۔ یہ کہیں کوئی سازش تو
 نہیں؟“ فقیر بیت سناتا ہے:

اے چنیسر
 یہ لڑکے جو آئے ہیں
 وہ اپنے آپ کو تمہارے ہی خاندان سے منسوب کرتے ہیں
 تم پہیلیاں کیوں بچھوا رہے ہو
 سیدھی سیبھی بات کیوں نہیں کرتے؟

چنیسر جواب میں کہتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

چنیسر بادشاہ کے حضور سلام عرض کرتا ہے
 میری تو ابھی منگنی بھی نہیں ہوئی
 میرا خاندان کہاں سے آ گیا۔

ان لڑکوں کا تو پیاس کے مارے حلق سوکھ گیا تھا
 اور اب یہاں اتنا سارا لشکر دیکھ کر
 خوف کے مارے وہ اپنے آپ کو میرے ساتھ منسوب کر رہے ہیں۔

”یہ تو دایا ہیں، اور ہمارے ہاں نوکر ہیں۔ تم انہیں خیمہ میں بلاؤ تو سہی۔ خیمہ میں آئے ہی وہ دستار میرے حوالے کریں گے، اور تمہیں رشتہ پیش کریں گے۔“

بادشاہ پانچ سو گھڑ سواروں کو تیار رہنے کا حکم دیتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

بادشاہ نے پانچ سو گھڑ سواروں کو تیار رہنے کا حکم دے دیا
اور کہا: انہیں ایسا مزہ چکھایا جائے
کہ ان کو چٹنی کا دودھ یاد آ جائے۔

چفیسر کہنے لگا: ”نہ سو مروں کے دایا ہیں۔ انہیں کم مت سمجھو۔
کہیں ایسا نہ ہو کہ تم پانچ سو سواروں سے ہاتھ دھو بیٹھو“

تم جنہیں دایا سمجھ رہے ہو
وہ تمہارے پانچ سو سواروں کو تو بھون کر رکھ دیں گے
اور دہلی کی اینٹ سے اینٹ بچا دیں گے۔

”اس طرح وہ نہیں مانینگے۔ انہیں اندر بلاؤ اور اپنے منہ سے
رشتہ مانگو۔“

بادشاہ نے حکم دیا کہ ”صرف دو کو خیمہ میں بلایا جائے، اور
باقی کو باہر ہی روک لیا جائے۔“

ننگر اور منگر نے قدم بڑھایا۔ باقی دوست جھرمٹ میں بیٹھ گئے۔
تلوار کے قصبے پر ہاتھ رکھے، تنی ہوئی گردن کے ساتھ آئے۔ ماندہن
ملک بادشاہ کا وزیر اور سپہ سالار ہے۔ وہ ننگر پھلوان سے رشتہ
مانگتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

بھری محفل میں ماندہن بکواس کرنے لگا:
”علاؤالدین دولہا بنے گا
”اور اس کے گھوڑے کی باگ میرے ہاتھ میں ہوگی
”وگہ کوٹ کو ہماری افواج گھیر لیں گی
”اور ہم اپنی دلمن کو اپنے ساتھ لے جائیں گے۔“

ننگر نے سوچا کہ بات تو بنی نہیں، جنگ ناگزیر ہو گئی۔ ننگر جواب میں کہتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

کہیں تمہاری مت تو نہیں ماری گئی
جو اس طرح اول فول بک رہے ہو۔
علاؤالدین کی موجودگی میں
بلند بانگ دعوے مت کرو۔

سومرہ خواتین کو بے آسرا مت سمجھو
ان کی حفاظت کے لیے

وگہم کوٹ کے حکمران اپنا سب کچھ قربان کر دیں گے۔
تیری باتیں اگر دودل راؤ کے کان تک پہنچ گئیں
تو وہ تیری کھال کھینچ لے گا۔

علاؤالدین کو چنیسہ کی بات یاد آ گئی کہ ”جب تک تم اپنے منہ
سے رشتہ نہ مانگو گے، اس وقت تک رشتہ ملنا محال ہے۔“ علاؤالدین
بادشاہ ننگر سے رشتہ مانگتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

تم آپس میں صلح کر لو،

باگھی کا رشتہ مجھے دے دو۔

میں دہلی کی سلطنت تمہارے قدموں میں ڈال دوں گا۔

یہ سن کر ننگر کی دل سے غصہ کے شعلے اٹھنے لگے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

بھری محفل میں ننگر نے لالکارا۔

تم اپنی بھانجی یا بھتیجی کا رشتہ ننگر سے کر دو

دہلی میں جو نازوں کی پلی ہو اسے میری دلوں بنادو

دودے کو اپنا بہنوئی بنالو، تو کوئی بات بھی ہو۔

تمہاری آنکھ تو اس وقت کھلے گی

جب تمہاری ماں کو ہم اٹھا لائیں گے۔

تمہاری سب نازک اندام حسینائیں

میرے پچاس ساتھیوں کی دلوں میں بقیں گی۔

یہ سن کر بادشاہ کے تن بدن میں آگ لگ جاتی ہے۔ وہ ننگر پہلوان
پر حملہ کرنے کا حکم دیتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

کوئی ہے جو اس لڑکے کی

زبان نالو سے کھینچے

اس کی بوٹی بوٹی نوچ دے
اس کے ٹکڑے ٹکڑے کر دے!

سارے لشکر نے خیمہ کو باہر سے گھیر لیا۔ ننگر خیمہ سے باہر آنا ہے۔ تو لشکر آندھی کی طرح اُس پر اُسنڈ آنا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

گھنگھور گھٹاؤں کی مانند
سارا لشکر گھر آیا۔
ٹوٹ پڑے یوں پورب سے
جیسے آندھی چھا جائے۔
چاروں طرف سے گھیر لیا
خیمہ کو سرداروں نے۔

ننگر یہ صورت حال دیکھ کر ننگر سے کہتا ہے: ”ہمیں ہر حالت میں اپنے خیمہ تک پہنچ جانا چاہیے۔ یہاں لاکھوں کا لشکر جمع ہو رہا ہے، اور ہم لوگ تو آٹے میں نمک کے برابر بھی نہیں ہیں۔“

ننگر نے ننگر سے کہا
میرے بھائی میرے قریب آ جاؤ
دھوکے سے ہمیں یہاں لایا گیا ہے
لاکھوں کے لشکر کو کیسے روک سکتے ہیں
ایسا نہ ہو کہ واپس لوٹنے کی سب راہیں بند ہو جائیں!

ننگر اس کا جواب یوں دیتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

خدا جس کے ساتھ ہو
اسے کیا پروا؟
پیٹھ دکھا کر بھاگنے کی
لوری ماں نے دی ہی نہیں۔
یہ جو آگے پیچھے، دائیں بائیں،
صف بستہ سالار کھڑے ہیں،
گھانس پھونس کے قنکرے ہیں۔
ہوا لگی تو اُڑ جائیں گے،

سر تن سے جدا ہو جائیں گے۔

اور وہ میرا باپ کھڑا ہے،

چاہے کچھ بھی ہو جائے

خون کا رشتہ مٹ نہیں سکتا۔

یہ سن کر منگر نے کہا: ”تیرے عزمِ جوان کے صدقے! تلوار اٹھا،
اور بادشاہ کا سر قلم کر دے، پھر لشکر ہوا میں نمکوں کی مانند
اُڑ جائے گا۔“

منگر پہلوان نے بڑھ کر وار کیا۔ چنیسّر سامنے آ گیا۔ باپ کو سامنے
ہا کر منگر نے وار روک لیا۔ منگر نے پھر وار کیا لیکن اس مرتبہ
بھی چنیسّر سامنے آ گیا۔ منگر چیخا: ”اٹھی ہوئی تلوار کو مت
روکنا! اپنے بزدل دشمن کو موقع مت دو۔ اٹھو، بڑھو اور وار کرو،
ایسا وار کہ تلوار تمہارے باپ کو، بادشاہ کو اور تخت کو کاٹنی
ہوئی زمین میں اتر جائے۔“

منگر کہنے لگا: ”بیٹے کے ہاتھوں باپ مارا جائے! پھر حشر میں میں
کیا منہ دکھاؤں گا۔“

منگر کی آنکھوں میں خون کے آنسو چھلک پڑتے ہیں۔ وہ چچا کی
طرف دیکھتا ہے۔ فقیر بیت سنانا ہے:

منگر نے خون کے آنسو روئے

اور چنیسّر تڑپ اٹھا۔

دل میں ایسی بھڑکی آگ

جس گئی ہے ہر اک سانس۔

آگے بڑھ کر اس نے

اپنے سب ہتھیار اٹھائے،

(اس نے) تخت کو ٹھوکر ماری

(اور کہا) ”ہے کوئی ایسا مائی کا لال

جو بڑھ کر روکے اس کا وارا!“

چنیسہر پہر گیا، کوئی اس کے مقابلے میں نہ آ سکا۔ اس نے تخت کو ٹھوکر ماری۔ سارا لشکر خوف کے مارے تتر بتر ہو گیا۔ چنیسہر ننگر اور منگر کو اپنے سایہ شفت میں لے کر خیمہ سے باہر نکلا: ”ننگر پہلوان! وہ رہا لشکر، وہ خیمہ اور وہ رہا میدان جنگ۔“

چنیسہر لوٹ آیا اور بادشاہ کو سلام کیا۔ لیکن بادشاہ نے سلام کا جواب نہیں دیا: ”تم تو لڑکوں کو باحفاظت باہر نکال لے گئے۔“

چنیسہر نے بادشاہ کو بازو سے پکڑا اور کہا: ”اے بادشاہ! تجھے معلوم بھی ہے کہ وہ تھے کون؟ جس لڑکے نے تم پر وار کیا تھا وہ ننگر تھا، میرا بیٹا۔ اور دوسرا منگر تھا، دودے کا بیٹا۔ ایک چودہ برس کا، دوسرا گیارہ برس کا۔ اگر میں ایسا نہ کرتا، تو وہ تیرا سر کندھوں سے یوں آچک لیتے، جس طرح ایک کدھار چاک سے برتن آچک لیتا ہے۔ تمہیں تو میرا احسان مند ہونا چاہیے۔ اب دیکھیں گے میدان کس کے ہاتھ رہتا ہے۔“

علاؤالدین بادشاہ کے لشکر کی یوں تو کافی تعداد تھی، لیکن ان میں دس لاکھ شکاری بھی تھے۔ جنگ کا آغاز انھی کو کرنا ہے۔ شکاری جنگ کی تیاری کرتے ہیں۔ فقیر بیت سناتا ہے:

وہ مشرق سے سورج اُہرا
مسلح ہو کر آئے شکاری
ہوگی اب گھمسان کی جنگ
بجئے لگا ہے نقارہ۔

دس لاکھ کا لشکر میدان جنگ میں اتر آیا ہے۔ نقارہ بج رہا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

رات ڈہلی اور صبح ہوئی
ابھرا صبح کا نارا۔
غوث بھاؤالحق کا
گونج اٹھا ہے نعرا۔
ننگر ہے گھوڑے پہ سوار

کرنا جائے وار پہ وار۔
 توہوں کے دہانے آگ اگلنے کو تیار۔
 ہرے، گلانی، پیلے ہرچم
 لہراتے ہیں چارون جانب
 ہر سو تیروں کی بوچھار۔

پھر تیروں کی لڑائی ختم ہوئی۔ اور گتھم گتھا ہونے کی باری آئی ہے۔
 فقیر بیت سناتا ہے:

تیز کٹار اور چھڑے چمکے
 ہرچھیاں ابھریں، بھالے چمکے
 تلواروں کا وار سہمے
 اتنی کسی میں تاب کہاں!
 آن ماؤں کے صدقے جاؤں
 جن کی کود پلے ہیں ایسے بیٹے
 دھڑ ہے کہاں اور سر ہے کہاں
 دھول میں مل کر دھول ہوئے
 لہو نہائی ہے دھرتی
 مرنے والے چیخ رہے ہیں
 لاشوں کا انبار لگا ہے۔
 بڑھو، لڑو اور وار کرو
 چاروں طرف للکار یہی ہے۔
 کتنے گہرے گھاو لگے ہیں۔
 ہاتھی جو چنگھاڑ رہے ہیں
 گوروں کی اب موت یہیں ہے
 بڑے شکاری بنتے تھے جو
 وہ اپنا آپ شکار ہوئے ہیں۔
 ننگر کے حملہ کے آگے
 نہیں چلتا زور کسی کا۔
 دھرتی پر گھمسان کا رن پڑا ہے
 آسمان سے دورش ہے بارش کی۔

نو دن تک بد جنگ رہی تھی جاری
کچھ تو جان سے جاتے رہے
باقی جو بچے تھے بھاگ گئے۔

ننگر پہلوان نے جنگ کا پہلا مرحلہ بڑی دلیری سے طے کیا، اور
پھر بادشاہ کو مراسلہ بھیجا کہ ”اے بادشاہ! میدان جنگ میں تم
خود ہی اُتر آؤ۔ اور لوگوں کو کیوں مروانے ہو۔“

بادشاہ نے سوچا کہ اب کون میدان جنگ میں اترے۔ بادشاہ کے
ذہن میں حبشی سالار کا نام آتا ہے۔ حبشی سالار کی طرف پیغامبر
دوڑائے گئے۔ فقیر بیت سنانا ہے۔

بادشاہ کا حکم سن کر
قاصدوں نے اپنے گھوڑے دوڑائے۔
دربان نے انہیں بتایا کہ سالار سو رہا ہے،
کل صبح کو وہ بادشاہ کے حضور پہنچ جائے گا۔

قاصد لوٹ آئے۔ بادشاہ کو صورت حال سے آگاہ کیا گیا۔ بادشاہ نے
پھر حکم دیا کہ ”ہمیں اک پل بھی چین نہیں۔ کسی پہلو آرام
نہیں، اور وہ چین کی نیند سو رہا ہے!“

حبشی سالار ساری بات سن کر کہتا ہے۔ فقیر بیت سنانا ہے :

ننگر تو ابھی دودھ پیتا بچہ ہے،
اس کی تو ابھی مسین بھی نہیں بھیگیں!
اس کے تو ابھی کھیلنے کودنے کے دن ہیں!
دودا میرے مقابلہ کو آئے تو کوئی بات بھی ہو۔

”اجازت ہو تو وگھ کوٹ پر چڑھائی کی جائے، اور اس کی اینٹ سے
اینٹ بجا کر رکھ دی جائے۔ مقابلہ کے لیے دودے کو ہی لٹکرا
جائے!“ حبشی سالار نے کہا۔

علاؤالدین نے کہا: ”ننگر لاکھوں میں ایک ہے۔ ننگر کا سر قلم
کردو تو جیت ہماری ہے۔“

یہ باتیں سن کر چنیسر جواب دیتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

اے شیدی شنگور کے بیٹے!
اتنا غرور بھی ٹھیک نہیں۔

حبشی نے کہا:

دکھتی رگ پہ ہاتھ بڑا ہے
لیکن مجھ کو پروا کیا ہے
ننگر سے جا کر مل جاؤ
کل کیا ہو یہ کسے معلوم ہے۔

مساح ہو کر حبشی سالار میدان جنگ میں اُترتا ہے۔ فقیر بیت
سناتا ہے۔

رات ڈھلی اور صبح ہوئی
ابھرا صبح کا نارا
غوث بھاؤالحق کا
گونج اٹھا ہے نعرا۔
ننگر ہے گھوڑے پہ سوار
بجنے لگا ہے نقارہ
ہرے گلابی پیلے پرچم
چاروں طرف لہرا رہے ہیں۔
توپوں کے دہانے آگ آگلتے کو تیار ہیں
ہر سو تیروں کی بوچھاڑ ہے۔

جنگ شروع ہو چکی ہے، اب جنگ کا دوسرا مرحلہ آتا ہے۔ فقیر
بیت سناتا ہے:

تیز کٹار اور چھڑے چمکے
پرچھیاں ابھریں، بھالے چمکے۔
تلاواروں کا وار سہی
اتنی کسی میں تاب کہاں!

آن ماؤں کے صدقے جڑوں
 جن کی گود میں ایسے بیٹے پروان چڑھے
 دھڑ کھان اور سر کھان
 (سب) دھول میں مل کر دھول ہوئے
 مرنے والے چمخ رہے ہیں
 لاتوں کا انبار لگا ہے۔
 بڑھو، لڑو اور وار کرو!
 چاروں طرف لشکر بھی ہے۔
 تیرہ دن تک جنگ تھی جاری
 چودھویں دن بھی گرتے پڑتے لڑتے رہے
 پندرہویں دن جو سورج ابھرا
 حبشی کے لشکر کے چہ ساتھ،
 اور ننگر کے نو ساتھی باقی بچے۔

حبشی کے سوا لاکھ کے لشکر میں سے چھ سپاہی بچے تھے اور ننگر
 کے نو لاکھ کے لشکر میں سے صرف نو ساتھی۔

ننگر کو تازہ کمک پہنچ جاتی ہے۔ نو دن تک لڑائی بند رہتی ہے۔
 پھر وہ خط بھیجتا ہے: ”اے بادشاہ! میدان جنگ میں تم خود ہی
 اثر آؤ۔ بچارے غریب لوگوں کو ایندھن بنا کر جنگ میں کیوں
 جھونک رہے ہو!“

اب لڑائی پر کس کو بھیجا جانا ہے؟ ہنس پٹھان ہے۔ نو لاکھ کا
 لشکر ہے اس کے ساتھ۔ پہلوان ہے۔ مقابلہ برابر کا ہے۔ دونوں میں
 مقابلہ ہوتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

تیز کٹار اور چھڑے چمکے
 برچھیاں آہریں بھالے چمکے
 تلواروں کا وار سہے جو
 اتنی کس میں تاب کہن ہے!
 سنگینیں ہیں اور سینے ہیں
 بڑھو، لڑو اور وار کرو۔

چارو طرف للکار بھی ہے۔
 کاری وار بچانے کی خاطر
 (دشمن) گھوڑوں کے پٹ کے نیچے چھپ جاتے ہیں۔
 ننگر کے جو سانھی ہیں
 ان کی آنکھوں میں خون اتر آیا ہے۔
 ننگر!

اپنے سر کی خیر مناؤ
 اس طرح یہ جنگ نہ جیت سکیں گے۔

سومروں کی باری آنے پر دشمن گھوڑوں کے پٹ کے نیچے چھپ جاتے
 ہیں۔ کبھی گھوڑے کی پیٹھ سے کود جاتے ہیں یا ڈھال کی اوٹ میں
 چھپ جاتے ہیں، وار خطا کر جاتے ہیں۔

اب پٹھان کی باری آتی ہے۔ وہ سومروں کا سر کندھوں سے ہون اچک
 لیتا ہے، جس طرح کمار چاک سے مٹی کا برتن اچک لیتا ہے۔

اب ننگر اپنے ساتھیوں کو کہتا ہے کہ ”جنگ کسی صورت میں
 بند نہ ہوگی۔ اب ایسا کرو تلوار کو دونوں ہاتھوں سے اس طرح مارو
 کہ گھوڑے اور سوار دونوں کو کالٹی ہوئی زمین میں گڑ جائے!“

گھمسان کی جنگ جاری ہے۔ ننگر ہنسیس سے دودو ہو کر دو دو
 ہاتھ کرنا چاہتا ہے۔ سوائی سمہ روانا ہوتا ہے۔ فقیر بیت سناٹا ہے:

حضرت شاہ کا نام لے کر

سوائی نے گھوڑا دوڑایا

بغیر کہیں رکے اس نے ہنسیس کو آ لیا

ہنسیس نے فیل بان سے ہاتھی جھکائے کو کہا

”یہ جو شیر جوان بڑھتا چلا آ رہا ہے

اس سے دو دو ہاتھ ہونے چاہئیں۔“

مردوں کی بہادری کا پتہ تو میدان جنگ میں ہی چلتا ہے۔

جس کے ساتھ خدا ہوتا ہے

وہ بے پروا ہو کر لڑتا ہے۔

سوائی کو تلوار کے کپارہ گھاؤ لگتے ہیں
اور وہ واپس لوٹ آنا ہے۔

منگر نے یہ صورت حال دیکھ کر کہا: ”اب تلوار کی دھار آزمائے
کا وقت آ گیا ہے۔“

منگر پہاوان روانہ ہوتا ہے۔ فقیر بیت مساتا ہے :

حضرت شاہ کا نام لے کر
منگر نے اپنا گھوڑا دوڑایا
بغیر کہیں رکے اس نے ہنسیس کو آ لیا
ہنسیس نے فیل ہان سے ہاتھی جھکانے کو کہا۔
”یہ نوجوان وگہ، کوٹ کا شہزادہ
منگر معلوم ہوتا ہے“

مردوں کی بہادری کا پتہ تو میدان جنگ میں ہی چلتا ہے
منگر کے جسم پر تلوار کے اٹھارہ گھاؤ لگے ہیں
لیکن وہ تو پہاڑ کی طرح اٹل اور سر بلند ہے۔

منگر پہاوان منگر کو موجود نہ پا کر اسے تلاش کرنے لگا:

دکھن کی طرف سے لڑنا ہوا
پورب کی طرف وہ آیا
پورب کی طرف سے لڑنا ہوا
اتر کی طرف وہ آیا
اتر کی طرف سے لڑنا ہوا
پچم کی طرف وہ آیا۔
چاروں طرف لاکڑ رہا ہے
اور دشمن کو مار رہا ہے۔
دائیں بائیں، آگے پیچھے
لڑنا جائے شیر جوان
ایسے جیسے

دریا کا ہو تیز بہاؤ
اپنے ساتھ کناروں کو بھی بہا لے جائے۔

آخر کار ننگر بھی وہاں پہنچ جاتا ہے۔ چنیسّر ننگر کو دیکھ کر کہتا ہے: ”ہنسیں ابھی تک زندہ ہے، کیا تمہارا زور بازو ختم ہو گیا ہے۔“

یہ سن کر پٹھان غرور میں آ کر کہتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

سارا میدانِ جنگ سومروں کی لاشوں سے اٹا پڑا ہے
مجھے مارنے والا تو ابھی پیدا ہی نہیں ہوا
ابھی تو وگہ کو گھیرنا ہے
اور دودے سے دو دو ہاتھ کرنے ہیں۔

چنیسّر نے ننگر سے کہا: ”تلوار پھینک دو اور پھر لڑو!“

ننگر نے تلوار پھینک دی، اور دشمن کو لاکارا۔ دونوں گتھم گتھا ہو جاتے ہیں۔ فقیر بیت سناتا ہے:

چڑا باز سے لڑنے چلا ہے
جس کے ساتھ خدا ہوتا ہے
اس کو کسی کی کب پروا ہوتی ہے۔
دشمن کی کلائی میں اس نے
اپنا پنجہ گاڑ دیا۔
جیسے دھوبی، کھاٹ پہ کپڑے پٹختا ہے
اس طرح سے اس نے اس کو پچھاڑا
اڑے پر خچے اس کے تن کے۔
ننگر نے کہا
لو یہ اپنا خان اٹھاؤ!
”علاؤ الدین کے آگے لے جاؤ!“

کافی لشکر مارا گیا، باقی جو بچے تھے وہ سر پر پاؤں رکھ کر بھاگ گئے۔ ننگر اپنے خیموں کی طرف لوٹ آیا۔

اب ناسدار بیگ، ہنسیس پٹھان (جو اس کا بھانجہ ہے) کا بدلہ لینے کے لیے میدان جنگ میں اترتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے۔

رات ڈھلی اور صبح ہوئی
 ابھرا صبح کا نارا
 غوث بھاء الحق کا
 گونج اٹھا ہے نعرا
 دھرتی ساری کانپ رہی ہے
 بجنے لگا ہے نقارہ۔
 ننگر ہے گھوڑے پہ سوار
 کرتا جائے وار پہ وار۔
 ہرے گلابی پیلے پرچم
 چاروں جانب لہراتے ہیں
 توپوں کے دھانے آگ اگلنے کو تیار ہیں۔
 تلواروں کے وار سہے
 اتنی کسی میں تاب کہاں ہے
 آن ماؤں کے صدقے
 جن کی گود میں ایسے بیٹے پروان چڑھے
 دھڑ ہے کہاں اور سر کہاں
 دھول میں مل کر دھول ہوئے۔
 بھونگر کی اولاد ہیں یہ سب
 لڑنا کہیل ہے ان کے آگے
 بڑھو، لڑو اور وار کرو
 چاروں طرف لاکڑ دیہی ہے۔
 علی علی کا نعرا ہے
 چنگھاڑ رہے ہیں ہانھی
 جن کو گہرے گھاؤ لگے ہیں
 جس کہ جینا پیارا ہے
 ہاتھ اٹھائے اور بھاگے
 جیسے ندی کا تیز بہاؤ
 اپنے ساتھ کناروں کو بھی بہا لے جائے۔

منگر کام آ چکا ہے۔ پٹھان کا لشکر بھی مارا جا چکا ہے۔ پٹھان بھاگ کھڑا ہونا ہے۔ منگر اسے للکارنا ہے۔ لیکن وہ خیمہ میں دبک کر بیٹھ جاتا ہے۔ منگر کی للکار پر اندر سے جواب دیتا ہے: ”تمہیں خدا کا واسطہ، مجھے جان کی امان دے دو۔ مجھے بخش دو! میں تو تمہارے باپ کا دوست ہوں، تمہارا چچا ہوں، مجھے چھوڑ دو!“

منگر نے کہا: ”تمہارے ہاتھ سے جینے کی لکیر مٹ چکی ہے، اب تمہیں مرنا ہی ہوگا، اجل تمہارے دروازے پر کھڑی ہے اور تم زندگی کی بھیک مانگ رہے ہو! تمہیں باہر آنا ہی ہوگا۔“

اس نے کہا: ”اے منگر! میرے لہو سے تیری تلوار کی پیاس اور بھڑک اٹھے گی۔ خدا کے نام پر مجھے جان کی امان دے دو یا خدا کے نام پر اپنا سر دے دو!“

منگر نے سوچا: ”منگر کام آ چکا ہے۔ اب کس منہ سے واپس جاؤں گا؟ چچا کو کیا جواب دوں گا؟“

اس نے دشمن کو پھر للکارا۔

(جواب ملا): ”اے منگر پہلوار! میں تمہارا سامنا نہیں کر سکتا۔“

”پھر کس طرح مجھے شہید کر سکو گے، کیسے میرا سر لوگے؟“

وہ تھالی اور چٹھرا خیمہ سے باہر بھینکنا ہے، اور منگر خدا کی راہ میں اپنے سر کا نذرانہ پیش کرتا ہے:

راہ خدا تو حق و صداقت کی راہ ہے
سر اپنا جس میں دے دیا گھبرو جوان نے۔

دودے کی طرف منگر اور منگر کے لاشے بھیجے گئے۔

اب دودا میدان جنگ میں اترنے کی تیاری کرتا ہے۔

دودا بھی ایک مازش کے تحت شہید ہو جاتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے:

رات ڈھلی اور صبح ہوئی
 ابھرا صبح کا تارا
 غوث بھاؤ الحق کا
 گونج اٹھا ہے نعرا
 ڈنکے پر ہے چوٹ پڑی
 بجنے لگا ہے نقارہ۔
 دھرتی نہر پ (پی) ہے
 دودل سے گھوڑے پہ سوار
 ہرے گلابی پیلے ہرچم
 چاروں طرف لہرائے ہیں۔
 توپوں کے دہانے آگ اگلنے کو تیار ہیں۔
 لشکر کا صفایا یوں ہوتا ہے
 جنگل جیسے کٹ جاتا ہے۔
 علی علی کا نعرا ہے
 جینا جس کو بیارا ہے۔
 وہ ہاتھ اٹھانے اور بھاگے۔
 چاروں طرف للکار رہی ہے
 بڑھو، لڑو اور وار کرو!
 کسے کسے کھاو لگے ہیں۔
 ہاتھی جو جنگھاڑ رہے ہیں
 لاشوں کا انساں کا ہے
 جیسے ندن کا تیز بہاؤ
 ساتھ: کماروں کو بھی لے جائے۔

دودا گھوڑی پہ سوار ہے، اور وہ اتر، دکھن، پورب، پچھم یوں دوڑ رہی تھی، جیسے اس کے پر نکل آئے ہوں۔ دودے کی گھوڑی تانے

کے فرش پہ کھڑی ہوتی تھی۔ جنگ کا پہلا دن ہے۔ چمیسر نے دودے کو بھائے ہی دن مروانے کی ٹھانی ہے۔ تانے کا فرش بچھا دیا جاتا ہے اور اس پر زہریلے تیر رکھ دیے جاتے ہیں۔ حوض میں پانی بھر دیا جاتا ہے۔ گھوڑی جب اس جگہ پہنچتی ہے تو اسے اپنا تھان یاد آ جاتا ہے۔ جنگ کی تھکی ماندی گھوڑی پانی کی طرف بڑھتی ہے۔ اور پھر چاروں طرف سے زہریلے تیروں کی بارش ہونے لگتی ہے۔ دون سازش سے دودا پہلوان شہید ہو جاتا ہے۔

دودے کی لاش وگھہ کوٹ پہنچائی جاتی ہے۔

دودا جب جنگ پر روانہ ہو رہا تھا، تو سب سومرہ خوانین کو ابڑو کے پان سام لینے کے لیے بھیج دیتا تھا۔ علاؤالدین کو جب یہ بات معلوم ہوتی ہے تو ابڑو کو کہلوا بھیجتا ہے کہ ”باگھی میرے حوالے کرو یا جنگ قبول کرو۔“

ابڑو جنگ قبول کرتا ہے۔ فقیر بیت سناتا ہے :

رات ڈہلی اور صبح ہوئی
ابھرا صبح کا تارا
غوث بھاؤالحق کا
گونج اٹھا ہے نعرا
ڈنکے پر ہے چوٹ پڑی
بجنے لگا ہے نقارہ۔
ابڑو ہے گھڑے پہ سوار
ہرے گلابی ہیلے پرچم
لہراتے ہیں چاروں جانب۔
تیز کٹار اور چھرے چمکے
برچھیاں ابھری بھالے چمکے۔
تلواروں کے وار سہے
اتنی کسی میں تاب کہاں ہے۔

ان ماؤں کے صدقے جاؤں
جن نے گود میں ایسے بیٹے پروان چڑھے
دھڑکھیں بے سر کہیں بے
دھول میں مل کر دھول ہوئے۔
گوروں کی اب موت ہمیں ہے۔
بارہ دن تک جنگ رہی تھی جاری۔
سالار اور سپڑ دونوں نے
اک ساتھ کیا تھا کاری وار
اور اک ساتھ شہید ہوئے دونوں۔

باگھی نے یہ صورت حال دیکھی تو محل میں لوٹ آئی اور خداوند کریم
کے حضور اپنی عزت کے تحفظ کی دعا مانگنے لگی، جو مقبول ہوئی،
دھرتی کا سینہ چاک ہو گیا، اور باگھی ساتھ سپہایوں سمیت دھرتی
کی آغوش میں سما گئی۔

علاؤالدین کے ساتھ صرف چھ سپاہی بچے تھے۔ باقی سب مر کھپ چکے
تھے۔ علاؤالدین نے شہر کو گھیر لیا اور لاکڑا: ”کوئی سومرہ زندہ
بچا ہو تو مقابلہ کو آئے۔“

اور تو کوئی تھا ہی نہیں۔ دودے کے بیٹے بھونگر راؤ نے جنم لیا
تھا۔ اور ابھی اس کی عمر صرف سات دن تھی۔

کنیزیں دوڑی آئیں: ”شہزادی! علاؤالدین محل کی فصیل تک
پہنچ چکا ہے!“

(شہزادی نے کہا) ”اس کے ساتھ کتنے سپاہی ہیں؟“

(جواب ۸۰) ”اس کے ساتھ کل چھ سپاہی ہیں!“

شہزادی نے کنیزوں کو مسلح ہونے کا حکم دیا۔ ڈنکے پر چوٹ
پڑی، جنگ کا نثارہ بجا، علاؤالدین نثارے کی آواز سن کر بوچھتا
ہے: ”سومرے تو سارے مر کھپ گئے۔ اب کون ہے جو جنگ کا
اعلان کر رہا ہے؟“

اسے بتایا جاتا ہے کہ: ”اب دودے کا بیٹا بھونگر راؤ اپنے سو سواروں کے ساتھ میدان جنگ میں اترنے والا ہے۔“

”سو سوار!؟ اور ہم چھ سپاہی! ہم کس طرح مقابلہ کرسکیں گے؟“

علاؤالدین نے سوچا: ”بازی ہاری جا چکی ہے۔ ہم جنگ ہار چکے ہیں، فتح کا دعویٰ فضول ہے۔“

وہ دروازہ پر لکھ دیتا ہے کہ ”میں یہ جنگ ہار چکا ہوں، فتح میرے نصیب میں نہیں تھی۔“

آخر کار اس نے کہا: اچھا اس سومرہ کو ہلا لاؤ تاکہ اس کے دو بول ہی سن لیں!“

ایک کنیز فولاد کے بندن میں بندھے ہوئے بھونگر راؤ کو، جس کی عمر صرف سات دن تھی، سونے کی تھالی میں لے آتی ہے۔

”کیا یہی بھونگر راؤ ہے؟“ علاؤالدین نے کہا۔ ”اب کیا ہو سکتا ہے۔ میں اپنے ہاتھ سے اپنی شکست لکھ چکا ہوں۔“

پہلوان بھونگر راؤ انگڑائی لیتا ہے، تو فولادی بندن ٹوٹ جاتا ہے اور ایڑیوں کی رگڑ سے سونے کی تھالی کے نقش مٹ جاتے ہیں۔

علاؤالدین ناکام و نامراد واپس لوٹ جاتا ہے۔

۳۰	میرپور ماٹھیلو 'کچھ' کا ایک علاقہ جہاں کے سردار کو دودھ کی دستار بندی کی رسم میں شرکت کی دعوت دی گئی تھی جاڑیچ کی جمع، سندھ کی ایک ذات سندھ کی ایک ذات ”	— ماٹھیلے — باہڑ میل — جاڑیچوں — چند — راجڑ — سمے
۳۱	پیشہ ور لوہار ضلع سانگھڑ میں ایک گھنا جنگل سندھ میں لوگوں کے اجتماع کو کچہری کہتے ہیں	— لوہارن — بکار — کچہری
۳۲	پگ کے بل سردار قسمت	— پیچ — امیر — بخت
۳۳	سومرہ خاندان کے شاہی محل 'وگہ' کوٹ کی کنیز کا نام	— لکھماں
۳۵	”کیچ والے“ بلوچستان کا مشہور مقام ”کیچ“ جو سستی پنہوں کے داستان سے منسوب ہے قلعہ	— کیچیوں — کوٹ
۳۶	تلوار	— ترار
۳۷	عورت، خاتون سر پر رکھنے کی چادر جو عام طور نئی دلہن کو پنہائی جاتی ہے	— مائی — چٹری
۳۸	چنیسر کی بیوی دودو اور چنیسر کی بڑی بہن	— مریم — باگھل

۴۴	نہ ڈولنے والا، اٹل، پہاڑوں سے سعادت	—	آڈول
	سومرہ خاندان کی شاخ	—	ہالانی
	کسان	—	ہاری
	دودو کی بیٹی	—	سونی
	دودو کی بیٹی	—	ساران
۴۴	سندھی موسیقی کا قدیم ساز	—	نڑ
	’ابڑہ‘ خاندان کا سردار	—	ابل ابڑے
۴۵	محنت کشوں کی ایک ذات ہے جو مٹی اور اینٹیں ڈھوتے ہیں	—	دایا
۵۹	شادی بیاہ کی قدیم رسم۔ شادی سے پہلے دلہن کو سات دن کے لئے ایک الگ کمرے میں بٹھایا جاتا ہے	—	ونواہ
۶۰	ماگنے والا۔ میراثی، یہاں داستان کے خالق بھاگو بھان کو ”منگتا“ کہا گیا ہے	—	منگتا
	گھوڑوں اور گھوڑیوں کے نام	—	سرخے، مشکی، بور، شہزور، سنہری اور سمندری
	سواری کا اونٹ	—	مہری اونٹ
۶۸	مالک، حکمران۔ بادشاہ	—	والی
۷۱	علاؤالدین کے خلاف لڑنے والے فوج کے بہادر پہلوان اور ننگر کے دوست	—	سوائی، سمیچہ، جاڑیچہ
۷۵	بچے کی پیدائش کے چھٹے دن کی تقریب	—	چھٹی کا دودھ
۹۰	پنامہ، جنگ کے دوران لڑنے والے قبیلے یا سردار اپنی خواتین کو کسی ایسے قبیلے یا سردار کو سپرد کرتے ہیں جو ان ”سام لینے والی“ خواتین کی عزت اور عصمت کی حفاظت کے لئے اعلیٰ سے اعلیٰ قربانی دینے کے لئے تیار ہوتے ہیں۔	—	سام

DODO CHANESAR

A HISTORICAL EPIC TALE OF SIND

WITH URDU TRANSLATION

OUR PUBLICATIONS

1. **Ban Phulwari':** Anthology of the folk songs of Pothohar region of Punjab
2. **Lok Waran:** Epic tales of Punjab
3. **Sarhad Ke Lok Geet** Folksongs of NWFP
4. **Catalogue 74:** Hand book on the folklore of Pakistan
5. **Psychology of** (underprint).
folklore and other essays by Dr. Mohd. Ajmal
6. **Kafis of Bulley** Urdu Translation (under print)
Shah

GRAMOPHONE RECORDS

(extended records)

1. **Sabiha Khanum:** Folk music of Punjab.
2. **Faiz Baluch:** Folk music of Baluchistan
3. **Khamiso Khan:** Folk music of Sind.
4. **Country side Melodies**

Long playing records

5. **Sain Marna,** The Late mystic musician of Punjab.
6. **Iqbal Jogi** Authentic folk music of Sind produced through Everest record Co. USA for world distribution.
7. **Mureed** Folk music of Baluchistan (to be released),
Buleedi:

Also pre-recorded cassettes and pre-recorded tapes of authentic folk music of Baluchistan, NWFP, Sind and Punjab on Sale.

Manager

FOLKSHOP

110, F-7/4, Street No. 58

Tele: 21239

ISLAMABAD PAKISTAN